
ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

ИЗДАВАЧ

Институт за савремену историју, Београд
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institut de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Косџа Николић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

*Љубодраг Димић, Бојан Б. Димитријевић (секретар),
Борђе Микић (Бањалука), Јан Пеликан (Праг),
Радослав Распојовић (Подгорица),
Андреј Шемјакин (Москва), Нобухиро Шиба (Токио),
Горан Милорадовић, Миладин Милошевић,
Новица Вељановски (Скопље), Михаило Војводић, Никола Жуџић*

ГРАФИЧКИ УРЕДНИК

Младен Ацковић

ЛЕКТОР

Бранка Косановић

РЕЗИМЕА ПРЕВЕЛА

Весна Кордић-Лазић

Излазе два броја годишње

Класификација по UDC урађена
у Народној библиотеци Србије, Београд

Рукописи са дискетом, шаљу се на адресу:
Институт за савремену историју, Београд,
Трг Николе Пашића 11 (за часопис). Рукописи се не враћају.

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

ЧАСОПИС ИНСТИТУТА ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛЬ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Год. XX

2002. Београд

Број 1

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Небојша Поповић СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И КАРАЂОРЂЕВИЋИ.....	9
Олег Рудолфович Айрапетов ПОЕЗДКА НИКОЛАЈА II В ГАЛИЦИЈУ ВЕСНОЈ 1915 ГОДА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРБА В РУССКИХ ВОЕННЫХ ВЕРХАХ.....	29
Љубомир Петровић НЕУСПЕХ ПОЛИТИКЕ ЗАПОШЉАВАЊА РАТНИХ ИНВАЛИДА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 1918-1941.	47
Владан Јовановић САОБРАЋАЈНА МОДЕРНИЗАЦИЈА ЈУГА КРАЉЕВИНЕ СХС.....	61
Драган Цветковић СТВАРНИ ГУБИЦИ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПРЕМА ПОПИСУ „ЖРТВЕ РАТА 1941–1945”. АНАЛИЗА СТАЊА ДЕЛИМИЧНО ИЗВРШЕНЕ РЕВИЗИЈЕ.....	81
Горан Милорадовић СТАЉИНОВИ ПОКЛОНИ. ТЕМАТИКА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ИГРАНОГ ФИЛМА 1945–1955.	97
Никола Жутић ПРЕСЕЉЕЊЕ (УНИШТЕЊЕ) СРПСКЕ АВИО-ИНДУСТРИЈЕ 1952–1961. ПРИМЕР „ИКАРУСА”	115

ПРИЛОЗИ

Иван М. Беџић ПРИВАТНИ НОВЧАНИ ЗАВОДИ И БАНКАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА.....	133
Ивана Добривојевић БРИТАНСКА ШТАМПА О КОНКОРДАТСКОЈ КРИЗИ.....	145
Драгољуб Бонџић УНИВЕРЗИТЕТСКИ ВЕСНИК (1948–1956). ЛИСТ УДРУЖЕЊА УНИВЕРЗИТЕТСКИХ НАСТАВНИКА	157

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Коста Николић–Бојан Б. Димитријевић
РАСКРСНИЦЕ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ 175

ПРИКАЗИ

- Роберт Вилијам Фогел – Џ. Р. Елтон
КОЈИМ ПУТЕМ ДО ПРОШЛОСТИ? ДВА ПОГЛЕДА НА ИСТОРИЈУ
(Наташа Милићевић) 189

- Коста Николић
НЕМАЧКИ РАТНИ ПЛАКАТ У СРБИЈИ 1941–1944.
(Бојан Б. Димитријевић) 190

- Вељко Бурић
ЛЕКСИКОН СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, 1–3,
Београд, 2000–2002. (Коста Николић) 192

- МИНИСТАРСТВО И МИНИСТРИ ПОЛИЦИЈЕ У СРБИЈИ 1811–2001.
Уредник М. Перишић (Бојан Б. Димитријевић) 193

- Ендру Барух Вахтел
СТВАРАЊЕ НАЦИЈЕ, РАЗАРАЊЕ НАЦИЈЕ.
КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА У ЈУГОСЛАВИЈИ
(Ивана Добривојевић) 194

- ВОЈСКА ЈУГОСЛАВИЈЕ И КОСОВО И МЕТОХИЈА 1998–1999.
ПРИМЕНА МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА ОРУЖАНИХ СУКОБА.
Приредио Иван Марковић (Бојан Б. Димитријевић) 197

- Момчило Митровић
ДОМОВИ И МЕНЗЕ СТУДЕНАТА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА
1838–1998. (Драгомир Бонцић) 200

- Будимир Алексић
ЦРНА ГОРА – ЦРВЕНА ХРВАТСКА? (Зоран Милошевић) 203

ХРОНИКА

- АКТИВНОСТИ САРАДНИКА ИНСТИТУТА ЗА
САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ (јануар–јун 2002) 205

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Nebojsa Popovic SLOBODAN JOVANOVIC AND THE KARADJORDJEVIC DYNASTY	9
Oleg Rudolfovich Ajrapetov YOUR NEY THE OF NIKOLAI II TO GALLES IN THE SPRING OF 1915 AND THE POLITICAL STRUGGLE AMONG THE RUSSIAN MILITARY LEADERSHIP	29
Ljubomir Petrovic FAILURE OF THE POLICY TO PROVIDE EMPLOYMENT FOR WAR INVALIDS IN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES (YUGOSLAVIA) 1918 – 1941 AN INSTANCE OF UNLAWFUL SOCIAL REPRESSION	47
Vladan Jovanovic THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND COMMUNICATIONS IN THE SOUTH OF THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES	61
Dragan Cvetkovic CIVILIAN LOSSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING TO THE „VICTIMS OF WAR 1941-1945” CENSUS ANALYSIS OF A REASSESSMENT	81
Goran Miloradovic STALIN'S GIFTS: THE THEMES OF YUGOSLAV FEATURE FILMS 1945-1955	97
Nikola Zutic THE TRANSLOCATION OF THE (DESTROYED) SERB AVIATION INDUSTRY 1952-1964 ILLUSTRATED BY THE CASE OF „IKARUS”	115

CONTRIBUTIONS

Ivan M. Becic PRIVATE MONEY INSTITUTIONS AND BANKING IN LESKOVAC BETWEEN THE TWO WORLD WARS	133
Ivana Dobrivojevic THE BRITISH PRESS ON THE CONCORD CRISIS	145
Dragomir Bondzic THE UNIVERSITY HERALD 1948-1956 AN ORGAN OF THE UNIVERSITY PROFESSORS' ASSOCIATION.	157

HISTORIOGRAPHY

Kosta Nikolic – Bojan B. Dimitrijevic THE CHALLENGES OF CONTEMPORARY SERB HISTORIOGRAPHY	175
---	-----

REVIEWS

Robert William Fogel, X. R. Elton WHICH WAY TO THE PAST? TWO VIEWS ON HISTORY	189
Kosta Nikolic THE GERMAN WAR POSTER IN SERBIA 1941-1944 (Bojan B. Dimitrijevic)	190
Veljko Djuric THE SERBS ORTHODOX CHURCH LEXICON, 1-3, 2000-2002 (Kosta Nikolic)	192
MINISTRY OF THE POLICE AND ITS MINISTERS IN SERBIA 1811-2001 Editor: M. Perisic (Bojan B. Dimitrijevic)	193
Andrew Baruch Wachtel, CREATION OF A NATION, DESTRUCTION OF A NATION LITERATURE AND CULTURE POLICI IN YUGOSLAVIA (Ivana Dobrivojevic)	194
THE YUGOSLAV ARMY AND KOSOVO AND METOHIA 1998-1999 THE IMPLEMENTATION OF THE INTERNATIONAL, LAW ON ARMED CONFLICT Prepared by: Ivan Markovic (Bojan B. Dimitrijevic)	197
Momcilo Mitrovic BELGRADE UNIVERSITY STUDENT HOUSING AND CAFETERIAS 1838-1998. (Dragomir Bondzic)	200
Budimir Aleksic MONTENEGRO-RED CROATIA (Zoran Milosevic)	203

CHRONICLE

INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY ASSOCIATES' ACTIVITI (January-June 2002) DISCUSSIONS AND ARTICLES	205
---	-----

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

НЕБОЈША ПОПОВИЋ, истраживач–сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 929.52
Карађорђевићи

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И ДИНАСТИЈА КАРАЂОРЂЕВИЋА*

АПСТРАКТ: У раду је представљен однос Слободана Јовановића (1869–1958) према појединим представницима династије Карађорђевић, чији је савременик био и с којима се повремено сусретао и сарађивао.

Слободан Јовановић, историчар епохе династије Обреновића, већим делом свог стваралачког и делатног животног доба био је савременик владара из династије Карађорђевић. Међутим, до краја стваралачког рада није оставио ниједну посебну студију о владарима из династије Карађорђевић.¹ Мада Јовановић није оставио посебне записе о Карађорђевићима, остало је сведочанстава о његовим многобројним сусретима с њима, као и кратак осврт на њих и период њихове владавине у неким другим радовима.

За владавине краља Петра I Карађорђевића, када се говори о питањима која су била у вези са двором, Јовановић се највише оглашавао текстовима у *Парламентарној хроници*, редовној рубрици коју је уређивао од 1906. године у оквиру београдског часописа „Архив за правне и друштвене науке”. Први повод за његов осврт била је одлука Пашићеве владе да у предлогу буџета за 1908. годину као посебну ставку предвиди тзв. краљеву цивилну листу, односно апанажу. Јовановић се начелно није слагао са решењем да се питање апанаже решава у оквиру буџета. Његово мишљење било је да из политичких разлога питање апанаже мора бити решено доношењем посебног закона: „Кад би се апанаже оснивале на буџету, партијске већине у Скупштини држале би чланове Владалачког дома у финансијској зависности према себи, – и преко њих посредним начином држали би у финансијској зависности и самог владоца”.² Као присталица уставне парламентарне монархије Јовановић се и овом приликом изјаснио за очување потпуне политичке неутралности монарха.

* Рад је написан у оквиру пројекта Института за савремену историју из Београда, *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку* којег је одобрilo и финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије (пројекат бр. 1194).

¹ Изузетак представља мањи текст *Краљева женидба*, објављен у књизи „Записи о проблемима и људима 1941–1944”, Лондон 1976.

² Слободан Јовановић, *Парламентарна хроника*, „Архив за правне и друштвене науке”, Београд, књ. X, св. 2, 25. септембар 1910, 145.

Највећу пажњу посветио је, када се говори о дворским питањима, проблемима у вези са престолонаследником Ђорђем. Престолонаследник Ђорђе, поводом владиног предлога о апанажи, упутио је председнику Скупштине Љубомиру Јовановићу писмо у којем је изјавио да се одриче свога дела апанаже. Председник Скупштине одбио је да саопшти то писмо посланицима, оценивши га као неуставни акт, а у том ставу подржао га је и председник владе Никола Пашић. У вези са овим поступком председника развила се дискусија у Скупштини, у коју се посредно, преко *Парламентарне хронике*, укључио и Слободан Јовановић. Његов став био је недвосмислен: „Ми налазимо да је председник био дужан да саопшти престолонаследничково писмо Скупштини”.³ Док су се радикалски представници у државној власти Љ. Јовановић и Н. Пашић позивали на уставну одредбу о томе да чланови Краљевског дома не могу да опште непосредно са Скупштином, Слободан Јовановић тумачио је да се та одредба, по правилу, односи само на краља. По његовом мишљењу Ђорђе Карађорђевић је поступио у складу са одредбама члана 122. Устава Краљевине Србије, по којем: „Сваки има право управљати Скупштини молбе и жалбе преко њезиног председника”. Анализа његових јавно изнетих ставова о овом проблему упућује на закључак да се сам Јовановић није задржао у оквирима декларисане политичке неутралности, већ свог тадашњег „антирадикалског” политичког резоновања.

Слободан Јовановић изнео је своје мишљење и о још једном писменом акту престолонаследника Ђорђа. Марта 1909. године Ђорђе Карађорђевић упутио је председнику Министарског савета Стојану Новаковићу писмо у којем га је известио да се одриче свих права и прерогатива који му по Уставу припадају. У оквиру *Парламентарне хронике*, три године касније, Јовановић је саопштио своје мишљење, по којем: „Краљ, и ако наследни орган, може дати оставку само за себе. За своје потомке он је не може дати из тога простог разлога, што би у том случају изашло да он своје потомке лишава једног права које они не наслеђују од њега, него изводе из закона”.⁴

У доцнијим радовима у којима се дотицао владавине краља Петра I Карађорђевића, Слободан Јовановић износио је оцене које нису излазиле из оквира оцена устаљених у српској историографији. Водећи стручњак за Уставно право у кратком осврту на периоде српске уставне историје о Петру I записао је 1929. године: „... хтео је бити строго парламентарни владалац, који узима министре само из скупштинске већине. Парламентарност под Краљем Петром почивала је на сарадњи Краља, војске и радикала. Што је одржавало слогу та три чиниоца, то су заједнички погледи на спољашњу политику, којој се, због непрестаних сукоба с Аустро-Угарском, морала поклонити нарочита пажња”.⁵ Неколико година касније, у тексту поводом десетогодишњице смрти

³ *Истио*, св. 3, 25. октобар 1910, 230.

⁴ *Истио*, књ. XIII, св. 3, 25. април 1912, 221.

⁵ С. Јовановић, *Периоди српске уставне историје*, „Шишићев зборник”, Загреб 1929, 18.

Николе Пашића, за Петра I закључио је да је „остао до краја своје владе веран парламентарном режиму”⁶, да би у послератној студији о Апису записао и да се Петар I „није мешао ни у војне ни у грађанске ствари”.⁷ За историчаре свакако најинтересантније виђење периода владавине првог краља из династије Карађорђевића, Јовановић је оставио у тексту *Радикали и самостјалци*, објављеном на страницама „Политике” 1937. године: „Влада Краља Петра изгледаће будућим историчима један период срећених прилика бар у унутрашњој политици. Дуга борба радикалне странке и династије Обреновића била је завршена победом радикала. Ступајући на престо Петар Карађорђевић заветовао се да ће владати строго по уставу, онако како су то желели радикали, и том свом завету остао је веран. Он се није мешао у страначку борбу, и пуштао је да влада она странка која је имала већину у Парламенту. На тај начин, као што су радикали говорили, била је повраћена слога између Круне и народа. Савременицима овај период наше историје није остављао утисак такве срећености какав ће по свој прилици остављати будућим историчима. У том периоду министарске кризе нису биле ни мање честе ни мање тешке него за владавине два последња Обреновића... Откуда ове непрестане трзавице? Борба између Круне и радикала била је, истина, престала, али одмах затим настала је борба између радикала и самостјалаца...”⁸

Приликом једног разговора Слободан Јовановић изнео је суд: „Петар је, као и његов отац Александар и његов брат Арсен, спадао међу слабе Карађорђевиће”.⁹

Престолонаследника, а потом и краља Александра I Карађорђевића, према претходно поменутом суду, Слободан Јовановић сврставао је међу јаке представнике ове династије.

Упознао се са њим непосредно пошто се Ђорђе Карађорђевић одрекао престолонаслеђа, дакле, у пролеће 1909. године.¹⁰ По ступању Александра на положај престолонаследника влада је формирала Одбор под председништвом актуелног министра просвете и црквених дела Љубомира Стојановића, који је требало да преузме бригу о његовом даљем образовању. Уз Стојановића у Одбор су ушли академик Јован Жујовић и професори универзитета Јован Цвијић и Слободан Јовановић.¹¹ Планови Одбора о томе да Александар, после студија националне историје и географије у Београду, настави студије у Бону и на Оксфорду нису никада реализовани. Будући краљ југословенске државе стекао је тек солидније војно и „ратно” образовање. Јовановић је имао сопствено мишљење о предиспозицијама војника, односно политичара са војним

⁶ Слободан Јовановић, *Никола Пашић* (Поводом десетогодишњице смрти), „Нова Европа”, Загреб 1936, XXIX, 384.

⁷ Јовановић Слободан, *Апис*, Сабрана дела, (даље СД) т. 11, Београд 1991, 298.

⁸ *Радикали и самостјалци*, „Политика”, 1–4. мај 1937.

⁹ Архив Југославије (даље – АЈ) 304, Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. I, 136.

¹⁰ Слободан Јовановић у емиграцији. *Разговори и записи*, Београд, 1993 49. – Забелешка од 29. јануара 1944.

¹¹ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. I, Београд 1996, 30.

образовањем да управљају државним пословима, а оно које се непосредно односило на Александра Карађорђевића, гласило је: „Војници су добри можда да праве рат, не вреде ништа за вођење државних послова у миру. Они владари који су добили само војничко образовање су само војници и не могу имати разумевања за управљање државом. Освајање и одбрана није исто што и управљање. Војници нису, дакле, никакви политичари. Они су још гори дипломати... Кад би се питали само војници, ратови никад не би престајали”.¹² Мишљење изречено 1928. године имало је упориште у богатом искуству претходних непосредних контаката Јовановића са Александром.

Предратни професор и ученик, често су се сусретали током Првог светског рата у време политичке акције усмерене на обарање владе Николе Пашића.

Предратни Јовановићев антирадикализам и одбојан став према Пашићу и његовој политици добили су природни след у догађајима који су обележили прву половину 1916. године. После, војне катастрофе, у условима опште резигнације која је владала на Крфу, где се почетком 1916. године склонило све што је остало од некадашње српске државе, по први пут Слободан Јовановић нашао се у позицији активног политичког противника и учесника у политичкој комбинацији усмереној ка уклањању Николе Пашића и његове владе. Атмосферу на Крфу, у том времену, Јовановић је описивао: „У исто време кад и војска, на Крфу је била и Влада с најпотребнијим чиновништвом. Народна скупштина с осталим чиновништвом и избеглицама била је отишла у Француску. Први пут тада Влада и Врховна команда затекле су се заједно у истом месту. Опкољена са свију страна војницима, као усред логора, Влада се није осећала угодно. У војсци је владало противу ње исто онакво нерасположење као 1913 уочи Бугарског рата, или 1914 за време спора о првенству између војних и грађанских власти. Не само црнорукци, него и други официри били су љути, што је Врховна команда смењена на такав начин, као да би војска, и само она, била крива за катастрофу 1915. Ако је ко крив, говорили су официри, била је крива Влада. Пред опасношћу удруженог напада Немаца, Аустријанаца и Бугара, Врховна команда хтела је напасти Бугаре, пре него би они стигли да доврше своје ратне припреме... Официри су осуђивали Пашића, што он 1915, исто онако као и 1913, није допустио наш напад на Бугаре”.¹³

У политичкој акцији покушаја обарања Пашићеве владе учествовали су стари Јовановићев познаници и пријатељи: предратни новинар и издавач листа „Штампа” Светолик Јакшић, заступник министра иностраних дела Јован Јовановић – Пижон, регентов секретар Драгомир Јанковић, дипломата Бошко Чолак – Антић и други. Крајем фебруара 1916. године стигао је Светолик Јакшић из Атине на Крф, где су се тада налазили поменути учесници ове политичке акције. „Они су се слагали да коалициону владу треба заменити једном неутралном владом, која ће

¹² Рубрика *Наш Волтиер мисли*, „Рад”, 1. март 1928, бр. 55, 16.

¹³ С. Јовановић, *Апис*, 313–314.

у прво време измирити две противне фракције у војсци, а у исто време Црну руку и регента”.¹⁴ Сведочанство које се најчешће користи у расветљавању ове политичке акције је писмо које је Светолик Јакшић упутио са Крфа марта 1916. године своме брату Гргуру.¹⁵ У писму Светолик обавештава Гргура да је са својим виђењима политичке ситуације и њеног могућег разрешења упознао регента. Упозорио га је на то да у ситуацији општег незадовољства и пребацивања одговорности с војске на владу и обрнуто, може доћи до заједничког деловања војске и владе и пребацивања одговорности на сам двор. Стога је, по Јакшићу, било потребно да се регент ангажује на уклањању Пашића и његове владе. Регент је изгледа озбиљно разматрао овај предлог, с обзиром на чињеницу да је наредних неколико месеци примао у аудијенцију многе од учесника ове акције, али „о чему је све разговарао са овим личностима, које је најчешће примао у времену од априла до јула, не може се докучити из штурих дневних забелешки”.¹⁶

У разговорима вођеним код регента у вези са овим плановима учествовао је и Слободан Јовановић. Према сачуваним изворима Јовановић је први пут на Крфу био примљен у аудијенцију код регента 2. марта 1916. године.¹⁷ О том сусрету, три деценије касније, изнео је своја сећања у студији о Апису: „Из Скадра пребачени смо на Крф. Ту сам први пут позван код Престолонаследника, код кога дотле нисам никад био. Александар Карађорђевић могао је да крије своје мисли, али не и своја осећања. Одмах ми је било јасно да не трпи ни Пашића ни Аписа. Он није пристајао да, као његов отац, буде »краљ који краљује, али не влада«. Он је хтео и да влада. Тој његовој амбицији сметали су Пашић међу политичарима, и Апис међу војницима. Био је начуо да сам ја добро с Аписом, али рђаво с Пашићем. Ово друго отворило ми је његова врата. Пошто је у Скадру образовао Врховну команду по свом укусу, он је хтео да има и Владу по свом укусу”.¹⁸ По сведочанствима из тог времена први разговор Слободана Јовановића са регентом трајао је непун сат времена и разговарало се искључиво о официрима, њиховом измирењу и о будућем уставу.¹⁹ Јовановић је у разговору потврдио виђење правне ситуације какву је регенту изложио Јакшић да „Устава ми више немамо, јер немамо државе; владе немамо, јер немамо земље; Скупштине правно немамо, јер немамо ни земље, ни устава...” и да „једино што ми данас имамо, то је династија... једини правни представник нашег народа”.²⁰ Јовановић је изложио и своје виђење новог уставног уређења по повратку у земљу, у оквиру којег је помињао своје познате

¹⁴ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 266.

¹⁵ Народна библиотека Републике Србије (даље НБ РС) P558/IX/735 – Писмо Светолика Јакшића брату Гргуру Јакшићу (Крф–Париз) од 1, односно 10. марта 1916.

¹⁶ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 269-270.

¹⁷ *Исто*, 269. – Према подацима које је прикупио овај аутор, Слободан Јовановић је у време ове политичке акције био у аудијенцији код регента: 2. марта, 25. и 30. априла, и 13. маја 1916.

¹⁸ С. Јовановић, *Апис*, 311.

¹⁹ НБ РС P558/IX/735.

²⁰ *Исто*.

ставове о потреби увођења установе Горњег дома. Према сведочењу Светолика Јакшића, Јовановић је Александру изразио и сопствену спремност, уколико регент прихвати ове замисли, „да би у том случају напустио улогу посматрача и истакао би се свом својом вољом и енергијом за браниоца новог режима”.²¹ Јовановић је требало да одигра и улогу посредника у измирењу официрског кора. По замислима учесника ове акције, нову војно–цивилну владу, по обарању Пашићеве владе, требало је да формира војвода Мишић, а у њој би ресор министра иностраних дела требало да преузме Јован М. Јовановић, док би Слободан Јовановић постао министар правде или просвете.

Реализација циљева политичке акције била је привремено заустављена због регентовог одсуства са Крфа. У периоду од 15. марта до 22. априла 1916. године он је у пратњи председника владе путовао по савезничким престоницама.²² По повратку на Крф, већ 25. априла примио је у аудијенцију Слободана Јовановића, „задржао га и на вечери и разговарао с њим пет сати, све до дубоко у ноћ”.²³ Јовановић се сећа да му је престолонаследник, тек у току ове аудијенције први пут „без увијања”, рекао да би хтео да збаци Пашића.²⁴ У реакцији на овај став престолонаследника Јовановић га је подсетио на то да је „он (престолонаследник – прим. Н. П.) променом Врховне команде одговорност за нашу катастрофу бацио сву на стару Врховну команду, као да до владе није било никакве кривице. У Париз и Лондон отишао је заједно с Пашићем, као да је хтео показати да Пашић ужива и даље његово поверење. После свега тога, отпуштање Пашића изгледало би необјашњиво”.²⁵ Јовановић је код престолонаследника био у посети и 25. априла, а потом и 13. маја.²⁶

Према неким твђењима Слободан Јовановић не само да је са Александром расправљао о будућем уставном уређењу већ је и израдио нацрт новог устава. Богдан Раденковић, тадашњи вицеконзул у Атини, сматрао је да је, уз регента и Светолика Јакшића, „трећи фактор” ове политичке акције био Слободан Јовановић. Тврдио је да је цео пројекат дворског удара на Крфу остао само пројекат зато што је Пашић за њега сазнао: „Пашић треба да је о овом пројекту добио поуздана обавештења по повратку из Русије, а указала му се прилика да својим очима види нацрт новог устава који је саставио Слободан Јовановић”.²⁷

Не постоје трагови о евентуалним даљим сусретима Јовановића и регента до краја рата. Међутим, то није значило да Јовановић није био у контакту са двором Карађорђевића. Нека сведочења говоре да је један од разлога што је био „поштеђен” Солунског процеса управо његова добра позиција на Двору. „Добра позиција” није проиштицала само из

²¹ Исто.

²² Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 269.

²³ Исто.

²⁴ С. Јовановић, *Апис*, 311.

²⁵ Исто.

²⁶ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 269.

²⁷ Васа Казимировић, *Црна рука*, Београд–Крагујевац 1997, 769.

предратног познанства са престолонаследником, већ првенствено из старог пријатељства са регентовим секретаром Драгомиром Јанковићем.²⁸

Своја виђења о Александру Карађорђевићу у годинама Првог светског рата Јовановић је изнео у каснијим текстовима. Тражећи психолошку мотивацију настанку нетрпељивости престолонаследника Александра према Апису, којој су претходиле године коректних и блиских односа између ове двојице, Јовановић је записао: „Ја нисам имао утисак да је Александра највећма вређало то, што Апис није био удворица. Било је без сумње и тога, али то није било главно. Њега је највећма вређало то што је Апис имао међу официрима једну популарност која је чак и њему, будућем краљу, умањивала значај. Уместо да се Апис држи његовом наклоношћу, имао је да се држи он Аписовом. С овим осећањем унижења мешало се и осећање несигурности и страха. Апис је имао у својој прошлости уморство једног краља и једног престолонаследника. Александар није знао шта се и њему може десити, ако се Аписа не отараси... Говорећи о Апису, он се није онако љутио, као кад је говорио о Пашићу, али његова мирноћа опомињала је на ону озбиљност и забринутост која нас пред опасношћу обузима. Било је очевидно да он Апису не верује, и да га се прибојава”.²⁹ На примеру овог односа, али и на другим, Јовановић је о Александровој владарској личности закључивао: „Александар је општу владалачку неспособност за дубља и трајнија пријатељства имао у појачаној мери. Број људи с којима је за дужи низ година стајао у присним односима, био је необично мали. У његовој наклоности било је нечег ћудљивог и непрорачунљивог: могао је зачас да окрене човеку леђа, и то без видног повода”.³⁰ Уз оgradu о томе да историја Солунског процеса „још ни до данас није расветљена”, у студији о Апису писаној 1948/1949. године, Јовановић је изнео мишљење да „по свему изгледа да је процес желео сам Престолонаследник, кога је подбадала једна група Аписових противника”.³¹

Уколико се суди према Јовановићевим сећањима на разговоре с престолонаследником у вези са Солунским процесом, вођене у току и после Првог светског рата, могло би да се закључи да је Јовановић уживао висок степен слободе отвореног саопштавања сопственог мишљења пред владаром. У намери да стане на пут Аписовом утицају у војсци, Александар је створио нову војничку групацју „Бела рука”. Јовановић му је без устезања саопштио своје мишљење о томе да краљевски ауторитет у војсци неће повратити „ако насупрот Аписовој странци буде створио своју странку у војсци, – ако против црнорукаца стане повлашћивати белорукце”.³² По завршетку рата Александар се обратио Јовановићу за његово правничко мишљење у вези са Солунским про-

²⁸ Више о улози Слободана Јовановића у „Солунском процесу” у: Небојина Поповић, *Никола Пашић и С. Јовановић*, „Југословенски историјски часопис”, Београд 1999, бр. 1–2, 97–122.

²⁹ Јовановић Слободан, *Апис*, 309. и 312.

³⁰ *Истио*, 313.

³¹ *Истио*, 319.

³² *Истио*, 312.

цесом. Професор Јовановић није био спреман да владару саопшти оно што би овај желео да чује, већ му је саопштио „да на основу исказа једног сведока Апис није могао бити осуђен на смрт”.³³ По сећању Јовановића, те 1919. године када је вођен тај разговор, Александар је био изненађен јер му то „дотле није нико био рекао: напротив, сви су га уверавали да је пресуда против Аписа донета потпуно по закону”.³⁴

Без „обланди”, Јовановић је јавно саопштавао и став да је Александар приликом прводецембарских изјава 1918. године „изишао из круга своје уставне надлежности”. Овакву оцену образлагао је: „Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу значило је за Србију промену њеног Устава, а за промену Устава тражила се сагласност Краља и Велике Скупштине, што значи да одлуку Народног већа Краљевић Намесник није могао примити сам без Велике Скупштине... Краљевић Намесник, специјално у случају децембарских изјава, радио је »против закона«...”.³⁵ Анализирајући проблем претходног полагања заклетве краљу, настао на почетку рада Уставотворне скупштине, професор Уставног права био је неумољив: „На основу тога што су посланици, и после положене заклетве Краљу, задржали право говорити и гласати противу монархије, њихова заклетва не може се узети као доказ, да су посланици, већ полагањем заклетве, примили монархију”.³⁶

Александар свакако није са симпатијама гледао и на Јовановићево постојано држање да све до доношења Видовданског устава, у својим анализама правних или других питања у земљи, ниједном за њу није употребио назив Краљевина СХС, већ држава СХС. Иако је општрица његове критике којом се редовно оглашавао у време рада Уставотворне скупштине била пре свега усмерена на предлагаче уставних решења, њоме су свакако били погођени и поједини чланови владарског дома. Расправљајући о Нацрту устава Пашићеве владе у чланку *Нацрт новог устава* објављеном у „Политици” записао је, између осталог, да „у целом уставу Пашићева влада интересовала се само за две ствари: за владалачку власт и за однос централне власти према областима”.³⁷ У чланку *Владалачки дом*, објављеном у то време у истом дневном листу, Јовановић је расправљао о одредбама које су утврђивале статус владајуће династије. Указао је на противуречности у појединим предложеним члановима устава: „Оглашујући краља Петра за оснивача династије, члан 56 новог устава искључио је из династије кнеза Арсена и кнеза Павла. Међутим у члану 132 прелазних наређења каже се да породични правилник од 1909 године остаје у важности све докле не буде замењен новим статутом. По том правилнику, пак кнез Арсен и кнез Павле рачунају се у династију. Противуречност између члана 56 и 132 очевидна

³³ *Истио*, 324.

³⁴ *Истио*.

³⁵ С. Јовановић, *Парламентарна хроника*, „Архив за правне и друштвене науке”, Београд 1921, књ. I (XVIII), св. 1, 53.

³⁶ *Истио*, књ. II (XIX), св. 1, 128.

³⁷ *Нацрт новог устава*, „Политика”, 17. април 1921.

је”.³⁸ Јовановићеве примедбе свакако су утицале на то да се предложени чланови врате на разматрање Уставном одбору. Током редовног састанка 3. јуна министар за припреме за Уставотворну скупштину и изједначење закона Марко Н. Трифковић предложио је Скупштини, с обзиром на мишљења појединих посланика, да се чланови 50. и 56. из В одељка Нацрта – Краљ, врате у Уставни одбор на поновни претрес.³⁹ Већ сутрадан извештач Уставног одбора Лазар Марковић обавестио је Скупштину да је Уставни одбор поново претресао та два члана и закључио да „код члана 56 Уставни Одбор није могао учинити никакву измену и остао је при својој првобитној редакцији”.⁴⁰ И у следећем чланку Слободана Јовановића *Врховна команда*, на удару критике нашле су се неке одредбе из уставног одељка – Краљ.⁴¹ Овог пута то је био члан 54. који је у предложеном тексту гласио: „Ниједан чин Краљевске власти нема снаге, нити се може извршити, ако га није премапотписао надлежни Министар. За све краљеве чине, усмене или писмене, премапотписане или непремапотписане, као и за све његове поступке од политичког значаја, одговара надлежни министар. За чине Краљеве као врховног заповедника војске, одговара Министар Војни и Морнарице”. Јовановић је сматрао да је тај члан непотпун. Наиме, у току рата, краљ као врховни командант пре свега се ослања на начелника штаба војске који фактички води операције. Предложеном уставном одредбом предвиђало се дакле да министар војни и формално и фактички одговара за оно што чини начелник штаба. Ову одредбу Јовановић је сматрао неodrживом. Посланик Јован Маговчевић предложио је да у последњу алинеју уђе нов став: „А за време рата и начелник штаба Врховне команде”.⁴² Лазар Марковић одбацио је и ове сугестије и предлоге образлажући их намером уставотвораца да не одступе од принципа да једино влада носи одговорност пред парламентом. За начелника штаба, по Марковићу, остала је могућност да одговара пред војним судом.⁴³

У времену по доношењу Видовданског устава, двадесетих година 20. века, Јовановић се није уздржавао да изложи критици престолонаследника, односно краља Александра Карађорђевића. По правилу, критичким освртима и опаскама оглашавао се онда када је Александар својим потезима излазио из уставом предвиђених надлежности. Монарх није могао бити задовољан ни заштитом коју је Јовановић пружао на

³⁸ *Владачки дом*: „Краљевић Ђорђе искључен је из престолонаследства ћућом на тај начин што није и он поменут поред престолонаследника Александра. Да ли је овакав један заобилазан начин искључивања добар? Краљевић Ђорђе може тврдити да је он, у правилнику од 1909. којем и нови устав признаје важност означен као члан династије, и да као такав и он има право на наследство престола, у толико пре што његова ранија оставка на престо старе Краљевине Србије не може угасити његово право на престо у новој краљевини СХС”. *Политика*, 29. мај 1921.

³⁹ *Сценеграфске белешке Уставотворне скупштинске Краљевине СХС*, књ. I–XLV. Редовни састанак одржан 3. јуна 1921.

⁴⁰ Исто, XLVI, редовни састанак одржан 4. јуна 1921.

⁴¹ *Врховна команда, Политика*, 5. јун 1921.

⁴² *Сценеграфске белешке Уставотворне скупштинске Краљевине СХС*, књ. I–XLV; редовни састанак одржан 3. јуна 1921.

⁴³ Исто. – XLVI редовни састанак одржан 4. јуна 1921.

Правном факултету декларисаном републиканцу професору Михаилу Илићу, чије име се нашло на првом месту међу онима којима се Јовановић захвалио у предговору свог *Уставног права Краљевине СХС*.⁴⁴

Упркос таквим јавно саопштаваним правним (и не само правним) мишљењима, краљ Александар је током 20-их година повремено позивао Слободана Јовановића желећи да чује његово мишљење о појединим проблемима у држави. Према Јовановићевим сећањима на један од тих разговора, краљ је још 1924. године размишљао о завођењу личног режима, ради решавања „југословенског проблема”.⁴⁵ Ауторитарну црту код Александра Карађорђевића, Јовановић је уочавао још приликом њихових првих сусрета 1909. године. Осећао је да се већ тада престолонаследнику Александру није много свиђало што је краљ Петар I велики присталица парламентарне владавине, јер га је млади Александар, између осталог, упитао: „Мислите ли ви да мој отац добро чини што овако поступа?”⁴⁶ У разговорима вођеним на Крфу 1916. године стицао је утисак да је Александар „млад и амбициозан, једва чекао да се истакне, и то не само поред, него и испред Пашића”.⁴⁷

У листу „Рад”, који је 1926. године покренула група интелектуалца са левице (Отокар Кершовани, Драгољуб Јовановић, Кирило Савић и др.), објављивана су нека размишљања Слободана Јовановића првенствено о краљу Александру Карађорђевићу. Драгољуб Јовановић сведочи да је један од „сарадника” листа био и Слободан Јовановић: „Увели смо рубрику »Наш Волтер мисли«... Наш Волтер, то је био Слободан Јовановић. Из појединих разговора, ја сам доносио мисли које су ми се чиниле значајним. Слободан није волео да се меша у свакодневну политику, али ми није замерао ово дискретно откривање”.⁴⁸ У броју од 1. марта 1928. године, када се први пут појавила рубрика „Наш Волтер мисли”, објављено је, већ поменуто, мишљење Слободана Јовановића о slabим предиспозицијама војника, односно политичара са војним образовањем да управљају државним пословима.⁴⁹ Ова размишљања имала су сву оштрину Јовановићеве критичке опаске. Драгољуб Јовановић забележио је у својим *Политичким успоменама* разговор који је са Слободаном Јовановићем водио јануара 1928.: „У овој земљи ништа ново и велико не могу створити људи који имају четрдесет година или више. Таква је наша раса. Сви наши државници, политичари, књижевници, уметници дали су своју меру до четрдесете године. – А они који имају

⁴⁴ Јовановић Слободан, *Уставно право Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*, Београд 1924, 25.

⁴⁵ Слободан Јовановић у емиграцији, 49. – Забелешка од 29. јануара 1944: „Прича ми Јовановић како га је краљ Александар звао још 1924, за владе Љубомира Давидовића, и да му је говорио како има намеру да распише изборе на основу неког новог Изборног закона по коме би се могли кандидовати и бити бирани само право сељаци. Хтео је да има чисто сељачку скупштину и да чује шта сељаци мисле. Таквој скупштини хтео је да предложи да га овласти да привремено укине Устав и заведе лични режим како би могао да реши југословенски проблем”.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Слободан Јовановић, *Никола Пашић*, СД, том 11, Београд 1991, 173.

⁴⁸ АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене*, књ. II, 75.

⁴⁹ Види нап. 12.

тридесет девет? – Па, њима остаје још та једна година или највише две. Али доцкан је доцкан. Отишао воз! Било мислити раније на велике подухвате”.⁵⁰ Краљ Александар, рођен децембра 1888. године, ускоро је демантовао ове речи Слободана Јовановића. Тек што је закорачио у четрдесет прву годину, одлучио се за „велики подухват” 6. јануара 1929. године.

Све већи утицај и учешће краља Александра Карађорђевића у политичком животу током 20-их година исходили су почетком 1929. године радикалним потезом. На православни Бадњи дан краљ се огласио Прокламацијом којом је суспендовао Устав, распустио Народну скупштину и завео апсолутистичку власт. О улози Слободана Јовановића у самом чину увођења личног режима од стране Александра Карађорђевића било је недовољно речи у научној историографији, а далеко више приликом политичких интерпретација овог догађаја, усмерених ка дискредитацији Јовановићеве личности. Различите интерпретације омогућене су и врло малим бројем поузданих извора, а заснивале су се првенствено на чињеници да је Слободан Јовановић био примљен у аудијенцију код краља Александра 5. јануара 1929. године.

Непосредно пред увођење диктатуре, 3. јануара 1929. године, у листу „Време” појавила се вест да се група универзитетских професора, међу којима је поменуто и име Слободана Јовановића, припрема да упуту „меродавним факторима један манифест у коме ће их упозорити на тешко унутрашње стање и позвати да приступе спасавању земље”. Манифест је био адресиран на југословенске политичаре који су позвани да се „узму у памет” и да не „терају мак на конач”.⁵¹ Потребу за овим оглашавањем, Јовановић је образлагао: „После убиства у Народној скупштини Хрвати су тврдили да нико од Срба неће да осуди Рачићев поступак и чак су наговештавали да је то Рачић учинио по Краљевом налогу. Тада је Београдски универзитет решио да се донесе нека резолуција и професори су већали. Највише тешкоћа правили су самостални демократи, који никако нису хтели да се таква резолуција донесе. Најзад су се сложили на тексту 5. јануара 1929, али је те ноћи Краљ извршио државни удар и тако резолуција није ни објављена”.⁵²

Тог 5. јануара Слободан Јовановић био је позван у аудијенцију код краља Александра. У јавности су се убрзо појавиле спекулације о његовој улози у чину који је уследио дан после посете. Међутим, већ 10. јануара поводом тих нагађања огласио се саопштењем за јавност и сам Јовановић: „Поводом аудиције коју је имао код Њ. В. Краља, г. Слободан Јовановић жели да изјави да се та аудијенција тичала предлога г. др. Мачека. Од г. Јовановића је тражено стручно правно мишљење о томе у коју би врсту државних заједница (персонална или реална унија, државни савез или савезна држава) спадало оно уређење које је г. Мачек

⁵⁰ АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке усјомене*, књ. II, 75.

⁵¹ *Време*, 3. јануар 1929.

⁵² *Слободан Јовановић у емиграцији*, 73. – Забелешка од 19. фебруара 1944.

предлагао за нашу државу”.⁵³ Да је ово био предмет разговора између председника СКА и краља потврђује и белешка Драгољуба Јовановића: „У Београду, сам краљев Манифест је начинио добар утисак. Био је тако вешто написан да су многи налазили руку Слободана Јовановића. Кад сам га о томе питао рекао ми је шта је била његова улога. Краљ га је позвао после Мачекове друге аудијенције да пита каква је то држава коју предлаже представник Хрвата и да ли негде постоји такво државно уређење. Одговорио је да се то у науци зове реална унија – извесни заједнички послови и други остављени покрајинама – и да је таква држава била Аустро-Угарска. На то је Александар одговорио: »Е, то не може!«. Слободан је веровао да је краљ писао Манифест сам, или уз помоћ Воје Маринковића, најинтелигентнијег члана нове владе”.⁵⁴ О првој реакцији Слободана Јовановића на увођење диктатуре сведочи исти запис: „(Слободан – прим. Н. П.) није веровао да ће краљев подухват успети, јер такав режим тражи врло добру администрацију и одличну бирократију, што ми нисмо имали...”.⁵⁵

Петнаест година касније, сећајући се ове аудијенције, Јовановић је слику допунио податком да је на њу позван на предлог Влатка Мачека,⁵⁶ али и важним детаљем да му је приликом аудијенције краљ открио своје намере да сутрадан и озваничи своју диктатуру.⁵⁷ Јовановић се присећао да је свим аргументима покушао да Александра одагна од његових намера саветујући га да се не упушта у ову радикалну политичку акцију.⁵⁸

Начелно, као присталица парламентаризма Јовановић је могао бити незадовољан увођењем монарходиктатуре. Из раније изложеног не може се закључити да је имао превише симпатија и разумевања за Александрову политику. Међутим, Јовановић свакако није жалио због забране рада политичких странака. Политички се није слагао са владајућим радикалима, а у њихову алтернативу није имао превише вере. Непосредно по увођењу диктатуре изнео је став да „краљев проглас није уништио старе странке, него само био посмртна листа која је објавила њихову смрт”.⁵⁹

⁵³ *Политика*, 10. јануар 1929.

⁵⁴ АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке усјомене*, књ. II, 141.

⁵⁵ *Исјо*.

⁵⁶ *Слободан Јовановић у емиграцији*, 51. – Забелешка од 19. фебруара 1944.

⁵⁷ Исто, 73–74. – Забелешка од 6. новембра 1944.

⁵⁸ *Слободан Јовановић у емиграцији*, 73–74. – Забелешка од 19. фебруара 1944: „Што се тиче Шестог јануара... дао ми је (Јовановић – прим. Н. П.) следеће појединости... Приликом аудијенције краљ Александар му је рекао: »Молим вас да до сутра изјутра ником не говорите ово што ћу вам сада рећи. Нарочито ништа не говорите свом добром пријатељу Драгиши Јанковићу. Он је одлучно против тога. Све ћу ја ово да дигнем.« »Како да дигнете?« изненадио се Јовановића. »Па зар да рушите државу?« »Не«, узвратио је Краљ, »имам намеру да сутра скинем Устав. То су једини лек и једини спас«.

И Јовановић му је изнео све опасности које могу да проистекну из таквог коракa. Низали су се аргумент за аргументом. Краљ их је све побијао, и то веома убедљиво. У многим стварима му је Јовановић, потајно му себи, морао признати да је у праву. Најзад, кад је исцрпао све аргументе, Јовановић му је рекао: »Све је то тако. Али има ствари које човек не може да изрази речима, осећање које не бих умео да образложим, чију оправданост не бих умео да докажем аргументима. Имам осећање да ће се све то врло рђаво свршити. Немојте се, Величанство, упуштати у то«. Краљ се насмешио. Видео је Јовановића утученог и забринутог и почео је да га умирује, да га чисто теши...”.

⁵⁹ АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке усјомене*, књ. V, 25.

Време отворене диктатуре краља Александра подударило се са временом боравка Слободана Јовановића на положају председника Српске краљевске академије (1928–1931). Тај период обележиле су појаве нових тема и нових људи у текстовима председника СКА који су, случајно или не, одговарали новој државној политици усмереној ка очувању државног јединства и темељеној на идеологији југословенског националног унитаризма. Јовановић тада објављује низ текстова о „апостолима Југословенства” – Штросмајеру и Рачком.⁶⁰ Већина је настала поводом обележавања стогодишњице рођења Фрање Рачког. Његово повећано интересовање за ове личности свакако је проистицало из духа времена, тј. политичког опортунизма и чињенице да се Јовановић налазио тада на челу једне националне институције чију судбину је умногоме одређивао и однос највиших државних власти према њој.

Скуп поводом стогодишњице рођења Фрање Рачког, у заједничкој организацији ЈАЗУ и СКА, одржан је 1. и 2. јуна 1929. године у Загребу. За скуп је била изабрана делегација СКА са Слободаном Јовановићем и Александром Белићем на челу и историчарима као члановима: Станоје Станојевић, Јован Радонић, Никола Вулић и Владимир Ђоровић.⁶¹ Слободан Јовановић је на свечаности у Загребу 2. јуна одржао беседу *Фрањо Рачки и југословенска мисао*. Завршне речи из беседе у Загребу сведоче да председник СКА Слободан Јовановић није био превише удаљен од тадашње политичке стварности. Актуелној југословенској државној политици и идеологији у прилог су ишле изговорене, а потом и објављене, речи Јовановића: „Његова (Фрање Рачког – прим. Н. П.) је историјска заслуга да је покушао спојити хрватски и српски национализам у политичку снагу вишег ступња... Још и данас његови списи јесу најбољи политички требник, јер нам дају ону ширину погледа без које данашња држава не може напредовати”.⁶² Речи „југословенски” и „Југославија” појављивале се у том времену несразмерно више него у претходним радовима и јавним оглашавањима Слободана Јовановића. Учествовао је користио и у радовима из историје 19. века. У расправи о Илији Гарашанину, насталој у време диктатуре, записао је и следеће: „Гарашанин је као министар иностраних дела постигао један велики успех: ослободио је наше градове турских гарнизона, али општи балкански рат у коме је Турска имала да пропадне, а Југославија да се створи, – тај рат он није успео да покрене... Из његовог Начертанија најјаче и најдаље је одјекнула идеја југословенске солидарности и Балканског савеза. Он је први наш државник који је разбио уски шумадински оквир, позвао све Југословене на окуп...”⁶³

⁶⁰ Слободан Јовановић, *Кореспонденција Рачки–Штросмајер, Политишка*, 26. децембар 1928. и СКГ НС, 1929, књ. XXVII, 113–116; исти, *Заслуге Штросмајера и Рачког*, „Слободна трибуна”, Загреб, 15. март 1929, бр. 808, 3; исти, *Фрањо Рачки и југословенска мисао*, „Прослава стогодишњице рођења Фрање Рачког”, Загреб, 1929, 38–45; исти, *Штросмајерова спољашња политика*, Из Наше историје и књижевности, Београд, СКЗ, 1931, 91–114.

⁶¹ Ђирковић Сима, *Слободан Јовановић – академик и председник Академије*, Зборник „Слободан Јовановић – личност и дело”, Београд 1998, 18–19.

⁶² Слободан Јовановић, *Фрањо Рачки и југословенска мисао*, СД, т. 2, 361.

⁶³ Слободан Јовановић, *Спољашња политика Илије Гарашанина*, СД, т. 2, 352.

У трећој години диктатуре краљ Александар одлучио се на повратак ограничене уставности. „По милости божјој и вољи народној” 3. септембра 1931. године прописао је и прогласио Устав Краљевине Југославије. Из првог члана Видовданског устава задржао је одредницу о томе да је Краљевина наследна и уставна монархија, изоставивши да је и парламентарна. Отворена диктатура прешла је у категорију уставне. Неприкосновеност краља у вођењу државне политике била је и уставно потврђена. Рад политичких странака, активних пре увођења диктатуре, није формално обновљен.

Професор Уставног права Слободан Јовановић, када се посматрају његова јавна оглашавања поводом појединих уставних питања, показао је далеко мање интересовања према Септембарском уставу краља Александра у односу на претходни. Разлози за смањено интересовање потпуно су јасни: доношењу устава није претходила јавна и скупштинска расправа, а и за разлику од претходног устава у новом су се нашла и нека решења која су одговарала Јовановићевим ранијим гледиштима, пре свега увођење дводомног скупштинског система. У време доношења Видовданског устава оглашавао се редовно једном недељно, док се о одредбама Септембарског оглашавао једном годишње. Током 1932. године објавио тек једну цртицу посвећену Уставу у часопису „Народно благостање”.⁶⁴ У „Архиву за правне и друштвене науке” 1933. године објавио је чланак Двodomни систем у нашем уставу.⁶⁵

Следеће 1934. године Јовановић се огласио поводом члана 116. Устава који је због свог значаја често означаван као „мали устав”: „У случају рата, мобилизације, нереда и побуне, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере у опште угрожени јавну интереси, Краљ може, у том изузетном случају, указом наредити да се привремено предузму све изванредне, неопходно потребне мере у целој Краљевини или у једном њеном делу независно од уставних и законских прописа. Све изузетно предузете мере поднеће се накнадно Народном Представништву на сагласност”. У тексту Члан 116 Устава, Јовановић се осврнуо на његове одредбе.⁶⁶ Упоредио их је са одредбама сродног члана 48. Вајмарског устава. И у случају стања опасности за јавни ред и сигурност „председник царевине у Немачкој морао се углавном кретати у границама Устава”.⁶⁷ У чл. 48. Вајмарског устава било је побројано неколико уставних чланова које је смео заобићи, док су га сви остали везивали у његовом раду. Разлика је лежала и у томе што по немачком уставу „председник царевине мора све своје мере саопштити без оклевања царевинској Скупштини, и она их може обеснажити. У нашем Уставу прописано је од прилике то исто, али реч без оклевања изостављена је”.⁶⁸ Јовановић је и овом приликом отворено

⁶⁴ Слободан Јовановић, *Буџетско право по новом уставу, Народно благостање*, Београд 1932, IV, бр. 30, 467.

⁶⁵ Слободан Јовановић, *Двodomни систем у нашем уставу*, „Архив за правне и друштвене науке”, 1933, књ. XXVII, XLIV, 449–455.

⁶⁶ Слободан Јовановић, *Члан 116 Устава*, „Споменица Мауровићу”, Београд 1934, 161–166.

⁶⁷ *Исто*, 161.

⁶⁸ *Исто*.

устао у одбрану уставних права Народног представништва пред могућим њиховим угрожавањем од стране краља. Чврсто је заступао став да по Уставу краљ и у вршењу своје изузетне власти стоји под надзором Народног представништва, којем подноси све мере на сагласност. Из те формулације из члана 116. Јовановић је извео недвосмислени закључак да „Народно представништво није обустављено за време краљеве изузетне власти; оно дејствује и даље, а да би могло дејствовати, морају остати у важности и сви уставни чланови који се на њ односе. Те чланове, дакле, не би могао ни Краљ својом супротном наредбом да обустави”.⁶⁹ Сходно оваквом тумачењу Јовановићев закључак био је: „Укратко, изузетна Краљева власт регулисана је Уставом тако да се њоме не ремети и не квари редовни однос између два уставна чиниоца, Краља и Народног представништва”.⁷⁰

Дакле, може се закључити да се у јавним оглашавањима Слободана Јовановића у време шестојануарске диктатуре не могу осетити дисонантни тонови у односу на државну политику краља Александра, док се тек у стручним текстовима осећа његова намера да укаже на потребу ограничавања краљевске власти и самовоље, односно поштовања начела уставне монархије.

У свим радовима насталим после окончања диктатуре, у којима је анализирао њене резултате, Јовановић их је оцењивао негативно, пре свега штетним по српске националне интересе. У предавању *Југословенска мисао у прошлости и будућности* из 1939. године оценио је да је диктатура краља Александра „дезорганизовала српске странке, а појачала хрватски покрет”. Такође, по његовом мишљењу „југословенска мисао имала (је) више штете него користи од диктатуре” – „Уочи светског рата југословенска мисао уједињавала је Србе и Хрвате; под диктатуром, она је и саме Србе раздвајала: спојена с личним режимом, она је сваког дана све више добијала противнике личног режима и за своје противнике”.⁷¹ Сличне оцене о диктатури задржао је и у радовима насталим после Другог светског рата.

Недвосмислено сведочанство о томе да краљ Александар није уживао његове симпатије Јовановић је оставио током једног разговора у годинама пред Други светски рат. Испровоциран запажањем колеге са Правног факултета Драгољуба Јовановића: „Вас су увек занимали и привлачили људи од акције. Чини ми се да сте се у неколико махова загревали за поједине такве људе. За Аписа, рекао бих неко време и за Александра...”, Слободан Јовановић кратко је одговорио: „За Аписа јесам. За Александра никада”.⁷²

За разлику од краља Александра, кнеза Павла Карађорђевића Јовановић је сврставао у категорију слабих представника ове династичке породице. Међутим, разлике није било у погледу његове наклоњености овој двојици владара – ни Александар ни Павле нису се налазили у кру-

⁶⁹ *Истио*.

⁷⁰ *Истио*, 162.

⁷¹ Јовановић Слободан, *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, СКГ, н. с, књ. LIX бр. 1, 1. јануар 1940, 32–33.

⁷² АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке усјомене*, књ. 5, 306.

гу личности према којима је имао превише разумевања. Када се узме у обзир политичко неслагање Слободана Јовановића са Николом Пашићем, парадоксално звучи да се корени Јовановићевих несимпатија према кнезу Павлу налазе у догађајима током којих је Павле учествовао у политичком обарању Пашића. Објашњење се налази у податку да ти догађаји припадају једином периоду када је Јовановић имао више разумевања према Пашићу него према његовим политичким противницима – уочи стварања југословенске државе 1918. године. У студији о Николи Пашићу забележио је: „Одмах по свршетку рата Пашић је пао. Његова парламентарна ситуација била је слаба: скоро пола Парламента било је противу њега. Југословенски одбор ашиковао је с његовим противницима, самосталцима. На Двору, кнез Павле, сав у енглеским идејама, подбадао је Александра противу њега...”.⁷³ Јовановић у том времену није изражавао ни најмању подршку настанку југословенске државе, а за њено стварање, од свих спољнополитичких фактора, сматрао је Енглеску најодговорнијом.

Остала су сведочанства тек о једном сусрету Јовановића и кнеза Павла. До сусрета је дошло на захтев Јовановића уочи приступања Југославије Тројном пакту. Упркос ранијем виђењу да кнез не поседује способност да саслуша говорника,⁷⁴ Јовановића су околности навеле да затражи пријем на двору. Први захтев за разговор са кнезом Јовановић је упутио заједно са професором Божидаром Марковићем и ректором Београдског универзитета Владом Митровићем, али кнез није био спреман да их прими. Двадесетог марта 1941. године кнез Павле примио је само Јовановића. Садржај тих разговора већ је довољно приказан у нашој научној историографији. Овде ће се поменути тек слика коју је Јовановић створио о кнезу после ових сусрета. Министру правде Михаилу Константиновићу, непосредно по сусрету, саопштио је своје мишљење да „Кнез посматра ствар као *diplomate technicien* (дипломата практичар)”.⁷⁵ Драгољубу Јовановићу саопштио је да је по његовом мишљењу кнез Павле „кабинетски човек”, који је све логично смислио „али у стварности може друкчије испасти”. По Јовановићевим мерилима Павле је био „чудан човек”: „Много пуши, потамнео је у лицу, али је на изглед миран. Говори друкчије него сви људи наше средине. Код нас сви говоре темпераментно. Он говори о свему уједначено. Такав човек би био врло добар у нормално време, да као дипломата спроводи политику једне владе. Али да он сам води, то не знам како ће ићи. Он је затворен човек, мало општљив. Никоме се не отвара. Ја га помало жалим. Усамљен је, изолован. Нема коме да се повери”. Упоредио га је са претходником на југословенском владарском трону: „... Александар је био непосреднији. Лакше сте могли извући његову мисао. Овај умује као кабинетски човек”. Сврставајући Павла међу „политичаре – фило-

⁷³ Јовановић Слободан, *Никола Пашић*, СД, том 11, Београд 1991, 178.

⁷⁴ АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке усјомене*, књ. III, 96. – „Д. Ј. Када сам доцније причао Слободану Јовановићу да сам одбио да идем кнезу, стари ми је одговорио: „Добро сте учинили. Ви бисте видели њега, али он вас не би видео”.

⁷⁵ Константиновић Михаило, *Политичка сликарства*, Нови Сад 1998, 331.

зофе”, предност је дао другом типу политичара – „Бољи је човек са интуицијом, који не зна детаље и нема општи преглед, али има осећање за оно што може и не може бити”.⁷⁶

Ни кнез Павле није имао превише разумевања за Јовановићеве политичке погледе, али је успео да пронађе додирну тачку међу њима, о чему је посведочио Јовановић: „У једном се тренутку Јовановић поче да смеје и додаде: »Знате ли шта је још рекао Кнез? Ви и ја, господине Јовановићу, не слажемо се ни у чему, али се слажемо у мржњи према радикалима!«”.⁷⁷ У овом сећању на сусрет са кнезом, који је две године касније забележио Коста Ст. Павловић, Јовановић је изнео мишљење да је у кнежевој одлуци да приступи Осовини један од одлучујућих фактора био кнежева мржња према болшевицима, јер је у тим тренуцима Павле имао сазнања о припреманом нападу Хитлерове Немачке на СССР.⁷⁸

Краљ Петар II Карађорђевић био је једини из династије коме је Јовановић посветио посебан текст – *Краљева женидба*. Сам избор теме и наслов јединог текста упућује на мишљење које је о младом наследнику престола могао да има најплоднији српски научник у позним годинама. Сведочанство о томе да ли је Јовановић сврстао Петра II у слабе или јаке Карађорђевиће није остало забележено. Међутим, на Јовановићево мишљење о Петровој политичкој способности и државничкој одговорности довољно може да упуту завршна реченица посмртно објављеног текста Југословенско питање: „(Краљу Петру II – прим. Н. П.) је његова женидба била много преца но заједничке српско-хрватске изјаве о Југословенском питању.”⁷⁹

Кратка историја односа између Јовановића и младог Петра II започела је „старатељским” поступком Јовановића. У зору 27. марта 1941. преко радио-станице прочитан је краљев проглас о ступању на престо, који је без претходног упознавања и сагласности Петра II саставио и дао да се објави Слободан Јовановић. Већ код прве озбиљне политичке иницијативе Петра II, усмерене ка уклањању генерала Душана Симића са места председника југословенске владе пред крај лета 1941. године, Јовановић се ангажовао у њеном осујећивању. Не без подругљивости забележио је у тексту *Симовићев њад* реченицу: „Чим је у септембру 1941. краљ Петар постао пунолетан, стало се поговарати о могућ-

⁷⁶ АЈ 304, Јовановић Драгољуб, *Политичке усјомене*, књ. VI, 224, 225, 228.

⁷⁷ Слободан Јовановић у емиграцији, 36 – Забелешка за 12. мај 1943.

⁷⁸ Истио – „У даљем разговору Јовановић ми рече да је кнез Павле све до јануара месеца био решен да, ако буде морало да дође до рата, приђе Енглезима. Кад је од Хитлера чуо да Немачка нема никаквих територијалних аспирација на Балкану, већ да само жели да има сигурно залеђе јер намерава да нападне Совјетски Савез, Кнез је се преломео и решио да приступи Осовини. Јовановић мисли да је такву одлуку донео из следећих разлога: – из дна душе је мрзео болшевице и желео је својим ставом колико год може да допринесе борби против њих; – колико је мрзео болшевице, толико је презирао краља Бориса, који је важио као посредник у немачко-совјетском споразуму и сматрао је, ако би заиста дошло до немачко-совјетског сукоба, да би могао помоћи својим пријатељима Енглезима, посредујући између Немаца и њих”.

⁷⁹ Слободан Јовановић у емиграцији. *Разговори и записи*, Београд 1993, 191 – Југословенско питање.

ности Симовићева пада. Ја нисам то узимао за озбиљно...”.⁸⁰ У разма-трању питања да ли изаћи у сусрет краљевој жељи да ожени кћер грчког краља, Јовановић је налазио тек два разлога за: – принцеза Александра била је из земље коју је са Југославијом везивало и формално и традиционално пријатељство; и „Краљ је истина још млад, али он је од оне врсте људи које треба што пре оженити. Ако га не оженимо сада принцезом Александром, ко зна да нас он доцније не изненади другом Драгом Машин...”.⁸¹ По сећању Јовановића „Краљ је много слабије бранио своју ствар него што је то његова мајка за њега чинила”. Извесно је да Јовановић није имао најповољније мишљење о младом југословенском монарху. У духу поменуте завршне реченице текста *Југословенско питање*, у тексту *Краљева женидба* запажа: „Краљ, откако му се било прохтело да се жени, није имао више никакав други циљ пред очима до своје женидбе. Њему је било свеједно каква ће бити влада која ће га оженити...”.⁸² Објашњавајући разлоге због којих се противио женидби краља Петра II Јовановић записује: „Династија Карађорђевића држала се и у Југославији оном популарношћу коју је у Србији уживала. Криза те популарности, која би и у обичним временима била тешка, могла је овога пута бити тим тежа што се Михаиловићева герила водила под заставом краља Петра. Ако би Србија стала губити веру у Краља, то би могло учинити да и Михаиловићева герила стане слабити, или да стане узимати један правац који за Династију не би био повољан”.⁸³ За свој одлазак са места председника владе Јовановић је недвосмислено означио као „првоокривљеног” краља Петра II: „Краљ (је) успео да посредством Крњевића обори Владу...”.⁸⁴

*

Историчар епохе Обреновића и савременик Карађорђевића у једном од ретких поређења две српске династије означио је битном разликом то што „Обреновићи нису трпели странке ни у грађанству”, док „Карађорђевићи их трпе и у војсци”.⁸⁵ Када би се судило према Јовановићевом познатом негативном мишљењу о политичким странкама, могло би да се наслути према којој је, од ове две српске династије, имао више наклоности и уважавања.

⁸⁰ Симовићев пад, *исто*, 155.

⁸¹ Краљева женидба, *исто*, 179.

⁸² *Исто*, 184.

⁸³ *Исто*, 180.

⁸⁴ *Исто*, 183.

⁸⁵ С. Јовановић, *Ајис*, 298.

Nebojsa Popovic

SLOBODAN JOVANOVIC AND THE KARADJORDJEVIC DYNASTY

Summary

Slobodan Jovanovic, a historian of the Obrenovic dynasty epoch, was for the most part of his professional and active life a contemporary of the Karadjordjevic ruling family. Hevertheless, he did not leave a single study dealing with the rulers of the Karadjordjevic dynasty. All that remains are testimonies of his frequent meetings with them, and a few passing reflections directed at the personages and the period of Karadjordjevic rule contained in some of his other works.

The few observations Jovanovic made about King Peter Karadjordjevic I are generally consistent with the views of most of the other historians at the time of his rule. Jovanovic agreed that King Peter Karadjordjevic I strictly adhered to the principles of constitutional parliamentarianism classing him, however, among the weaker members of the Karadjordjevic family.

Contrarily, Jovanovic viewed Alexander I, the prince regent and subsequent king of the same family as a strong figure. Jovanovic met Alexander I many times during his reign, first in the capacity of university professor entrusted with the prince's education, then as Alexander's accomplice in the attempt to overthrow the government of Nikola Pasic in the first half of 1916, and in the period between the world wars mainly as the leading legal expert on the Constitution whose advice King Alexander sought in several crises. The existing historical sources offer no evidence to support the frequent accusations that Jovanovic was directly involved in introducing King Alexander's open dictatorship. On the contrary, all available information indicates rather that Jovanovic was opposed to the introduction of dictatorship. In his works written after the period of dictatorship Jovanovic demonstrated his disagreement with this period of government, describing it as detrimental to Serb interests.

Prince Pavle and his successor to the throne, Peter II were also placed among the weaker representatives of the Karadjordjevic dynasty.

What relevant information is to be found indicates that the most prolific modern Serb writer Slobodan Jovanovic held the achievements and politics of the Obrenovic dynasty in greater esteem than those of the Karadjordjevic ruling family.

ПОЕЗДКА НИКОЛАЯ II В ГАЛИЦИЮ ВЕСНОЙ 1915 ГОДА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА В РУССКИХ ВОЕННЫХ ВЕРХАХ

АПСТРАКТ: Сукоб врховног команданта руске армије великог кнеза Николаја Николајевича - јуниора и министра војног В. А. Сухомлинова 1915. године предмет је бројних истраживања учешћа Русије у Првом светском рату. Овај конфликт је довео до политичке борбе и оштре конфронтације у руској војној елити. Посета руског цара Николаја II Галицији у пролеће 1915. године била је у функцији обрачуна Николаја Николајевича са својим политичким противницима, док су војни аспекти остали су у другом плану. Посета се негативно одразила не само на судбину министра Сухомлинова, него и на монархију у Русији.

Проблема противостояния Военного министра В. А. Сухомлинова и Верховного Главнокомандующего Великого князя Николая Николаевича-младшего в первый год войны в той или иной мере затрагивается практически во всех исторических исследованиях, рассматривающих историю участия России в Первой мировой войне. Среди работ, достойных внимания, можно назвать «1 августа 1914 года». Н. Н. Яковлева, «Восточный фронт 1914–1917 г.» Н. Стоуна, «Русский фронт Первой мировой войны» И. И. Ростунова, «Первая мировая война» М. Гилберта. Политическая борьба в которой активное участие принимала русская военная элита, а равно и ее пристрастия стали предметом изысканий израильского историка М. Матяху («Генералы и революционеры»). Однако практически во всех работах исследователи, и даже наиболее объективный и свободный от антисухомлиновской традиции Норман Стоун, упускают, как мне представляется, из внимания ту роль, которые сыграли в борьбе Сухомлинова и Николая Николаевича-мл. стратегические «успехи» последнего, который тот и продемонстрировал императору в инициированной им же поездке Николая II в Галицию весной 1915 года. Посещение русским монархом Львова накануне Горлицкого прорыва сыграло самую негативную роль не только в судьбе Военного министра, но и монархии в России.

«Два органа верховной власти стояли во главе России во время Первой Мировой войны: правительство и верховное командование вооруженными силами, взаимоотношения которых были лишь весьма неполно неопределенно установлены введенным наспех с началом войны «Положением о полевом управлении войск в военное время», как-

овое к началу войны не было еще окончательно разработано», – вспоминал адмирал А. Д. Бубнов¹. На эту неразработанность закрывали глаза, так как ожидалось, что во главе армии и флота встанет сам император, совмещая таким образом две должности – главы государства и его Вооруженных сил. Еще по Высочайшему рескрипту от 4 февраля 1903 года предусматривалось, что в случае большой европейской войны Верховным Главнокомандующим станет император со самостоятельным начальником штаба для руководства военными операциями.

Однако в начале война во главе Вооруженных сил был поставлен Великий князь Николай Николаевич–мл. Он, естественно, и стал центральной фигурой Ставки Верховного Главнокомандования, на которой было сосредоточено внимание всей страны. Как совершенно справедливо отмечал последний протопресвитер русской армии и флота отец Георгий Шавельский: «За последнее царствование в России не было человека, имя которого было бы окружено таким ореолом, и который во всей стране, особенно в низших народных слоях, пользовался бы большей известностью и популярностью, чем этот великий князь. Его популярность была легендарна ... что-то неудержимо фатальное было в росте славы великого князя Николая Николаевича. За первый же год войны, гораздо более неудачной, чем счастливой, он вырос в огромного героя, перед которым, несмотря на все катастрофические неудачи на фронте, которого превозносила, можно сказать, вся Россия».² Особенно сильны были эти настроения в начале войны. Бубнов вспоминал: «Единственная надежда была у всех на устах, ему приписывалась некая чудодейственная мощь, которая благополучно выведет Россию из предстоящего ей тяжелого испытания».³ В войсках ходили легенды о его храбрости и требовательности, о том, что он посещает окопы под обстрелом противника, жестоко, но справедливо расправляется с неоправдавшими доверие генералами: «В солдатской массе он был олицетворением мужества, верности долгу и правосудия».⁴ Ходили слухи даже о том, что на Великого князя покушались остзейские немцы.⁵ Даже А. Ф. Керенский признал популярность первого Верховного, отметив среди его недостатков вполне простительные, во всяком случае для представителя демократической оппозиции: «Ни чрезмерно деятельный Великий князь Николай Николаевич, ни глава его штаба генерал Янушкевич ничего не смыслили в вопросах внутренней политики и экономики».⁶ Судя по всему, во внутренней политике Николай Николаевич действительно разбирался плохо. Необходимо отметить еще одно качество славы Главнокомандующего, а именно: «...когда на фронте начинали обвинять Ставку, великого князя всегда исключали

¹ Бубнов А. [Д.] В Царской Ставке. Воспоминания адмирала Бубнова. Нью-Йорк, 1955. С. 9.

² Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. М., 1996. Т. 1 С. 125.

³ Бубнов А. [Д.] Указ. соч. С. 20.

⁴ Шавельский Г. Указ. соч. М., 1996. Т. 1. С. 128.

⁵ Лемке М. К. 250 дней в Царской Ставке. Пгр., 1920. С. 81.

⁶ Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте. Мемуары. М., С. 96.

из числа обвиняемых, во всем винили его помощников. В глазах и Ставки, и фронта великий князь, даже и после оставления им должности Верховного, оставался рыцарем без страха и упрека».⁷

Образ человека, ставшего во главе Вооруженных сил Империи, хотя и совершенно не соответствовал действительности, играл вполне реальную роль в политике страны. Трудно отрицать справедливость слов В. А. Сухомлинова, сказанных в адрес Николая Николаевича-младшего: «Лично далеко не храбрый человек, предпочитал работу за кулисами и становился, таким образом, безответственным перед общественным мнением».⁸ Но именно этот человек воплотил в себе образ общественного идеала руководителя страны во время войны, сконцентрированный в легенде о волевом Главнокомандующем запрос на диктатора. Даже неудачи мало отражались на его популярности, они «скорее порождали мысль в обществе и в высших кругах, что при условии неограниченности его полномочий, успехов было бы больше».⁹ Особую роль здесь сыграли события на Юго-Западном фронте. Уже в 1914 году победы в Галиции имели большое значение для положения на «домашнем фронте». По словам В. Ф. Джунковского, взятие Львова и Галича смягчили удручающее впечатление от самсоновской катастрофы: «Эти две блестяще одержанные победы заставили немного забыть Сольдау».¹⁰ Британский консул в Москве Локкарт вспоминал: «Падение Львова смягчило суровое поражение под Танненбергом... Танненберг, на самом деле, был прелюдией к русской революции. Это было письмо надежды к Ленину».¹¹ Взятие в 1915 году Перемышля относительно малыми и при незначительных потерях было важной моральной победой. «9 марта Перемышль сдался, и сразу наше положение на фронте в Карпатах стало легче, – вспоминал А. А. Брусилов. По всему нашему фронту выставили плакаты о сдаче Перемышля».¹² Император в этот день был в Ставке. Первым новость о победе ему сообщил Николай Николаевич. Днем в походной церкви состоялся благодарственный молебен. Настроение у всех было приподнятое. Верховный Главнокомандующий получил орден Св. Георгия 2-й степени.¹³ На следующий день Николай II отправился в Царское Село. Утром 10 (23) марта 1915 года новость о Перемышле была получена в Петербурге. В нее сначала не поверили, но в три часа дня пришло подтверждение и не смотря на сильный снег, улицы столицы заполнили ликующие люди с национальными флагами и портретами императора.¹⁴ марта 1915 года при Земского съезда он был удостоен названия «славного былинного богатыря».¹⁵

⁷ Шавельский Г. Ук. соч. М., 1996. Т. 1. С. 189.

⁸ Сухомлинов В. [А.] Воспоминания. Берлин, 1924. С. 312.

⁹ Мосолов А. [А.] При Дворе Императора. Рига, б. д. С. 21.

¹⁰ Джунковский В. Ф. Воспоминания. М., 1997. Т. 2. С. 404.

¹¹ Lochart R. H. B. British agent. NY., 1936. P. 98.

¹² Брусилов А. А. Мои воспоминания. М., 1946. С. 130.

¹³ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 529.

¹⁴ Washburn S. Field notes from the Russian front. Lnd., [1915]. Vol. 2. P. 4.

¹⁵ Милюков П. Н. Воспоминания. М., 1990. Т. 2. С. 184.

Именно Николай Николаевич был инициатором поездки императора в Галицию. 5 апреля 1915 года император приехал в Барановичи. Летом–осенью 1914 года он неоднократно совершал поездки по прифронтовой полосе и стране, ни разу не выезжая за пределы Империи. После этого посещения Ставки были запланированы визиты в Одессу, Николаев, Севастополь, Орел и Тверь. Однако 5 апреля все изменилось. Джунковский отмечал: «В этот день решилась поездка Государя в Галицию. Кому первому пришла в голову эта мысль, я не знаю».¹⁶ По свидетельству В. Н. Боейкова, это была инициатива Верховного и Николай II уступил, хотя и считал посещение этой недавно завоеванной территории преждевременной.¹⁷ Это свидетельство подтверждается и реакцией Николая Николаевича на попытку Воейкова противостоять этому проекту Великого князя. Тот же Джунковский вспоминал что эти попытки дворцового коменданта вызвали невиданное раздражение Главнокомандующего, «который напомнил ему (т. е. Воейкову – А. О.), что в Ставке он хозяин и не позволит никому вмешиваться в его распоряжения».¹⁸ События показали, что позиция императора была более верной, а воля Великого князя – более сильной. Положение на Юго–Западном фронте в апреле 1915 года, когда состоялась эта поездка, было весьма тяжелым. «Я находил эту поездку хуже чем несвоевременной, прямо глупой, – вспоминал Брусилов, – и нельзя не поставить ее в вину бывшему тогда верховному главнокомандующему великому князю Николаю Николаевичу... Я относился к ней совершенно отрицательно по следующим причинам: всем хорошо известно, что подобные поездки царя отнимали внимание не только начальствующих лиц, но и частей войск от боевых действий; во–вторых, это вносило некоторый сумбур в нашу боевую работу; в третьих, Галиция нами была завоевана, но мы её еще отнюдь не закрепили за собой, а неизбежные речи по поводу этого приезда царя, депутатии от населения и ответные речи самого царя давали нашей политике в Галиции то направление, которое могло быть уместно лишь в том крае, которым мы овладели бы окончательно. А тут совершалась поездка с известными тенденциями накануне удара, который готовился нашим противником, без всякой помехи с нашей стороны, в течение двух месяцев. Кроме того, я считал лично Николая II человеком чрезвычайно незадачливым, которого преследовали неудачи в течение всего его царствования, к чему бы он ни приложил своей руки. У меня было как бы предчувствие, что эта поездка предвещает нам тяжелую катастрофу».¹⁹ И хотя Брусилов вполне заслуженно пользовался репутацией политического хамелона, в его словах содержится немало истины, особенно в оценке невезения императора. Однако Николаю Николаевичу нужна была эта поездка, в которой он мог бы продемонстрировать монарху

¹⁶ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 535.

¹⁷ Воейков В. Н. «С Царем и без Царя (Воспомонания последнего Дворцового Коменданта Государя Императора Николая II)». Гельсингфорс, 1936. С. 122.

¹⁸ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 536.

¹⁹ Брусилов А. А. Указ. соч. С. 135.

плоды победы, после которой Главнокомандующему было бы легче требовать изменений в правительстве Империи, а Николаю II было бы труднее отказывать на эти просьбы. Поездка носила триумфальный характер, император вместе с Великим князем посетили Львов, Перемышль: «Впечатление от поездки в Галицию было чудное. Государь был бодр и остался всем доволен. Верховный главнокомандующий тоже. Осталось впечатление, что Галиция закреплена за нами навсегда, никто не допускал мысли, что мы все это отдадим так скоро».²⁰ После Галиции император отправился по планируемому ранее маршруту Одесса–Севастополь–Тверь–Царское Село.

Не чурался Великий князь и других форм околоправительственной интриги. Поездка императора в Галицию была только одной из страниц этой борьбы. Главнокомандующий лично сопровождал монарха, а по возвращению последнего в Барановичи, а это произошло накануне дня рождения Николая II, 5 (18) мая 1915 года, началось настоящее наступление Николая Николаевича на его противников в правительстве. Оно совпало с событиями в Галиции, откуда только что вернулся император. 1–6 мая произошел германо–австрийский прорыв под Горлицей–Тарновым. Германское командование организовало невиданный на Восточном фронте артиллерийский удар. В течение 4 часов 610 германских орудий выпустили около 700 000 снарядов, в том числе и химических.²¹ Потери нашей армии были чрезвычайно тяжелыми, для примера можно назвать части, по которым пришелся этот удар: X корпус, в двух дивизиях которого осталось соответственно 1 тыс. и 900 чел., в 12–й сибирской дивизии – 2 тыс. чел. Германская армия наступала со средним темпом 10 км. в сутки.²²

В действиях Николая Николаевича не было ничего, успехи на фронте он приписывал исключительно себе, поражения – тем, кого он считал своими противниками. Трудно удержаться от мысли о том, что эта операция Верховного Главнокомандующего на «домашнем фронте» была подготовлена лучше, чем иные наступления на врага внешнего. «В этот приезд Царя заметно стало стремление чинов Ставки к вмешательству в дела внутреннего управления», – вспоминал Воейков.²³ Под влиянием Верховного 5 мая 1915 года с поста Министра Внутренних дел был снят и заменен кн. Н. Б. Щербатовым, занимавшим до этого должность главноуправляющего государственным коннозаводством. В то же время в Ставку приехал М. Б. Родзянко с целью добиться от Николая Николаевича поддержки для создания Особого Совещания по снабжению армии, в состав которого должны были войти и представители общественности. Главнокомандующий просил Николая II уволить также и В. А. Сухомлинова, министра юстиции Н. Г. Щегловитого, обер–прокурора Св. Синода В. К. Саблера.²⁴ 6 мая на

²⁰ Джунковский В. Ф. Указ. соч. С. 135.

²¹ Gilbert M. First World War. Lnd., 1995. P. 154.

²² Knox A. With the Russian army 1914–1917. Lnd., 1921. Vol. 1. P. 283–284.

²³ Воейков В. Н. Указ. соч. С. 126.

²⁴ Там же. С. 127.

должность Главноначальствующего в Москве был назначен кн. Ф. Ф. Юсупов.²⁵ Это был кульминационный момент борьбы, которая не была простым столкновением двух высших офицеров. М. Матитиаху считает: «Это был политический конфликт, в котором Императорский Двор, правительство, Дума, и политические партии боролись друг против друга. Армия, высшее командование и генштабисты были глубоко вовлечены в этот огромный политический конфликт».²⁶

Еще 1 января 1915 года был отдан приказ по созданию Особой распорядительной комиссии по артиллерийской части, которую возглавил по представлению Николая Николаевича-мл. Вел. кн. Сергей Михайлович, помощником его стал ген.-лейт. Маниковский. Инициатором создания комиссии была Ставка, по ее планам руководителем комиссии должен был стать Маниковский, но ввиду сопротивления Сергея Михайловича пришли именно к такому решению. Генерал-инспектор артиллерии не был здоров и не мог активно работать в своем ведомстве.²⁷ Тем не менее положение об этой комиссии было рассмотрено Военным Советом 12 февраля и Высочайше утверждено 15 февраля. Комиссия должна была способствовать преодолению кризиса в снабжении артиллерии. Фактически эти вопросы были изъяты из ведения Военного министра. Комиссия подчинялась непосредственно Верховному Главнокомандующему. Кроме того, Николай Николаевич протезировал Земскому и Городскому Союзам, он испросил для них практически неограниченный кредит. Все эти просьбы вскоре были удовлетворены. Земский Союз возглавил кн. Г. Е. Львов, до войны – председатель тульской земской губернской управы, возглавлявший уже во время русско-японской войны общеземскую организацию помощи раненым. При выборах главы Земского Союза в начале I Мировой войны, 30 июля (12 августа) 1914 года на съезде представителей губернских земств были выдвинуты две кандидатуры, Львова и гр. Ф. А. Уварова, который был выдвинут московским земством. Однако Уваров аккуратный, осторожный и педантичный человек, давно работавший в земстве и хорошо известный среди его деятелей, будучи офицером запаса, предпочел отправиться на фронт. Львов был избран на безальтернативной основе. Избрание убежденного толстовца и либерала имело весьма печальные последствия.²⁸ 8–9 (21–22) августа прошел аналогичный съезд городских голов, избравший московского мэра М. В. Челнокова. С самого начала своего функционирования Союзы приступили к деятельности и к устройству сети местных учреждений, и по их просьбе они получали финансовую поддержку со стороны государства. К ноябрю 1914 года она составила 43 млн. руб.²⁹

²⁵ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 551.

²⁶ Матитиаху М. Generals and Revolutionaries. The Russian General Staff during the Revolution: A Study in the transformation of Military Elite. Osnabruck, 1979. P. 42.

²⁷ Вел. кн. Андрей Владимирович. Моя жизнь на службе России. М., 1996. С. 43.

²⁸ Gurko V. I. Features of the past. Government and opinion in the reign of Nicholas II. California-Lnd., 1939. P. 539.

²⁹ Яхонтов А. Первый год войны (июль 1914–июль 1915г.). Записи, заметки, материалы и воспоминания бывшего помощника делами Совета министров., Русское прошлое. Спб., 1996. НО7. С. 298.

На деятельность Земгора, безусловно, оказывала влияние личность кн. Г. Е. Львова. Это был убежденный толстовец, разделявший общую убежденность земцев в том, что коррумпированная бюрократия не в состоянии честно и эффективно тратить народные деньги. Земцы были категорически против контроля над Земгором со стороны государства, что было бы оправдано в случае, если бы их организации существовали на общественные средства. Однако земские и городские ассигнования и добровольные пожертвования почти сразу же оказались недостаточными для той роли, на которую претендовали Земский и Городской Союзы. Вскоре после своего образования они уже полностью субсидировались государством, благодаря неограниченному кредиту, испрошенному у императора Великим князем Главнокомандующим.³⁰ При комплектовании органов Союзов, получивших название «цитадели общественности», принадлежность к земским и городским организациям была не обязательной, значительная часть сотрудников была назначена по принципу принадлежности к «прогрессивной» части общества.³¹ Владимир Иосифович Гурко, выборный член Государственного Совета от Тверской губернии и один из составителей программы Прогрессивного блока, вспоминал: «Но, во всей русской истории не было института, ресурсы которого тратились таким диким образом, как это было во Всероссийском Земском Союзе. Если бы война не закончилась революцией, его руководители конечно должны были быть привлечены к следствию. Несколько я знаю, кн. Львов поначалу не думал о том, что бы возглавить революцию. Он включал знаменитых агитаторов (антиправительственных – А. О.) в число своих сотрудников; но он делал этот не с целью создания хорошо организованной пропаганды, но лишь потому, что его девизом было дать всем людям делать то, что они хотят. Эти анархические принципы позже были продемонстрированы в полную силу и Россия платила и продолжает дорого платить за них».³²

Еще в русско-японскую войну возглавляемой Львовым организации давались оценки, весьма напоминавшие ситуацию 1914–1917 годов: «В земской организации хорошо работают, но и занимаются пропагандой против войны».³³ Эти же тенденции очень скоро проявились и в деятельности Земгора. Г. Е. Львову удалось отстоять бесконтрольность Союза, сам же он не был способен организовать какой-либо контроль. Кроме того, земские организации просто не имели опыта работы в масштабах страны.³⁴ С самого начала в деятельности Земгора часты были нарушения норм затрат при реализации того или

³⁰ Воейков В. И. Указ. соч. С. 149.

³¹ Яхонтов А. Указ. соч. С. 301.

³² Гурко В. И. *Op. cit.* P. 539.

³³ Суворин А. [А.] *Дневник*. М., 1992. С. 384.

³⁴ Гурко В. И. *Op. cit.* P. 540.

иною проекта, однако государственный контроль воспринимался земцами как признак недоверия к «общественному бескорыстию».³⁵ В мае 1915 года на съезде представителей промышленности и торговли провозглашается идея создания Военно-промышленных комитетов, они сразу же начинают возникать на местном уровне, а в июле того же года появился и Центральный ВПК под председательством А. И. Гучкова. Фактически за счет казны стала возникать неконтролируемая государством параллельная система управления. Она сразу же поддержала Великого князя в его борьбе с Сухомлиновым.

13. мая император покинул Ставку, отправившись в Царское Село. Таково было единственное в 1915 году удачное наступление Великого князя. Его результаты были несколько утрачены 14 мая 1915 года, когда под председательством Сухомлинова начало функционировать Особое Совещание по обороне, дублировавшее деятельность комиссии под руководством Сергея Михайловича. Последний уехал лечиться в Севастополь, в его отсутствие комиссию возглавил ген. Маниковский.³⁶ В состав нового ОСО вошли председатель Государственной Думы, по четыре члена от Государственной Думы и Государственного Совета, торговли и промышленности (все – по Высочайшему назначению), а также представители министерств: морского, финансов, путей сообщения, торговли и промышленности, государственного контроля и Военного министерства. ОСО подчинялось императору.³⁷ Эта мера обострила противоречия между Верховным Главнокомандующим и Военным министром, так как первый стремился к полному подчинению тыла армии в широком понимании этого слова себе. Николай II, уступавший в Барановичах одному, а в Петрограде второму, так как каждый из них убеждал императора в том, что предлагаемые меры усилят армию, прибегал к паллиативным решениям, которые реально лишь ухудшали дело.

В борьбе Николая Николаевича с Сухомлиновым просматриваются знакомые закономерности и приемы. К министру Главнокомандующий относился отрицательно ещё с 1905 года, со времени критики Сухомлиновым проектов реформ армии, предлагаемых Великим князем.³⁸ Теперь он стремился отвести от себя ответственность за катастрофу 10-й армии в Восточной Пруссии, правильно оценить масштабы Горлице–Тарнова, очевидно, успели не сразу. Именно в этой борьбе Николай Николаевич–мл. положил начало волне шпиономании печально знаменитым делом подполковника С. И. Мясоедова, повешенного по приговору военного-полевого суда 20 марта 1915 года по обвинению в шпионаже.

³⁵ Яхонтов А. Указ. соч. С. 299.

³⁶ Вел. кн. Андрей Владимирович. Указ. соч. С. 43.

³⁷ Поливанов А. А. Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника 1907–1916 г. М., 1924. Т. 1. С. 153–154.

³⁸ Сухомлинов В. [А.] Указ. соч. С. 304.

Конечно, шпиономания не была исключительно русским явлением. В начале войны подобная истерия охватила Германию. Слухи о русских, английских французских шпионах, которые разъезжают по стране, выведывая секреты и распространяя в источниках тиф, привели к насилию над гражданами этих государств, которых война застала в Германии. По стране прокатилась волна арестов несчастных автомобилистов. Некоторые расстреливались на месте.³⁹ Нечто подобное проходило и в Англии. Во Франции также не чурались подобного способа объяснения катастроф на фронте. Но нигде и никто не обвинял в контактах с представителями вражеской разведки не только Военного министра, но даже и представителей среднего генералитета. Может быть, это объяснялось тем, что война в России не затронула жизненно важных культурных и политических центров. В Петрограде не были слышны германские орудия, Москву не бомбили цеппелины, угроза не была столь реальной как во Франции и Англии, что армия и тыл не жили единой жизнью: «Жизненные центры оставались отделенными огромными пространствами от биения боевого пульса, от крови, пожаров, от зовущего к мщению зрелища опустошения вчера ещё цветущих округов, от всех потрясающих впечатлений немецкой войны на истребление».⁴⁰

Чувство безопасности развращало. В русской Ставке не было особенным секретом то, что Мясоедовское «дело» было организовано при сильнейшем давлении на суд со стороны Великого князя и ген. А. А. Поливанова для того, чтобы снять Сухомлинова с его поста.⁴¹ Версия следствия о связях подполковника Мясоедова с германской разведкой основывалась на фантастических показаниях поручника Якова Кулаковского, который осенью 1914 года попал в плен и там решил сотрудничать с германской разведкой. Последняя пошла на вербовку и якобы дала этому младшему офицеру задание подготовить убийство Вел. кн. Николая Николаевича-мл., уговорить коменданта Новогеоргиевска или одного из его помощников сдать крепость, а потом разжечь антирусские настроения в Польше и на Украине. Для осуществления этих мюнхгаузенских планов Кулаковскому был дан связной в Петрограде, каковым, якобы и оказался Мясоедов. В феврале 1915 года в Вильно он был арестован и вскоре осужден по обвинению в государственной измене и мародерстве.⁴² Суд шел около 14 часов и внятного доказательств вины Мясоедова не было представлено.

Даже безусловный сторонник Верховного Главнокомандующего Великий князь Андрей Владимирович, не сомневавшийся в вине осужденного и сразу же повешенного офицера, вынужден был отметить в своем дневнике: «К сожалению, ни следствием, ни судом но-

³⁹ *Asprey R. V.* „The German High Command at War. Hindenburg and Ludendorff and the First War”. Lnd., 1994. P. 50.

⁴⁰ *Схонтов А.* Указ. соч. С. 270.

⁴¹ *Лемке М. К.* Указ. соч. С. 190.

⁴² *Орлов В. [Г.]* Двойной агент. Записки русского контрразведчика. М., 1998. С. 41–48.

вых фактов, освещающих это дело, установлено не было. Даже факт сообщения сведений неприятелю остался лишь в гипотезе, правда, почти несомненной, но лишь гипотезой. Она основана на косвенных уликах». ⁴³ Характер косвенных улик никого не интересовал, но в тот же день прекрасно информированный о ходе процесса Великий князь совершенно правильно оценил ситуацию: «Конечно, все это бросило тень на Сухомлинова, который несколько лет тому назад горячо защищал Мясоедова от нападок Гучкова с трибуны Гос. Думы». ⁴⁴

Военный министр вспоминал: «Каждый раз я чувствовал себя при появлении в Ставке тем красным сукном, которым раздражают быка, и в конце концов перестал появляться в резиденции главнокомандующего». ⁴⁵ По свидетельству Поливанова, Сухомлинов во время визитов в Барановичи даже не приглашался на доклады Верховного в присутствии императора: «Это последнее обстоятельство, объясняемое, может быть, недоверием вел. кн. Николая Николаевича к генерал-адъютанту Сухомлинову, было однако способно лишить военного министра возможности в тех относительно редких случаях, когда он мог бы получить подробную осведомленность о расположении наших армии и внести на основании такой осведомленности поправки в свои соображения о сроках и размерах подготовки для армии сил и средств в подведомственном ему районе внутри империи». ⁴⁶ По свидетельству А. Н. Яхонтова, отношения Военного министра и Верховного Главнокомандующего ухудшались по мере того, как последний проявлял тенденцию переносить ответственность за свои боевые неудачи за счет непредусмотрительности тыла и на непригодность военного министра». ⁴⁷ Вспоминая о позиции Николая Николаевича в это время ген. Мосолов отмечал: «Ставка выдвинула в свое оправдание две причины неудач: недостаток снарядов и Германский шпионаж. Козлом отпущения стал военный министр Сухомлинов. Для поддержания этих тезисов, по требованию Великого князя Николая Николаевича, сменили военного министра и отдали его под суд, а для подтверждения версии о шпионаже был повешен жандармский подполковник Мясоедов и начались ссылки лиц, носивших немецкие фамилии. В последнем особенно усредствовал, начальник контрразведки генерал Бонч-Бруевич». ⁴⁸

Ещё в начале войны контрразведка предприняла ряд разумных мер по запрету филиалов пангерманских обществ, прежде всего в Остзейском крае. Без сомнения, часть немецкого дворянства симпатизировала своей праматери и даже покинула пределы России, вступив в райхсвер. Однако преследование германской общины ставило в чрезвычайно нелегкое положение многочисленных русских немцев,

⁴³ Вел. кн. Андрей Владимирович. Дневник б. Великого Князя Андрея Владимировича. 1915 год. Л., М., 1925. С. 20.

⁴⁴ Там же. С. 19.

⁴⁵ Сухомлинов [В. А.] Указ. соч. С. 310.

⁴⁶ Поливанов. А. А. Указ. соч. С. 132.

⁴⁷ Схонтов А. Указ. соч. С. 323.

⁴⁸ Мосолов А. [А.] Указ. соч. С. 20.

лояльно служивших Империи на самых разных постах. Кроме того, Верховная власть оказалась как бы на стороне латышей и эстонцев в их вековом конфликте с немцами, невольно провоцируя местный национализм.⁴⁹ И конечно, совершенно непродуманной акцией было разрешение Верховного на формирование в Остзейском крае частей по национальному признаку (имеется в виду латышские стрелки). Подобная практика никак не свидетельствует ни в пользу моральных качеств Верховного Главнокомандующего и помощника Военного министра, ни в пользу их ума, как так подобного рода интриги разлагали и армию, и тыл.

11 (24) июня 1915 года в Ставку прибыл император. Причиной этого визита и его фоном были события в той же Галиции. 9 июня был потерян Львов, 3 июня – Премысль. Новости с Юго-Западного фронта вызвали в Москве антигерманский погром, в ходе которого пострадала масса русских немцев и иностранцев, не имевших отношения к воюющим противникам России. Незадолго до этого назначенный при активной поддержке Николая Николаевича-мл. главноначальствующий в Москве и командующий Московским Военным округом генерал-адъютант князь Юсупов (отец убийцы Распутина) не справился с волнениями. Более того, своими действиями (арестами, высылками лиц с «подозрительными фамилиями», запретами полиции разгонять «патриотические демонстрации») он возбуждал их.⁵⁰ Город в течение 3 дней был во власти толпы.⁵¹ Через три дня после приезда Николая II в Барановичи приехал Юсупов для доклада по этим событиям. Главной причиной была малочисленность и неудовлетворительное качество городской полиции, однако у присутствовавших осталось впечатление, что «...корень этих беспорядков в его (т. е. Юсупова – А. О.) личном, невольном, может быть, натравливании населения на немцев».⁵² И как военный, и как администратор Юсупов проявил себя далеко не с самой лучшей стороны. Тем не менее для него это ничем особенным не кончилось.

Николай Николаевич всегда поддерживал кавалеристов, а Юсупов несколько лет до войны командовал Кавалергардским полком. Это соответствовало и довоенному принципу назначения на подобные должности, описанному Сухомлиновым: «В общем цеплялись за старые и частью устарелые формы и брали на должности людей не там, где их можно было найти, а исключительно только таких, которые, казалось, удовлетворяли следующим условиям: преданность царю, безусловное повиновение и отсутствие какого-либо собственного политического убеждения. Это приводило к тому, что гвардейские офицеры по своему соответствию для назначения на должности по управлению оказывались в первых рядах. Этим объясняется, что гвардейская кавалерия

⁴⁹ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 405–417.

⁵⁰ Там же. С. 558–565.

⁵¹ Lockhart R. H. B. Op. cit. P. 110

⁵² Поливанов А. А. Указ. соч. С. 137.

очутилась в роли академии по поставке членов управления: губернаторов, полицеймейстеров и генерал-губернаторов, – задача для неё непосильная и вовсе ей не соответствующая».⁵³ В результате Юсупов при поддержке Николая Николаевича-мл. остался главноначальствующим в Москве, а должность командующего округом, учитывая небольшой военный опыт князя, перешла к другому ставленнику Николая Николаевича – ген. Ольховскому, свой пост сохранил также и кн. Щербатов, бывший кавалерийский офицер, хорошо разбиравшийся в вопросах конского ремонта, но не проявившего особых организационных способностей: «Без прочного служебного опыта, без знания всех тонкостей административного механизма, без практической подготовки – он сразу оказался во главе огромного ведомства с разнообразнейшими функциями, соприкасавшимися с различными сторонами государственной жизни. Случилось это к тому же в исключительно тревожный период катастрофы и внутреннего кризиса».⁵⁴

Конечно, Сухомлинов тоже был кавалеристом, но Великий князь с 1905 года относился к нему с неприязнью, которая переросла с 1909 года в открытую вражду. Что же касается общественного мнения, то оно не могло понять быстрого падения Перемышля, крепости, которую дважды осаждали русские войска и только вторая осада, затянувшаяся почти на два месяца, кончилась её капитуляцией. Такое понятие, как измена объясняла всё, от поражений во второй Восточно-Прусской операции, до неожиданного отступления русской армии, сторвавшей на пороге Венгерской равнины. В сложившейся ситуации необходима была жертва общественному мнению, которая стала бы ответственной за отсутствие снарядов и «потерю успехов» Великого князя Главнокомандующего. Последний сумел довести до конца начатую кампанию против своего старого противника. С мая 1915 года вести о «снарядном голоде» проникли в тыл и вместе со словом «измена» они завладели умами масс.⁵⁵ Ранее никто не сомневался в окончательной победе России и никто не задумывался о возможности переноса боевых действий вглубь страны. А. Н. Яхонтов вспоминал: «Тем болезненнее был переход от горделивой уверенности к наступившей суровой и беспощадной действительности. Жестокие удары судьбы резко потрясали общественное сознание. Нервы побеждали терпение и выдержку. Вера сменялась отчаянием, а самоуверенность – малодушием. Поддавшийся паническим слухам обыватель стал искать виновников неудач. В разговорах об этом угасал пафос войны. Реальная, животрепещущая Россия затуманивалась и менялась отвлеченным понятием 'страны', которая, согласно радикальным исповедованиям, признавалась родиной лишь при условии пользования властью над ней».⁵⁶ Вольно или нет, Верховный Главнокомандующий в своей борьбе с Военным министром потакал этим настроениям. Ф. Ф. Палицын, дав-

⁵³ Сухомлинов В. [А.] Указ. соч. С. 127.

⁵⁴ Яхонтов А. Указ. соч. С. 338.; см. также; Поливанов А. А. Указ. соч. С. 138–139.

⁵⁵ Gurko V. I. Op. cit. P. 550.

⁵⁶ Яхонтов А. Указ. соч. С. 271.

ний сотрудник Николая Николаевича в мае 1915 года дал весьма неблагоприятную оценку действиям своего бывшего командира: «Он политикой занимается, к нему министры ездят, – я бы их не принимал, – но армией не командует. Я ему говорил это, говорил что приказчикам все роздал, а сам больше не хозяин своего дела. Это нельзя, нельзя заниматься политикой и войной. Это не совместимо и добра не будет».⁵⁷

Что же касается московских событий, то они вовсе не были какой-то специфической особенностью России. Буквально за несколько дней до них, в ночь с 31 мая на 1 июня 1915 года германские цеппелины впервые совершили налет на столицу Британской империи. Их бомбы обрушились на Ист Энд. В результате возмущенные жители этого района Лондона начали избивать лиц, как писала «Таймс», «подозреваемых в том, что они являются немцами». В начале мая там же, в Лондоне уже были беспорядки такого рода, направленные против немцев, имевших разрешение на проживание в Англии. Громились лавки, мастерские, в которых пытались отсидеться забаррикадировавшиеся хозяева. «Сцены на улицах в эти ранние утренние часы после авианалета, – отмечал английский журналист, – не скоро будут забыты теми, кто стал их очевидцами».⁵⁸ Однако в английской столице, в отличие от русской, было гораздо больше полиции, которую власти не задумываясь бросили на восстановление общественного порядка. Более того, уже утром 1 июня Британское правительство издало специальное распоряжение, запрещающее всякую публикацию информации об авианалетах как для представителей своей, так и для иностранной прессы: «Communique Адмиралтейства все новости, которые могут быть надлежащим образом опубликованы. Эти инструкции даются с целью обеспечить общественный порядок и настоящее предложение может также быть опубликовано в качестве объяснения отсутствия более детальных докладов».⁵⁹ Это положение действовало до февраля 1916 года, когда слухи о потерях от бомбежек убедили официальный Лондон в необходимости отказаться от него.

Уместно напомнить, что полицейские силы России этого времени весьма отставали от европейских показателей. Например, в 1913 году численность полицейских чинов в Англии и Уэльсе составляла 54 552, в Шотландии – 5 859 и в Ирландии 11 844 человека.⁶⁰ Правда, русская полиция могла быть подкреплена силами Отдельного корпуса жандармов, но в 1913 году он состоял из 12 000 человек (на всю Империю), из них 1 000 генералов, штаб – и оберофицеров.⁶¹ Кроме того, во время войны жандармский корпус должен был заниматься контрразведывательной деятельностью и формировать силы полевой жандармерии.⁶²

⁵⁷ Вел. кн. Андрей Владимирович. Указ соч. С. 35.

⁵⁸ *The Times History of the War*. Part 79. Vol. 7. Feb. 22, 1916. P. 13.

⁵⁹ *Ibid.* P. 14.

⁶⁰ Thorpe A. *The Longman Companion to Britain in the era of the Two World Wars 1914-45*. Lnd., 1994. P. 67.

⁶¹ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 132.

⁶² Там же. С. 272.

Что же до причин и московских, и лондонских событий, то они, как мне представляется, были одинаковы. Это была реакция массового сознания на внезапную опасность, чувство страха, направленность которого обуславливала официальная антинемецкая пропаганда. Что же касается специфики русского общественного мнения, то оно не могло понять быстрого падения Пермышля, крепости, которую дважды осаждали русские войска и только вторая осада, затянувшаяся почти на два месяца, кончилась её капитуляцией. Положение, конечно, ухудшал тот факт, что все это произошло почти сразу же после поездки императора и громогласных заявлений об освобождении «подъяремной Руси». Такое понятие, как измена объясняла всё, от поражений во второй Восточно-Прусской операции, до неожиданного отступления русской армии, стоявшей на пороге Венгерской равнины. В сложившейся ситуации необходима была жертва общественному мнению, которая стала бы ответственной за отсутствие снарядов и «потерю успехов» Великого князя Главнокомандующего.

Прибывшему в Ставку 10 июня 1915 года Джунковскому Николай Николаевич сообщил о своем намерении настоять на замене Сухомлинова на Поливанова, так как он считал первого абсолютно скомпрометированным связью с Мясоедовым и кризисом в снабжении армии боеприпасами. Как только прибыл императорский поезд, Великий князь отправился в вагон императора. Между ними произошел долгий разговор без свидетелей. Выйдя из вагона Главнокомандующий шепнул ген. Джунковскому: «Все сделано».⁶³ Николаю II, как свидетельствует его собственноручное письмо от 11 (24) июня, было трудно пойти на эту уступку, и он решил по возможности смягчить её подобным образом: «Владимир Александрович, после долгого раздумывания, я пришел к заключению, что в интересах России и армии Ваш уход необходим в настоящую минуту. Поговорив с вел. кн. Николаем Николаевичем, я окончательно убедился в этом. Пишу Вам это, чтобы Вы от меня первого узнали. Мне очень тяжело сказать Вам об этом, тем более, что я вчера только Вас видел. Сколько лет мы с Вами работали и никогда между нами не было недоразумений. Благодарю Вас, что Вы положили столько труда и сил на благо нашей родной армии. Беспристрастная история будет более снисходительна, чем осуждение современников».⁶⁴ В письме содержался приказ временно передать министерство ген. А. П. Вернандеру. Прав ли был император в своем последнем утверждении?

«Условия русской индустрии, финансов и культуры в общем таковы, – считал Военный министр, – что нам очень трудно быть независимым и не отставать от Запада».⁶⁵ Эту в общем-то, бесспорно очевидную истину были в состоянии усвоить и правильно оценить ситуацию лишь единицы, как, например, генерал Маннергейм. По его мне-

⁶³ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 579.

⁶⁴ Поливанов А. А. Указ. соч. С. 118.

⁶⁵ Сухомлинов В. [А.] Указ. соч. С. 335.

нию, Сухомлинов стал козлом отпущения за индустриальную и финансовую слабость страны.⁶⁶ На первых этапах кризиса император склонен был поддерживать Сухомлинова практически во всем. Для многих не было секретом и то что Великий князь Сергей Михайлович, генерал-фельдцейхмейстер, особенно старался в обвинениях в адрес Военного министра, для того, чтобы отвести возможную критику в собственный адрес. „Вообще после войны тут многое, что откроется, – отмечает в своем дневнике в конце апреля 1915 года Андрей Владимирович, – скорее в пользу Сухомлинова и не в пользу тех, кто его так открыто обвиняет».⁶⁷ На самом деле ни одна армия, вступившая в войну, не была готова к её требованиям. «Наше снабжение боевыми припасами было тоже на высоте тех требований, которые предъявляла русской армии всемирная война – вспоминал Сухомлинов. – Но наша армия в 1915 году со своим недостатком снабжения находилась точно в таком же положении, как и другие армии. В августе 1914 года ни одна армия, выступавшая на войну со своими запасами боевого снабжения, – не была в силах покрыть неисчислимые обширные потребности войск. Русская армия была обеспечена всего лишь едва на 6 месяцев. Наступивший тогда в действительности расход снарядов превзошел все самые широкие предположения».⁶⁸ О том же свидетельствуют и противники, и союзники России в войне.

Генерал Людендорф отмечал: «На востоке у нас никогда не было недостатка в боевых припасах. Мы всегда имели их столько, сколько транспорт мог доставить по плохим дорогам. В позиционной войне тогда еще не образовывали крупных складов. На западе обстоятельства складывались иначе, и там чувствительно сказывался недостаток в боевых припасах. Все вступившие в войну государства недооценили как действительность сильно сконцентрированного артиллерийского огня, так и расход боевых припасов».⁶⁹ Отметим для правильного понимания слов германского генерала, что, во-первых, на Востоке интенсивность артиллерийских поединков была гораздо ниже, чем на Западе, а во-вторых, сбой в снабжении германской армии все же имели место в конце 1914 года. В октябре этого года из-за недостатка пороха были даже прекращены штурмы Вердена – командование боялось, что армия кронпринца в случае контрудара противника окажется без огневой поддержки, эти же соображения тормозили широкое использование тяжелой артиллерии на Западном фронте 17 ноября 1914 года Альфред фон Тирпиц, находившийся в Ставке кайзера в Шарлевилле, отмечал: «С тяжелыми 'Бертами' придется обождать, пока у нас не будет достаточно пороха. С начала войны мы (т. е. военно-морской флот – А. О.) передаем армии весь следуемый нам по контрактам порох, а также сукно, провиант и различные материалы».⁷⁰

⁶⁶ Mannerheim C. G. E. Memoirs. N. Y., 1954. P. 98.

⁶⁷ Вел. кн. Андрей Владимирович. Указ. соч. С. 32.

⁶⁸ Сухомлинов В. [А.] Указ. соч. С. 317.

⁶⁹ Людендорф Э. „Мои воспоминания в войне 1914–1918 гг.“. М., 1923. Т. 1. С. 100.

⁷⁰ Тирпиц А. Воспоминания. М., 1957. С. 80; 483.

Только с весны 1915 по конец лета 1916 года германский фронт, по свидетельству Военного министра Второго райха ген. Эриха фон Фалькенгайна не испытывал проблем в снабжении снарядами.⁷¹ Во французской армии кризис в обеспечении артиллерии проявился уже в октябре 1914 года, и, по свидетельству маршала Жоффра, был преодолен только к концу 1915 года.⁷² Еще хуже дело обстояло в Англии, там тоже ошиблись в расчетах: «Хотя недостаток в военном снаряжении обнаружился весной 1915 г. во всех или почти всех отраслях снабжения военными материалами, нужда в артиллерийских снарядах на фронте оказалась особенно большой».⁷³ Потребности британской армии были удовлетворены только к летней кампании 1916 года.⁷⁴ Как знакомо для России звучат слова Ллойд-Джорджа об Имперском Военном министерстве Британии: «К сожалению, военное ведомство находилось во власти реакционных традиций. Политика военного ведомства, казалось, сводилась не к подготовке к будущей войны, а к подготовке предыдущей или предпредыдущей войны... Ум военного человека ищет опоры в традиции; память занимает военным гибкость мысли».⁷⁵ Но сходство носит формальный характер. Тем временем различия с воюющей Россией были принципиальными. Во-первых, последняя цитата взята из послевоенных мемуаров, во время войны британское правительство, этот идеал русских либералов, не спешило будоражить общественное мнение своих стран, во-вторых ни в одной из воюющих стран Главнокомандующий не вел столь открытую войну с Военным министром, и, наконец, нигде «общественность» не объясняла ошибки военного ведомства, допущенные в предвоенный период, прямым предательством главы этого ведомства: «Безудержные сплетни и липкая клевета вносили деморализацию, переноса центр тяжести настроений от борьбы с врагом внешним на устранение врага внутреннего».⁷⁶

В тот же день когда император прибыл в Ставку, ген. А. А. Поливанов, состоявший при Верховном начальнике санитарной и эвакуационной части принце А. П. Ольденбургском, был срочно вызван в Ставку. Ещё ранее в Петрограде ходили слухи об отставке Сухомлинова.⁷⁷ 12 (25) июня 1915 года Поливанов прибыл в Барановичи и Николай II сообщил генералу о том, что, посоветовавшись с Николаем Николаевичем-мл., он решил назначить его Военным министром. Джунковский отметил очень характерную черту нового министра: «Поливанов старался делать вид, что ему тяжело брать на себя такую страшную обузу, как Военное министерство, но это ему не удавалось, видно было и чувствовалось, как он счастлив, что опала над ним

⁷¹ Фалькенгайн Э. Верховное командование 1914–1916 в его важнейших решениях. М. 1923. С. 51.

⁷² Joffre J. The memoirs of Marshall Joffre. Lnd., 1932. Vol. 2. PP. 331–333.

⁷³ Ллойд-Джордж Д. Военные мемуары. М., 1934. Т. 1–2. С. 151.

⁷⁴ Там же. С. 110.

⁷⁵ Там же. С. 110.

⁷⁶ Яхонтов А. Указ. соч. С. 305.

⁷⁷ Поливанов А. А. Указ. соч. С. 127.

кончилась и он опять у власти». ⁷⁸ Яхонтов вспоминал: «Новый глава военного ведомства вступил в ряды высшего правительства с нескрываемым тщеславным торжеством». ⁷⁹ В Ставке также не скрывали своего удовлетворения и ожидали ещё двух перемен, министра юстиции И. Г. Щегловитова и обер-прокурора Св. Синода В. К. Саблера, в ближайшем будущем. ⁸⁰ Реакция Верховного на одержанные в этой области победы были иногда странными. Так, узнав о том, что обер-прокурор Святейшего Синода В. К. Саблер был отставлен и заменен А. Д. Самариным (это произошло 5 июля), кандидатуру которого он подерживал, что по его мнению подготавливало удаление Г. Е. Распутина от двора, Николай Николаевич повел себя следующим образом: «Великий князь быстро вскочил с места, подбежал к висевшей в углу вагона иконе Божией Матери и, перекрестившись, поцеловал ее. А потом так же быстро лег неожиданно на пол и высоко поднял ноги. – Хочется перекувыркнуться от радости! – сказал он смеясь». ⁸¹ Первой акцией Поливанова было смещение А. П. Вернандера, он был переведен в Государственный Совет. Второй – попытка решения проблемы институционального противостояния между комиссией Вел. кн. Сергея Михайловича и ОСО по обороне под председательством Военного министра. Уже в конце июня Поливанов счел деятельность комиссии излишней и предложил Сергею Михайловичу вернуться к деятельности генерал-инспектора артиллерии, а комиссию распустить. Это предложение было поддержано Николаем Николаевичем-мл. ⁸² 6 июля 1915 года министром юстиции был назначен А. А. Хвостов.

Таким образом, Николай II прежде всего под давлением Верховного Главнокомандующего, перед годовщиной объявления войны пошел навстречу требованиям общественности. Все наиболее непопулярные среди либерального лагеря члены правительства были заменены на деятелей, пользовавшихся кредитом доверия либералов. Поездка же императора в Галицию, организованная Великим князем, сыграла роль подготовки крупномасштабного наступления Николая Николаевича-мл. на «домашнем фронте», при этом соображения военного характера играли явно подчиненную данной цели роль.

⁷⁸ Джунковский В. Ф. Указ. соч. М., 1997. Т. 2. С. 581.

⁷⁹ Яхонтов А. Указ. соч. С. 323.

⁸⁰ Поливанов А. А. Указ. соч. С. 130–131.

⁸¹ Шавельский Г. Указ. соч. М., 1996. Т. 1. С. 293.

⁸² Поливанов А. А. Указ. соч. С. 158.

Олег Рудолфович Ајрапетов

ПОСЕТА НИКОЛАЈА II ГАЛИЦИЈИ У ПРОЛЕЋЕ 1915. И ПОЛИТИЧКА БОРБА У РУСКИМ ВОЈНИМ ВРХОВИМА

Резиме

Почетком Првог светског рата на чело оружаних снага Русије постављен је велики кнез Николај Николајевич – јуниор, супротно очекивањима да ће ову дужност преузети сам император. Заузевши овај положај, стекао је огромну популарност, нарочито у ширим народним слојевима, који су за њега везивали наде да ће их избавити од предстојећих искушења. Сукоб Николаја Николајевича са министром војним В. А. Сухомлиновим распламсао је политичку борбу и довео до оштре конфронтације у војној елити. Посету руског цара Николаја II Галицији у пролеће 1915. године иницирао је Николај Николајевич покушавајући да је искористи за обрачун са својим политичким противницима на домаћој сцени. Та посета негативно се одразила не само на судбину министра Сухомлинова, него и на судбину монархије у Русији.

НЕУСПЕХ ПОЛИТИКЕ ЗАПОШЉАВАЊА РАТНИХ ИНВАЛИДА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1941*

ПРИМЕР НЕЛЕГАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ РЕПРЕСИЈЕ

АПСТРАКТ: У чланку се на основу објављене, али неадекватно искоришћене грађе о инвалидима, закона и литературе испитује недовољна ефикасност политике запошљавања ратних инвалида из њихове визуре. У питању је нелегална, мада друштвено легитимна репресија усмерена против интереса специфичне друштвене групе, ратних инвалида, чему су се законодавни органи безуспешно супротстављали.

Завршетком Првог светског рата, тек формирана Краљевина СХС суочила се са бројним последицама ратних дејстава на материјалном и социјалном пољу. Само на српском селу десила су се тешка ратна разарања. Током рата дошло је до стварања великог броја избеглица, дефицита радне снаге, пустошења сточног фонда, опадања популације, до појаве породица, па и читавих села без крова над главом, а као последица ратних операција многе ливаде и оранице препуштене су корову. Одећа и обућа, па чак и доњи веш, хронично су недостајали осиромашеним домаћинствима. Колико је ситуација била тешка за српске земљораднике показује процена званичних институција да је у рату уништено око 40% свих пољопривредних оруђа Краљевине Србије.¹ Укупна ратна штета износила је 6 милијарди златних франака. Обим српске пољопривредне производње у ратним годинама опао је за 70%, а уништено је 44% целокупног пољопривредног инвентара.²

Једна од последица рата била је појава великог броја ратних инвалида због чега је, крајем 1919. године, Министарство за социјалну политику организовало анкету о инвалидским проблемима у Београду. Из анкетних питања види се намера министарства да формира социјалну секцију при Државној инвалидској комисији, која би се бавила, између осталог, радним местима у државним и аутономним управама, а предвиђала су се и посебна предузећа у којима би радна места, искључиво

* Чланак је написан у оквиру пројекта *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку*, којег је одобрило и финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије (пројекат бр. 1194).

¹ Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995, 33–35, 42.

² Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968, 2.

или већим делом, попуњавали инвалиди. Секција би била задужена и за решавање питања разних повластица у административном, односно, законодавном погледу да формулише упутство за посредовање у запошљавању инвалида и да створи смернице за побољшање њихове економске егзистенције, пружајући моралну, материјалну и правну подршку. Појавио се проблем да ли у процесу редукције инвалида треба од самог почетка признати ученицима право на извршан доходак који би се увећавао приближавањем краја школовања. Намера да се већина ратних инвалида запосли отварања је бројна питања из области економског развоја нове државе. Размишљало се о завођењу евентуалне обавезе привилегованих и акционарских индустријских предузећа да образују и запосле особе са инвалидитетом, а наговештавало се да би се хронични недостатак просветног кадра специјализованог за рад са инвалидима превазилазио укључивањем свршених полазника занатских и пољопривредних школа и курсева у наставни процес. Једна од идеја, од које се брзо одустало, била је употреба ратних инвалида за сузбијање неписмености у забаченим селима која нису имала услове за отварање основних школа.³ Већина ових идеја осећала се, у већој или мањој мери, у креирању законских основа за запошљавање инвалида.

Са Видовданским уставом из 1921. држава је и званично, као уставну дужност, преузела бригу о стручном усавршавању инвалида како би се оспособили за самостално привређивање, а признала им је и право на државну помоћ и заштиту. Те бенефиције припадале су и породицама погинулих и умрлих бораца. Тако су инвалиди присиљени да своја специфична права остварују у заједници са особама које нису били инвалиди, а које су припадале економски и социјално недовољно обезбеђеним категоријама друштва.⁴ О њима се почело старати и Удружење ратних инвалида (УРИ), које је основано током 1920. године. Оно је обухватало целокупну државну територију са бројним чланством, како ратних инвалида, тако и породица палих ратника. Током 1935. године процењивало се да је удружење имало око 88.000 чланова, од чега 45.000 ратних инвалида, 32 обласна и 579 месних одбора.⁵ Посебан нагласак у политици удружења био је на повећавању пожељних образовних профила њихових чланова. Средишни одбор УРИ контролисао је рад занатлијске произвођачко-набавне задруге ратних инвалида, стациониране у Земуну, која је служила за професионално оспособљавање инвалида и ратне сирочади. Она се бавила искључиво едукацијом занатлија све до затварања радионица 1927. године, а у радионици је на обуци било око

³ Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства социјалне политике и народног здравља, 39–9–26. Анкета о инвалидском питању у Београду, спроведена од 13. до 16. новембра 1919.

⁴ О томе најбоље сведочи члан 32. Видовданског устава који је наглашавао да: „Инвалиди, ратна сирочад, ратне удовице и сиромашни и за рад неспособни родитељи погинулих или у рату умрлих ратника уживају нарочиту државну заштиту и помоћ у знак признања. Законом ће се уредити питање о оспособљавању инвалида за рад, и о васпитању ратне сирочади за рад и живот”. Цитирано према: Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца*, 528.

⁵ *Извештај Средишног одбора Удружења ратних инвалида Југославије о раду у 1934 – 35. години*, (даље: *Извештај о раду у 1934–1935*) Београд 1935, 6.

60 инвалида и сирочади. Инвалидима је током обуке исплаћивано 108 динара месечно. Пошто је задруга престала са радом, део ратне сирочади упућен је на продужетак школовања при радионицама Пиротехничког завода у Крагујевцу.⁶ Иако је та задруга остваривала значајне резултате они нису били ни изблиза довољни да се обезбеди адекватан ниво запослености инвалида који су се, приликом покушаја обезбеђивања посла и егзистенције, суочавали са снажним друштвеним предрасудама.

С обзиром на то да је највећи део популације од 12.020.323 човека, односно 9.593.312 што је 79,83% становништва по попису из 1921. године, потицао из руралних средина основана је претпоставка да је највећи број инвалида рата био са села.⁷ Велика драма, не само села већ и градова у Краљевини СХС, одвијала се у породицама изван видокруга јавности. Повратак преко 50.000 признатих ратних инвалида својим домовима изазвао је психолошки шок, последицу традиционалног стереотипа о инвалидима као непотребном „терету“ за породицу и друштво. До почетка ратова 1912–1918. инвалиди су били маргинализовани у друштву чији су ставови, са ретким изузецима, били под великим утицајем патријархалних сеоских норми. Сурова логика привређивања на селу, чије је становништво тешко живело, водила је рачуна о људима способним за тешке радове. За просечну сеоску породицу инвалидитет њеног члана био је катастрофалан исход, чак и гори од смртног случаја, имајући у виду да је требало издржавати особу која није била способна за адекватно привређивање. Зато је нова држава била принуђена да размотри начине обезбеђивања егзистенцијалних услова за инвалиде који су се настанили у градовима. У покушајима да инвалидима обезбеди радна места, држава се суочила са отпором патријархалног морала који је дезавуисао инвалиде и обликовао једну врсту друштвено прихваћене репресије према њима онемогућавајући им пуну социјалну интеграцију. Пружање отпора државним намерама није било необично за медитеранска друштва у које је, делом, спадало и тек формирано југословенско. Социјални антрополози тврде да је у тим друштвима често долазило до конфликта између легалности и легитимности. Сукоб почиње онда када се кодови друштвеног понашања, који се сматрају легитимним, нађу у колизији са правним нормама које прописује и спроводи држава.⁸

Законодавци и поред свих напора нису успевали да адекватно одговоре основним друштвеним, па чак ни материјалним потребама инвалида. Сви југословенски закони о инвалидима између два светска рата били су сагласни у дискриминаторској одредби да инвалиди са процен-

⁶ Група аутора, *Истина о ситињу у Инвалидском Удружењу и раду његовог бившег Средишног Одбора* (даље: *Истина...*), Београд 1930, 35–36.

⁷ Објављене резултате пописа становништва из 1921. године, табеларно приказане, видети у: Милосав Стојадиновић, *Посљанак, развојак и значај градова*, „Нова Европа“, књ. XII, бр. 1, 1. јули 1925, 18.

⁸ О конфликту између легалности и легитимности видети више у књизи: Кристијан Ђордано, *Огледи о интеркултурној комуникацији*, Београд 2001, 173–185.

трм оштећења нижим од 20% немају никаква права.⁹ После стварања југословенске државе крајем 1918. године, привремена законска решења омогућила су Министарству социјалне политике да води „у ходу” политику заштите инвалида, али нису трајно решавала њихов статус. Зато се са нестрпљењем чекало на трајну консолидацију социјално-правних норми. Током 1922. године Министарство социјалне политике, у блиској сарадњи са инвалидским организацијама, креирало је нацрт закона о инвалидима. Али тај нацрт, као ни десетак наредних законских предлога и пројеката за решавање проблема инвалида, није ни ушао у процедуру у Народној скупштини. Коначно уобличавање закона изазвало је разочарење његовим економски рестриктивним одредбама. Познаваоци социјалних прилика у Краљевини нису штедели речи критике на рачун закона о инвалидима из 1925. оцењујући га као „...један од најлошијих социјалних закона наше ере”. По његовим параграфима, инвалиди рата примали су из државне благајне динар и 30 пара инвалиднине дневно по особи. Само око 800 најтежих инвалида могло је да рачуна и на већа средства у виду личне потпоре која је износила 13 динара дневно. То није било довољно ни за пуко преживљавање самаца, а тим мање за издржавање бројних чланова породице особа са инвалидитетом. Држава се показала неспособном да обезбеди континуитет у исплаћивању тих потпора. По неким прорачунима, Министарство социјалне политике, средином треће деценије прошлог века, дуговало је инвалидима 200 милиона динара.¹⁰ Број признатих ратних инвалида, због рестриктивне буџетске политике југословенских влада, није прелазио цифру од 52.425, а одредбама новог закона из 1929. године спао је на само 27.532 људи. Посебна неправда учињена је ратним војним инвалидима који су то постали од последица болести, прележаних у ратовима. Идеја законодавца да искључиво болешћу онеспособљени инвалиди са 80% и више оштећења имају право на државну помоћ била је нехумана и у суштини антицивизацијска.¹¹

Финансијски ефекти редукције инвалиднина у наредном петогодишњем периоду од 1929. до 1934. приближно су се процењивали на 600 милиона динара уштеде, али то није било адекватно оправдање за препуштање инвалида економским и социјалним недаћама.¹²

⁹ Закон о привременој помоћи инвалида и породица погинулих, помирлих и неспалих војника као и неких грађанских ратних жртва (даље: Закон о привременој помоћи инвалида) „Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, год III, бр. 294, 31. децембар 1921. 1; *Инвалидски закон* (даље: *Инвалидски закон из 1925. године*) „Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, год. VII, бр. 268, 21. новембар 1925, 5; *Инвалидски закон* (даље: *Инвалидски закон из 1929. године*) „Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца”, год. XI, бр. 161, 13. јул 1929, 1170; *Уредба о ратним инвалидима и осталим жртвама рата* (даље: *Уредба о ратним инвалидима*) „Службене новине Краљевине Југославије”, год. XX, бр. 277, 2. децембар 1938, 1346.

¹⁰ Љубомир Ст. Косиер, *Социјално стање и социјалан рад у Југославији*, „Југословенски државни алманах”, део I, „Југословенски социјални алманах”, Београд 1930, 8.

¹¹ *Извештај о раду у 1934–35 години*, 49; о томе више: Божидар Недић, *Проблем обезбеђења инвалида*, Београд 1936, 31.

¹² *Извештај о раду у 1934–35 години*, 54.

Неадекватан однос државе и друштва према инвалидима најбоље илуструје податак о томе да се уопште није водила уредна државна статистика о бројности инвалидске популације. Тек средином и крајем тридесетих година стидљиво се наговештавала потреба државних институција за том врстом информација и тражила помоћ инвалидских организација у обављању тих задатака. Занимљиво је да се није говорило о року у коме би се обавио такав сложен подухват. Средишни одбор УРИ одлучио је да своје обласне одборе, за подмиривање евентуалних великих трошкова прикупљања статистичког материјала, подржи сумом од 300.000 динара.¹³ Избијање Другог светског рата спречило је остваривање плана о евидентирању. Број стварних инвалида био је знатно већи од броја оних који су уживали социјалне бенефиције. То се може илустровати падом броја признатих ратних инвалида у Словенији. У Хабзбуршкој монархији било их је 15.000, а у Краљевини СХС до 1922. године, значи и пре него што је изгласан први стални закон о инвалидима из 1925. године, смањио се на 9.000 људи.¹⁴ Тако је више од једне трећине словенаčkih инвалида остало без икаквих социјалних права. Ако се претпостави да је иста сразмера била и у другим деловима земље, иако би објективна цифра непризнатих инвалида морала бити већа због површине територије других делова Краљевине и већег броја војника ангажованих у Првом светском рату, долази се до приближног броја од 80.000 људи.

Нормативна перцепција запошљавања

Законодавци су били свесни да су предвиђене буџетске суме за пензије и инвалиднине биле недовољне за нормалан животни стандард. Зато се покушавало и са кодификацијом права на запошљавање ратних инвалида, тим пре што је у западној и средњој Европи институција која се дефинисала као „принудно упошљавање” инвалида у јавним и приватним службама била уобичајена. Уставне норме предвиђале су право државе да интервенише као судија у међусобним привредним односима грађана. Изричито се наглашавало да ће се законски регулисати оспособљавање ратних инвалида за рад.¹⁵ У стварности, то је регулисано 1921. године. До тада, али и после те године, било је много случајева не-легалног отпуштања ратних инвалида из редова службеника. Божидар Недић, дугогодишњи председник УРИ, и сам је добио отказ 1921. као државни чиновник са мотивацијом да због 16 рана, задобијених у рату, није способан ни за обављање административних послова иако је касније вршио све дужности које је функција председника подразумевала.¹⁶

¹³ Извештај Средишног одбора Удружења ратних инвалида Југославије о раду у 1935–37. години, (даље: *Рад УРИ током 1935–1937. године*) Београд 1937, 9.

¹⁴ О смањивању броја словенаčkih инвалида са правом на инвалиднину видети: Фрањо Горшић, *Социјално-политичка управа Словеније*, „Југословенски државни алманах”, „Југословенски социјални алманах”, део I, 22–24.

¹⁵ С. Јовановић, н. д. 524, 528.

¹⁶ О његовом отпуштању видети: Б. Недић, н. д. 64.

Сви прописи наводили су обавезу државе да помогне инвалидима у стицању економске самосталности и друштвене ресоцијализације. Врсте државне помоћи биле су стручна обука, државна материјална подршка при започињању професије или побољшавању привредног положаја инвалида. Бројним земљорадницима инвалидима обећавала се земља и средства за производњу на њој. Давање права на продају монополских производа, дувана и лутрије имало је циљ да појача материјалну позицију оних који нису могли да се запосле на друге начине. Ти други начини обухватали су и посао у јавним управним и самоуправним телима и предузећима, а подразумевали су и активно посредовање државе приликом запошљавања.¹⁷

Закони у области запошљавања били су на почетку веома либерални да би са годинама дошло до све рестриктивнијег схватања које је било делимично потиснуто тек пред избијање Другог светског рата. Одредбе о стручном усавршавању инвалида у занатима биле су типичан пример. Привремена решења предвиђала су обавезу сваке ратом хендикепиране особе да се обучи за занимања која је физички била у стању да обавља. По завршетку обуке и полагања мајсторског испита инвалиди су, сходно државним финансијским могућностима, добијали поклон у новцу како би могли да набаве алат за своју струку. У трогодишњем року тај алат је био у привременом власништву државе и својина под надзором инвалидског одељења Министарства социјалне политике, а после тога прелазио је у трајно власништво занатлије. Без обзира на занат који су одабрали могли су да рачунају и на државну двогодишњу позајмицу до 2.000 динара без камате. Уколико позајмица не би била враћена у року, или не би била искоришћена у предвиђене сврхе, инвалид је губио сва законом утврђена права осим бесплатног лечења и пензије.¹⁸ Нова законска решења третирали су ту проблематику на сасвим други начин. Од 1925. алат су могли да добију искључиво инвалиди који су са „добрим” успехом завршили обуку, а он им се додељивао из прихода „Народног инвалидског фонда” чије је и власништво био.¹⁹ После четири године та одредба је нестала из новог закона, а уместо ње појавила се друга која је све издатке за обуку и школовање инвалида пребацила на терет прихода Народног инвалидског фонда.²⁰ То гледиште поново је оснажено пред крај међуратног раздобља када се вероватно више није сматрало неопходним да држава ствара предуслове за бављење малом привредом. Подстицај добрим ученицима заната давао се одредбом да они имају право на награду од које им се једна трећина суме исплаћивала одмах, а преостали део са каматом улагао се у банке и предавао инвалидима на крају школовања.²¹

¹⁷ Закон о привременој помоћи инвалида, 2; Инвалидски закон из 1925. године, 2; Инвалидски закон из 1929. године, 1170; Уредба о рајним инвалидима, 1342.

¹⁸ Закон о привременој помоћи инвалида, 2–3.

¹⁹ Инвалидски закон из 1925. године, 4–5.

²⁰ Инвалидски закон из 1929. године, 1172.

²¹ Уредба о рајним инвалидима, 1344.

Ратним инвалидима који су били држављани Краљевине СХС, по краткотрајном закону о привременој помоћи инвалида, давало се апсолутно право првенства приликом запошљавања у јавним и самоуправним службама. Улогу у добијању радног места имали су принципи делимичне физичке, али и стручне оспособљености појединаца. Када су се враћали у своје старо предузеће имали су права на исти или сличан положај који су заузимали пре ратова. Како би инвалиди могли да заузму та места, закон је послодавцу, по потреби, налагао и отпуштање здравих радника, а поготово страних држављана. Министар социјалне политике задржавао је право да, у договору са другим министарствима и на основу „саслушања” привредних институција, нареди пољопривредним, индустријским, трговачким и транспортним предузећима да запосле инвалиде који су прошли посебну обуку за рад у њима, иако о тој обуци није донета законска одлука. Спорне случајеве, око стручне способности кандидата и висине плата запослених инвалида, решавала је посебна комисија у чијем су саставу били представници УРИ, Државне инспекције рада и власници предузећа или представници запослених радника. Комисија је доносила одлуке полазећи од става, утврђеног законом, да се инвалиду не сме смањивати доходак због тога што ужива државну новчану помоћ. Да би се инвалидима олакшало трагање за послом, предвиђало се и бесплатно посредовање државних берзи рада.²²

Нови закон о инвалидима из 1925. формално је осигуравао приоритет инвалида приликом „попуњавања места” у државном и самоуправном сектору. Новина, у односу на раније норме, била је наглашавање да физичка неспособност не сме бити повод за отпуштање или за одустајање од постављања на нове дужности тамо где се ти послови могу обављати сходно могућностима инвалида. За војне чиновнике, активне официре и подофицире предвиђало се да остану у активној служби уколико би их лекарска комисија прогласила способним за обављање дужности, а пребацивање из трупа у канцеларијску службу и обрнуто вршило се на основу „суперревизионе” комисије надлежне дивизијске области. Лекарске комисије за цивилне државне чиновнике доносиле су одлуку о томе да ли ће они остати у државној служби, а напомињало се да инвалидност не сме да буде препрека професионалном напредовању. Изричито се наглашавало да ће се инвалидима, ако већ не могу да раде у струци за коју су се раније оспособили, додељивати радна места која нису захтевала „нарочито напоран” рад или посебну стручну спрему. Да су општинска и самоуправна тела избегавала запошљавање инвалида, које се предвиђало у претходном закону, види се из одредаба које су санкционисале тај поступак. Председници општина и представници самоуправних тела, ако нису запослили инвалиде, кажњавали су се новчаном казном од 1.000 до 50.000 динара. Казне су изрицале судије првостепеног суда из среза или области у којој се општина налазила, а новац је одлазио у касу Народног инвалидског фонда. Жалбе на пресуду могле су се упутити надлежним апелационим судовима у року од две

²² Закон о привременој помоћи инвалида, 4.

недеље по изрицању пресуде. Из прихода фонда министар социјалне политике имао је право да додељује инвалидима и свим њиховим удружењима новчану помоћ за привредно осамостаљивање.²³

У новом закону из 1929. инвалиди који нису успевали да се запосле у државним и самоуправним институцијама имали су право на запошљавање у предузећима са више од 50 радника и на пољопривредним добрима са земљишним поседом већим од 100 хектара, сразмерно њиховим економским капацитетима, али под условом да број запослених инвалида не буде већи од 5% укупног броја запослених радника.²⁴

Осим потврђивања одредаба из претходних закона, Уредба из 1938. године пооштрила је казнене мере против предузећа која су одбијала да запосле инвалиде. Она су била приморана да за сваког незапосленог инвалида у инвалидски фонд недељно уплаћују суму новца која је била плата здравог радника исте струке све до тренутка када се одлучи на запошљавање инвалида. Постојала су и предузећа која су била ослобођена обавезе њиховог запошљавања, али уз услов да годишње уплаћују од 2.000 до 20.000 динара у инвалидски фонд, а одлуке о ослобађању и висини уплате доносио је министар за социјалну политику. Инвалидима су се давале и концесије у погледу закупа хотела и других угоститељских објеката, слично ранијим законским решењима, али уз додатак права на продају страних новина, аутобуски саобраћај ван градова, дозволу за експлоатацију разних аутомата и повластицу за бесплатно оглашавање на државним објектима и местима на којима је реклама била дозвољена: зградама, возовима, бродовима, па чак и на државним формуларима.²⁵

Судар са стварношћу дискриминације

Репресивна политика државе и друштва према ратним инвалидима осећала се и у социјалном законодавству, јер од 1929. године биле су предвиђене казне за оне који одбију да запосле инвалида, али без одлуке о томе ко је надлежан за изрицање тих пресуда. Новчане казне за дискриминацију инвалида ишле су до 6.000 динара, а уплаћивале су се у Народни инвалидски фонд.²⁶ Таква провизорна решења омогућавала су да се, по уходаном систему пребацивања надлежности са једне судске инстанце на другу, одуговлаче пресуде у корист особа са инвалидитетом.

Политика запошљавања инвалида рата претрпела је потпуни слом у сектору продаје дувана на велико. Први социјални закони предвиђали су право на продају дувана, срећака и осталих монополских производа. Трафике су се давале искључиво у експлоатацију инвалидима а ранијим

²³ Инвалидски закон из 1925. године, 4.

²⁴ Инвалидски закон из 1929. године, 1172.

²⁵ Уредба о ратним инвалидима, 1345.

²⁶ Инвалидски закон из 1929. године, 1172.

власницима трафика су се одузимале. Експропријацију трафика вршиле су комисије састављене од представника Министарства социјалне политике, Министарства финансија, УРИ и лица која су заступала дотадашње власнике трафика. Приход од продаје служио је за исплату плата и процента добити продавцима инвалидима. Део прихода ишао је у фонд кауције Управе монопола све до момента када би тај фонд достигао висину кауције свих дуванских концесија које је искоришћавало УРИ. Остатак прихода равноправно је одлазио у корист свих чланова инвалидске организације, а 25% укупне суме одлазило је у Народни инвалидски фонд. Управа државних монопола имала је обавезу да сваке године у касу фонда уплати 4% од целокупног прихода великопродаје дувана. Није се само Министарство социјалне политике старало о инвалидима. Министар пољопривреде и вода имао је задатак да одреди део чистог прихода државне лутрије за потребе Народног инвалидског фонда. Закон из 1925. потпуно је другачије уредио ову област. Управа монопола била је у обавези да 50% свих трафика уступи инвалидима који су имали право и на повластице приоритетног права закупа биоскопа, ресторана и киоска. Исти прописи важили су и по законима из 1929. и 1938. године.²⁷

Захваљујући тим привилегијама, удружење је могло да исплаћује новчану помоћ инвалидима неспособним за рад и да запошљава оне који су имали очуване радне способности. Касније је та концесија, чак мимо закона и без сагласности инвалида, повучена, а Управа монопола понудила им је, као накнаду, приход од продаје на велико од 250 на сваких хиљаду трафика. Ни тако мала добит није била за потцењивање па је и тај споразум после извесног времена укинут, а инвалиди су потиснути у сектор продаје на мало. И под тим условима били су под сталним притиском Управе монопола која се трудила да фаворизује појединце који нису били инвалиди, а имали су велики капитал, правдајући то чињеницом да инвалиди немају новца да би на лагеру држали довољно велики асортиман дувана, шибица и других монополисаних производа. Подстичући неравноправну тржишну утакмицу између инвалида и других продаваца монополском робом, Управа монопола одузимала је трафике од инвалида, којима се тако угрожавала егзистенција, или је допуштала да се у близини трафика у којима су радили инвалиди подигну друге које су им смањивале профит.²⁸

Београдска општина намеравала је да током 1927. године подигне десет трафика у којима би радили инвалиди. Услов је био да се Средишни одбор УРИ постара за подизање тих киоска по утврђеном административном плану. Министарство социјалне политике одобрило је 250.000 динара бескаматне помоћи из Народног инвалидског фонда, што је искоришћено за подизање и запошљавање инвалида о чему је бринуо београдски обласни одбор удружења. Средишни одбор је од

²⁷ Закон о привременој помоћи инвалида, 3—4; Инвалидски закон из 1925. године, 5; Инвалидски закон из 1929. године, 1172; Уредба о рајним инвалидима, 1345.

²⁸ Рад УРИ током 1935–1937. године, 90–91.

дела тих пара дао позајмицу запосленим инвалидима да би створили обртни капитал неопходан за приватни бизнис.²⁹ Не мали број корисника ових кредита биле су познате личности и национални радници из времена пре стварања југословенске државе. Тако су киоске користиле четничке војводе Илија Трифуновић Бирчанин и Јован Довезенски. Да је то била више социјална мера, а не просто давање привилегија показује и чињеница да је Средишни одбор позајмио београдском одбору 4.000 динара за куповину дрвеног киоска у коме би запослили инвалида који би тако издржавао бројну сиромашну породицу.³⁰ Ти подаци, заједно са бедним социјалним примањима ратних инвалида, сведоче да је опште место о „солунаштву”, односно бенефицијама и привилегијама српских ратника из Првог светског рата на чему је посебно инсистирала хрватска историографија, политички конструисан стереотип који је служио за дезавуисање и маргинализацију српских ратних прегнућа. Резервни официри које је инвалидност спречила у обављању мирнодопских професија, ако нису имали допунске приходе, живели су искључиво од малих инвалиднина које за ниже официрске чинове током 1936. године нису прелазиле 480 динара месечно. Ако се зна да се у Београду током 1930. године просечан приход јавних чиновника кретао на нивоу од 3.000 динара, њихових колега у приватној служби око 2.100, радника 1.400 и надничара око 720 динара месечно, онда се добија права слика лошег стандарда инвалида.³¹

Резултати систематског потискивања инвалида у малој привреди највише су се осетили на локалном нивоу. Почетком 1937. месни одбор УРИ за Београд констатовао је да је од преко 500 трафика само осам било препуштено одбору, иако је Правилник за издавање дозвола за малопродају дувана стриктно одредио да 50% свих градских трафика мора бити у рукама инвалида. Ови прописи директно су се сударали са интересима Управе града у чијем се власништву налазила већина трафика и приходи од њих сливали су се у градску благајну. Иако је одбор интервенисао у Управи града, са молбом да се инвалидима уступи бар још неколико трафика, резултати су били супротни очекивањима. Не само да нису добили тражене киоске већ су им градске власти, користећи се истеком рока закупа, одузеле две трафике.³² Тако се настављала пракса продубљивања понора између нормативне сфере и стварног живота помоћу пренебрегавања законских прописа усмерених ка побољшању положаја инвалида. Ни у унутрашњости земље стање није било повољније. Обласни одбор УРИ из Травника безуспешно је покушавао да, у дугим преговорима са руководством локалне фабрике дувана, запосли бар део оних инвалида који нису имали никакве сталне приходе. Загребачки обласни одбор уложио је велике напоре да би од град-

²⁹ *Истина*, 20.

³⁰ *Истина*, 41.

³¹ Подаци о инвалиднинама за ниже официре видети у: Б. Неђић, *н. д.*, 39. Висина плата у престоници наведена је према: Предраг Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918–1941.*, *Европски утицаји на процес модернизације Београда*, Београд 1992, 36.

³² *Извештај о раду у 1934–1935. години*, 165.

ских власти добио дозволу за подизање киоска, куповину електричних вага за мерење и отварање књижаре у којима би радили инвалиди, али је захтев био одбијен. Ни у Сплиту није била боља ситуација. Иако је по одредбама инвалидског закона предвиђено да инвалиди имају првенство у запошљавању нико није хтео да ту одредбу примењује. Већина инвалида тако је остала незапослена. Општине на територији Приморске бановине избегавале су да запосле инвалиде као шумаре или пољаре, већ су на та места постављали здраве и имућне сељаке. Градско поглаварство Сплита имало је упражњена радна места која су постојала и код Дирекције пошта и телеграфа, Јавне берзе рада и многих општина али нико није хтео да запошљава инвалиде мада су они могли да обављају административне послове. Успех у погледу запошљавања забележен је у Дравској бановини где је током 1935. у приватним предузећима Крања запослено преко 20 инвалида. Највећи домет постигао је обласни одбор из Крагујевца који је, захваљујући сарадњи са челницима Војнотехничког завода, обезбедио посао за већину сиромашних инвалида из града и околине. Шабачки обласни одбор је запослио изванредан број инвалида у општинама, али су такви подухвати наилазили на огорчен отпор државних институција и приватних предузећа.³³

Део инвалида, под притиском материјалне оскудице, запошљавао се и у професијама са ниским друштвеним угледом. Договор УРИ и већине бановина у држави, са значајним изузетком званичника Врбаске бановине, предвиђао је да инвалиди буду особље задужено да рукује апаратима за коцку. Број тако запослених људи био је ограничен због оклевања Средишног одбора да предузме контролу свих апарата. То оклевање било је мотивисано страхом од отпора јавног мњења које је сматрало неприкладним да се инвалиди и инвалидске организације издржавају од „морално сумњивих” послова.³⁴

Ни они инвалиди који су се запослили у државној служби нису могли рачунати на адекватно обезбеђивање егзистенцијалних услова. Колико је и тако стечен доходак био недовољан за живот индиректно показује захтев служитеља Министарства социјалне политике и народног здравља, међу којима су били и инвалиди рата, да им се на рачун државе набаве зимски капут и ципеле. То су образложили потребом да обављају службену дужност ноћног стражарења у објектима министарства, успут се жалећи на то да су претходни пар одела морали доплатити из „мизерних плата”.³⁵

Још тамнија страна медаље била је у склоности локалних институција да шиканирају и отпуштају запослене инвалиде. Тако је обреновачка општина отпустила петоро ратних инвалида и поред тога што су имали бројне породице.³⁶ Челници УРИ протестовали су против

³³ Рад УРИ током 1935–1937. године, 175, 184, 191–192, 205, 215, 218.

³⁴ Извештај о раду у 1934–35. години, 118.

³⁵ А. Ј. Министарство социјалне политике и народног здравља, 39–9–26. Писмо служитеља Министарства за социјалну политику и народно здравље, упућено министру социјалне политике, од 29. септембра 1931.

³⁶ Истина, 30–31.

отпуштања пошто су сматрали да је сталност запошљавања инвалида била законом загарантована, али то није било тачно. Закон о инвалидима из 1929. године прописивао је само да су поједине општине дужне, као и сва друга самоуправна тела, да запосле део популације ратних инвалида из њихове општине, а број запослених инвалида одређивале су „надлежне власти”. Упркос позитивном тону, у тим одредбама постојала је дискриминаторска тежња пошто су незапослени могли да рачунају на само 10% укупних радних места у општини.³⁷ После упорне интервенције УРИ само тројица отпуштених општинских чиновника враћена су на посао, али су премештени да раде на пословима које физички нису могли да издрже. Пример ратног инвалида, монополског чиновника из Босне, који је неосновано проглашен за душевно оболелу особу да би се по сваку цену доказала његова неспособност за вршење јавне службе, није био усамљен. Чиновник машинске ложионице у Мостару, такође ратни инвалид, лажно је оптуживан за службене пропусте, а доказивање његове невиности потрајало је годинама. Понекад, били су довољни и чисто формални разлози за отказ. Градско поглаварство Врања отпустило је чиновника инвалида после дугогодишње службе са образложењем да није грађанин општине у којој је био запослен.³⁸ Зато није чудно што се у армији од 180.000 државних чиновника, по подацима из 1936. године, нашло само 870 инвалида што је само 1,65% од укупног броја признатих инвалида по закону из 1925. године. Тврдило се да је мањи број инвалида (774 или 1,47% од броја инвалида признатих законом из 1925) обезбедио егзистенцију себи и породици запошљавањем у самоуправним и приватним организацијама. О знатној територијалној неравномерности малог броја запослених инвалида сведоче подаци из табеле.³⁹

Бановина	Чиновници у државној служби	Служитељи у државној служби	Квалификовани мајстори у државној служби	Самоуправни и општински чиновници	Служитељи у самоуправној и општинској служби	Запослено код приватника	Привредници са сопственим фирмама	Укупан број запослених
Дунавска	145	160	81	59	90	84	49	668
Савска	62	28	—	20	12	14	17	153
Дринска	14	17	—	4	3	2	14	54
Дравска	121	119	—	10	28	200	19	497
Приморска	7	17	1	1	—	2	11	39
Вардарска	10	5	—	2	3	—	—	20
Зетска	9	1	—	—	—	—	1	11
Врбаска	2	2	—	6	1	1	2	14
Моравска	41	22	3	27	60	21	11	185
Посланства у иностранству	3	—	—	—	—	—	—	3
Запослено у процентима	414 (25,18%)	371 (22,56%)	85 (5,17%)	129 (7,84%)	197 (11,98%)	324 (19,70%)	124 (7,54%)	1.644 (100%)

Територијална распрострањеност запослених ратних инвалида у Југославији

³⁷ Инвалидски закон из 1929. године, 1172.

³⁸ Извештај о раду у 1934–35. години, 139; Б. Недић, н. д., 64–65.

³⁹ Подаци из текста и табеле наведени су према: Б. Недић, н. д., 134.

На основу табеле може се приметити да је највећи број инвалида био запослен на подручју Дунавске бановине, а најмањи број у Зетској бановини. Ови подаци значе да је од 52.425 првобитно признатих инвалида само 3,13% њих имало обезбеђен посао, па се са правом може говорити о потпуном фијаску политике запошљавања. Успех нелегалне друштвене репресије на том плану још више се уочавао када је провизорно тумачење законских аката социјалне природе постало уобичајена пракса. Економски интереси приватних и државних фирми дошли су у колизију са прокламованом социјалном политиком, пошто им је ограничавала право на слободно запошљавање по њиховим критеријумима. У погледу запошљавања инвалида, социјално законодавство постало је својеврсни предмет избегавања људи који су сматрали да их закони уопште не обавезују. Отпор према инвалидима постојао је и у много развијенијим срединама од југословенске. Француска социолошка школа приметила је да су инвалиди, због телесних или менталних недостатака, изложени нечему што су дефинисали као „друштвени екстрактизам”, односно сегрегацији и презиру, што је доприносило појави скитница међу њима.⁴⁰ У југословенским законима било је елементарно који су се могли тумачити као стварање правних баријера међу инвалидима. Заштитници интереса инвалида нападали су не само финансијске аспекте ових закона, већ „дух” и „структуру” таквих решења.⁴¹ Њихове огорчене примедбе биле су тачне, али се на њих није освртало. Додатни проблем био је у кратком трајању и честим изменама закона о ратним инвалидима. Правна свест о социјалним дужностима друштва није се могла искристалисати у таквим условима. Понор између законских решења и свакодневне праксе доказује да је правна снага југословенске државе била недовољна да онемогући дискриминацију инвалида.

⁴⁰ О томе више: Antoine Vexliard, *Introduction a la sociologie du vagabondage*, Paris 1956, 14; Цветко Костић, *Град и време, Основи социологије града*, Београд 1982, 204.

⁴¹ „Уместо да их заштите, нови закони их подвајају на праве и мање праве, гоне истинске инвалиде као лажне, удове палих деле на моралне и неморалне, борце унакажене болешћу између редова оглашују за недостојне заштите, инвалиде–земљораднике без удова, ‘поседнике’ са чатрљом и окућницом проглашују за богате, све то у очитој тежњи не да се једно питање правилно реши, већ да се скине један терет”, Б. Недић, н. д., 17.

Ljubomir Petrovic

FAILURE OF THE POLICY TO PROVIDE EMPLOYMENT FOR WAR
INVALIDS IN THE KINGDOM YUGOSLAVIA 1918 – 1941

An instance of unlawful social repression

Summary

The problem of ensuring employment for war invalids came as one of the social consequences of World War I. The Yugoslav state had over 50.000 invalids who formally enjoyed certain forms of social benefits, including priority in employment. The actual state of affairs was quite different, however, and many companies and institutions regularly ignored the rights of invalids in this respect. The roots of this attitude lay in the social prejudices towards invalids prevalent in the rural and more traditional areas, and largey reflected in the views of the urban population. The theoretically undefined but omnipresent aversion to employing invalids was an unlawful but generally accepted form of repression exercised against this social group. The unwillingness of most employers to comply with the state's social plans left invalids with very few job offers, resulting in a rapid deterioration of living standards for them and their families.

ЧЛАНЦИ

ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ, истраживач–сарадник

Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 338.47 (497.1) „1918/1929”

UDC 656 (497.1) „1918/1929”

САОБРАЋАЈНА МОДЕРНИЗАЦИЈА ЈУГА КРАЉЕВИНЕ СХС

АПСТРАКТ: У раду се разматра саобраћајна политика Краљевине СХС на простору тадашње покрајине „Јужне Србије” (Македоније, Косова, Метохије и Санџака). Поред увида у претходно стање инфраструктуре, дат је преглед резултата у првој деценији југословенске државе, уз осврт на политички, војностратешки и привредни контекст. Кроз причу о експанзији железничког, друмског, ваздушног и поштанско–телеграфског саобраћаја скицирани су основни проблеми развоја анахроног, оријентално–феудалног друштва.

Политички и привредни значај долине Вардара као незаобилазног транзитног подручја на путу за Егеј и Малу Азију проистицао је и из сазнања да су у Македонији лежали „стратешки кључеви главног утицаја на Балкану”, те да је вардарска долина била „друм којим се осваја престиж у будућности”.¹ Отуда је свест о томе да је онај ко држи пругу Београд–Солун – господар балканске трговине и свих железничких и царинских тарифа Балкана, на индиректан начин подстицала конфликтне односе између заинтересованих балканских држава, превасходно Србије и Бугарске. Иако је питање железничке инфраструктуре централног Балкана потекло крајем 60-их година 19. века из прагматичне потребе Аустро–Угарске да се повеже са азијским земљама, политички след догађаја довео је српску државу у ситуацију да у географској логици моравско–вардарске долине потражи своју националну и економску легитимацију.²

Под турском управом Балкан је чинио привредну целину у којој је одржавано само неколико војничких путева, док се економски саобраћај одвијао „тамо где је природа дозволила” – кроз речне клисуре и планинске превоје.³ После стварања албанске државе раскинута је привредна заједница Балкана и почело је отварање нових саобраћајних праваца који више нису били везани за диктат природних услова. Егзотична слика последњег каравана камила који је виђен 1929. године у околини Струмице⁴ на крајње непосредан начин илуструје привредни

¹ Милорад Екмечић, *Рајини циљеви Србије 1914*, Београд 1990, 220.

² Архив САНУ, бр. 10081/6, Расправа др Владимира Николића „Македонски проблем”; *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд 1927, 35; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд (1927) 1990, 58–59, 86–89.

³ Живко Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, Београд 1927, 10–11.

⁴ *Извештаји о истраживању Јужне Србије на терену*, „Гласник СНД”, књ. 11, Скопје 1932, 199.

амбијент подручја које је и тада словило за „земљу славне прошлости и велике будућности, али без садашњице”.⁵ Југословенска покрајина *Јужна Србија*,⁶ састављена од области које су 1912. ослобођене од Турака и припојене Србији и Црној Гори, потом Краљевини СХС (16 округа Македоније, Косова, Метохије, Санџака и источних делова Црне Горе), пружала се попут неправилног трапезоида од Полимља на северозападу, до Ђевђелије на југоистоку у ваздушној дужини од 365 км поступно се ширећи од санџачке „политичке земљоузине”. Прелазећи преко котлина и масива горњег Повардарја до југоисточне Македоније и старе планинске масе са ивичним пределима Црног Дрима и великих језера, осовина се завршавала на граници шарско–пиндског и родопског система, при чему је скопско–прешевска висораван означена као природно језгро „балканског полуострвског тупа”.⁷

Железнице

По завршетку Првог светског рата железничка инфраструктура тек створене Краљевине СХС претрпела је тешка оштећења. Велики број мостова, тунела и вијадуката био је порушен, а железничке станице, радионице и ложионице разорене. Веза са Грчком била је прекинута на целој линији од Ђевђелије до Скопља, док су уништени мостови на Нишави затварали комуникацију са Бугарском. Радионица за поправку локомотива у Нишу била је темељно опљачкана, због чега су возови сервисирани у савезничкој радионици у Солуну.⁸ Пруге које су разграничењем припале Краљевини СХС биле су део хетерогене мреже састављене од различитих типова колосека: нормалног (1,4 м) и ускотрачних (0,76 и 0,60 м) који више нису одговарали духу времена. При томе су у Јужној Србији доминирали уски колосеци од 0,6 м, док је у осталим крајевима земље узана пруга подразумевала ширину колосека од 0,76 м. Тадашњи министар саобраћаја Велизар Јанковић је с правом говорио како су наслеђене пруге више личиле „на подерану хаљину” него на железничку мрежу. Према врсти колосека и облику власништва железничка инфраструктура Јужне Србије мала је 48% „нормалних” и 52% „узаних” пруга, од чега је 98,3% било у државном, а свега 1,7% у приватном власништву. железнице Јужне Србије експлоатисало је 96% државних и 4% приватних предузећа.⁹ Прву провизорну оправку пруга

⁵ Ovi Rothmueller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb 1932, 7.

⁶ Појам *Јужна Србија* остао је у званичној употреби до поделе југословенске државе на бановине (1929).

⁷ Војислав С. Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937, 11–13; Ј. Цвијић, *Централна балканска област и балканско територијално језгро*, „Цвијићева књига” (одабрани текстови), СКЗ, коло 30, бр. 201, Београд 1927, 118–125.

⁸ Милан Лазић, *Обнова и развој железничког саобраћаја у Југославији после уједињења 1918. године*, „Токови револуције”, св. XVIII, Београд 1984, 307; Милица Миленковић, *Железничари Србије 1918–1920*, Београд 1971, 15–16.

⁹ Велизар Јанковић, *Наша саобраћајна железничка политика*, Јубиларна књига Државних Железница Краљевине Југославије, Београд 1929 (даље: ЈКДЖ), 204; *Извешај Београдске радиничке коморе*, 35; *Сјатајшица југословенских железница за годину 1929. са уредним подацима за годину 1928*, књ. I, Сарајево 1930, XXII–XLI.

вршили су железничка команда и Војно–железничка инспекција Врховне команде. Привремено оспособљавање пруга трајало је до марта 1919. године под тешким временским условима и још тежим материјалним околностима. Ипак, за свега четири месеца у привремени саобраћај пуштене су пруге Ђевђелија–Скопље (164 км), Скопље–Митровица (119,5 км), Скопље–Ниш (208 км) и Ниш–Лапово (134 км).¹⁰ По завршетку радова сво железничко особље је демобилисано, а послове је преузело Министарство саобраћаја.

У периоду 1919/22. на територији Јужне Србије су реконструисане ускотрачне пруге у укупној дужини од 386 км, док је неколико пруга нормалног колосека пуштено у саобраћај до новембра 1926. године. Све поменуте железнице биле су у државној својини, осим краће релације Битољ–Кенали коју је експлоатисала грчка држава, док је ускотрачну деоницу Милетково–Серменли користило Министарство шума и руда Краљевине СХС.¹¹ Оспособљавањем „главне српске артерије” (Београд–Ђевђелија) прорадила је и линија од Скопља до Митровице, а 1920. успостављене су комуникације са Бугарском (Пирот–Цариброд). Од обновљених ускотрачних пруга те године су завршене линије Гостивар–Кичево и Прилеп–Градско. Наредне године оспособљен је део ускотрачне пруге Кичево–Охрид, чиме је успостављен саобраћај од Ханријева (тј. практично од Скопља) до Охридског језера. Исте године извршена је и консолидација провизорних мостова и вијадукта који су замењени трајним конструкцијама, да би идућег лета био завршен огранак Подмоље–Ташморуниште, чиме је Струга била повезана са Охридом на југу и Ханријевом на северу. Године 1924. у саобраћај је пуштена деоница узаног колосека од Ханријева до горњег Скопља, чиме је коначно и сам град Скопље добио везу са Охридом. Пруга нормалног колосека Велес–Штип завршена је 1925. када је свечано и пуштена у саобраћај, да би наредне године завршетком деонице од штипа до Кочана, Кочане добило везу са Велесом.¹² За грађење пруге Велес–Штип држава је одузела земљиште сопственицима из неколико срезова кроз које је пруга требало да прође.¹³

¹⁰ С. Т. Милојевић, *Десетогодишњи најори Краљевине СХС на усавршавању и повећавању своје Железничке мреже*, ЈКДЖ, 65–67.

¹¹ *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд 1927, 33–34. – Ускотрачне пруге: Ханријево–Гостивар (61,7 км), Градско–Битољ (134,7 км), Гостивар–Кичево (84,5 км), Кичево–Охрид (82,6 км) и Подмоље–Ташморуниште (22,6 км); пруге нормалног колосека: Велес–Штип (53 км) и Штип–Кочане (32,6 км).

¹² Б. Поповић, *Обнова Железница уредрајине Краљевине Србије у периоду 1919–1929*, ЈКДЖ, 96–98; *Радник*, бр. 128, 1924, 5. – Изградња пруге Велес–Штип започета је у зиму 1923. у режији војске Краљевине СХС. На пролеће, радови су предати приватним предузимачима – тако је мост на Вардару градио 850 радника, а део радова препуштен је одреду од 1000 руских војника–врангелста.

¹³ *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 130, 11. јун 1926, 2. – На основу чл. 37. Закона о експропријацији непокретних добара за потребу грађења железничке пруге формирани су срески одбори за процеољвање и Проценилачка комисија којој су се сопственици земљишта јављали са својим потраживањима.

Осим нових пруга и радова у режији Дирекције за грађење нових железница, све остале послове обављало је грађевинско одељење Областне дирекције – Београд коришћењем ванредних и редовних кредита издржавања. Дирекција је имала своје секције (Скопље, Кичево, Охрид, Битољ и Велес) које су вршиле трасирање и обележавање пруга. Услед буџетских редукција, тадашњи министар саобраћаја је изјавио: „Од ових секција од новог буџета мораћу укинути највећи део, нарочито оне у Јужној Србији, ако ми се и новим буџетом не створи могућност амандманом, који сам тражио, да то трасирање и даље финансирам из новог буџета. Секције, које би се морале укинути јесу ове: Секција Топола, Краљево, Косовска Митровица, Скопље, Кичево, Охрид, Битољ и Велес”.¹⁴ Нови материјал за колосеке, скретнице и инсталације станичних постројења највећим делом је обезбеђен из Немачке на име репарација у вредности од 23 милиона златних марака.¹⁵ Возни парк ускотрачних пруга произведен је у време Првог светског рата, а до 1929. године број путничких и теретних вагона увећан је за 72%.¹⁶

Истовремено са обновом, вршена је и замена ускотрачних и дотрајалих шина новим. На пругама Београд–Ниш–Скопље, Скопље–Ђевђелија и Ниш–Цариброд промењено 402 км колосека, тј. 55% укупне дужине тих пруга.¹⁷ Дотрајале шине на релацијама Скопље–Ђевђелија, Куманово–Душановац, Градско–Демир Капија замењене су 1927. новим шинама „пруског типа 8в”. Услед интернационалног значаја и потребе да се прилагоди брзинама међународних возова, на релацији Ниш–Скопље–Ђевђелија извршено је „повећавање тежине шина”, а због масовне употребе тежих локомотива приступило се и појачавању свих гвоздених мостова. Измена шина и скретница на прузи Београд–Ниш–Скопље обухватила је 357 км колосека, док је на потезу Скопље–Ђевђелија промењено свега 37 км. Треба напоменути да радови на деоници Ниш–Скопље нису били завршени ни 1926. године.¹⁸

Посебним програмом било је предвиђено подизање 175 км дуге пруге Скопље–Тетово–Гостивар–Кичево–Охрид, чија је израда процењена на 606 милиона динара. Траса ове пруге одвајала се од постојеће линије Скопље–Митровица са станице Ђенерал Ханри (Ханријево) која је представљала спољну станицу Скопља, а био је предвиђен и простор за градњу велике ранжирне станице за потребе скопског железничког чвора. У плану је било и везивање ове пруге за Елбасан и Драч, којим би се Албанија спојила са Скопљем. Пруга Велес–Прилеп–Битољ (133 км) одвајала се код Велеса од „вардарске пруге” и преко Богомила и Прилепа спајала Битољ. Пројекат је коштао 300 милиона динара, али је очекивано да ће поменути крајеви, који су били богати шумом и рудама, за неколико година „исплатити уложени капитал”. Прва деоница

¹⁴ *Експлозе министра саобраћаја о предлогу буџета Министарства саобраћаја за буџетску 1927/28*, Суботица 1927, 20.

¹⁵ Б. Поповић, *Обнова железница*, 99.

¹⁶ *Статистика југословенских железница за годину 1929. са упоредним подацима за годину 1928*, књ. I, Сарајево 1930, XL–XLI.

¹⁷ С. Т. Милојевић, *Десетогодишњи напори*, 68–69.

¹⁸ *Експлозе министра саобраћаја о буџету за 1926/27. годину*, Суботица 1926, 7.

започета је 1927. и њоме је урађен део пруге Битољ–Прилеп (44 км): иако није било тежих захвата осим моста на Црници, пруга је пуштена у саобраћај тек априла 1931.¹⁹ Железничка линија Битољ–Ресан–Охрид (74 км) спадала је у „теже пруге” и радови на њеној изградњи процењени су на 340 милиона динара. Ова пруга је, уз линије Скопље–Охрид и Велес–Битољ, чинила целину у којој су се назирали обриси праве железничке мреже у Јужној Србији. Према извештају министра финансија Милана Стојадиновића, у периоду 1918–1925. године поправљено је 1.480 км пруга оштећених у рату, а изграђен је и 551 км нових деоница.²⁰ Према неким другим подацима у Краљевини СХС су у периоду 1919–1929. на грађење железничких пруга утрошене 2,5 милијарде динара, или 253 милиона годишње.²¹ Државна статистика бележи да је у Краљевини СХС од 1918–1928. године обновљено 449 км отворене пруге и 44 км станичних колосека са 927 скретница, те да је монтирано 16.300 тона нових гвоздених конструкција мостова и уграђено преко милион прагова. Исти извор каже да је крајем 1929. године у Јужној Србији дужина изграђених и обновљених државних пруга нормалног колосека износила 388 км, док је на целом подручју Београдске дирекције железница евидентирано 1.631 км нових и рестаурираних пруга. Крајем децембра исте године радови су били у току на 139 км нових пруга.²²

Иако је влада Краљевине СХС решењем од 13. јула 1923. откупила *Оријенталне железнице* на основу два уговора (пруга Ђевђелија–Солун је припала Грчкој),²³ то није битније изменило статус Јужне Србије у укупној југословенској железничкој инфраструктури, па је према индексима стања она била у повољнијем положају само од Црне Горе и Далмације:

Железница на 100 км²

Словенија	Хрватска	Војводина	БиХ	Далмација	Ц. Гора	Ј. Србија	С. Србија
167.6	141.8	213.1	83.2	52.8	7.8	57.4	83.2

АЈ, 335–26, *Нацрт привредног плана*, 106 а

Пред поплавом стручних књига и брошура које су се бавиле планирањем будуће железничке мреже, министар саобраћаја је 1926. сазвао конференцију представника привреде и технике „–сва три племена”

¹⁹ П. Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 372.

²⁰ *Експозе министра финансија о буџетским дванаестинама за август–новембар 1925. године*, Београд 1925, 35.

²¹ АЈ, Збирка В. Ј. Марамбоа (335), фасц. 26, *Нацрт привредног плана*, 167.

²² *Статистика ју гословенских железница за годину 1929. са упоредним подацима за год. 1928.* књ. I, Сарајево 1930, XXVII, 1, 7.

²³ Коста Кумануди, *Сеннографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС* (даље: СБНС), XXIII ред. саст. 5. фебруара 1924, 525.

са циљем да се проуче планови и утврди њихов квалитет. Конференција је завршена тек почетком 1927. године а предвиђала је изградњу 56 линија „нормалног” и 14 пруга „узаног” колосека ширине 76 цм. Током априла 1927. закључци са конференције преточени су у *Програм грађења железница*, који је и Финансијски одбор Народне скупштине усвојио 13. маја исте године.²⁴ Програмом је обухваћена изградња „јадранских линија”, пројектованих железница у Јужној Србији, као и изградња кратких веза са већ постојећим Велес–Богомила–Прилеп–Битољ линијама. Према овом пројекту у Јужној Србији би се приступило изградњи пруга Скопље–Тетово–Гостивар–Охрид–Битољ, затим, Куршумлија–Приштина и Прибој–Пријеполје–Бијело Поље. Све поменуте линије градиле би се као „пруге другог реда” због националног и економског значаја, а пројектоване пруге требало је да представљају важну трговачку везу са „утицајном зоном Солуна”.²⁵ Узгред, питање власништва и експлоатације пруге Ђевђелија–Солун довело је до озбиљних проблема са Грчком.²⁶ После интернационализовања спора пред Друштвом народа дошло је 1925. до преговора (Нинчић–Пангалос) и усвајања више билатералних уговора. Споразумом је признат грчки суверенитет над пругом, али је убрзо падом Пангалоса спор око „солунске пруге” поново отворен, да би марта 1929. преговори о Југословенској слободној зони у Солуну били окончани. Споразум је представљао компромисно решење којим је Југославија „уступила” Грчкој акције на пругу Ђевђелија–Солун за 20 милиона француских франака.²⁷ Претходним потписивањем Уговора о трговини и пловидби (1927) установљене су заједничке железничке и царинске тарифе српских и грчких железница са циљем „да се обезбеде јужним крајевима Краљевине СХС олакшице које уживају остали крајеви Краљевине”. Специјалним споразумом регулисана је и контрола сточних зараза, те су за контролне пунктове одређени Ђевђелија и Битољ.²⁸

Према броју пријављених несрећа у железничком саобраћају у периоду 1922–1937. на скопској територији СУЗОР евидентирано је 59 незгода, што је у поређењу са другим већим градовима у земљи представљало релативно занемарљив проценат. Сличан однос био је и са бројем пријављених смртних случајева у железничком саобраћају, па је тако Скопље са 6 погинулих лица било на самом зачељу.²⁹ Такву „црну” статистику неумесно је тумачити, али је сигурно да су изнети бројеви у

²⁴ С. Т. Милојевић, н. д., 79–80. – Према овом програму, железничке деонице у Јужној Србији сврстане су у осму групу приоритета (тј. претпоследњу!).

²⁵ Петар Миленковић, *Грађење железница у Краљевини СХС од ослобођења до данас*, ЈКДЖ, 132.

²⁶ Живко Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Бриџанског посланства у Београду 1921–1938*, књ. I (1921–1930), Загреб–Београд 1986, (даље: *Бриџанци*, I), 288–290.

²⁷ *Бриџанци*, I, 369–370, 599–600.

²⁸ СБНС, ХСIII ред. саст. 14, августа 1928, 298–331.

²⁹ *Годишњи извештај Обласне управе и Управног одбора Болесничког фонда за државно саобраћајно особље*, Београд 1933, 7, 25; *Радничка заштитна – 15 година СУЗОР 1922–1937*, бр. 8–9, Загреб 1938, 652–655.

великој мери били условљени и интензитетом железничког саобраћаја. Јужна Србија је сходно својој неразвијеној железничкој мрежи оскудевала и у броју железничких станица и пратећих објеката. До краја 20-их година постојала је само једна „права“ станица, али ни она својим капацитетом није могла задовољити нарасле потребе транзитног саобраћаја. Железничка станица у Скопљу била је саграђена последњих година 19. века, а октобра 1926. имала је 2.000 „приспећа“, да би наредне године тај број порастао на 3.600. Дневно су кроз скопску станицу пролазила у просеку 52 воза, али је доста времена губљено око премера вагонске робе. Дневни капацитет истовара био је 120, а утовара 50 вагона дневно, „али се свакодневно, и кад би било робе, не би могао оволики капацитет одржати јер нема довољно колосека ни остале удобности“. На самој станици било је лоцирано 115 вагона у којима су становали радници и две „маневарке“ које су даноноћно радиле не успевајући да заврше све послове услед малог броја колосека. У железничкој радионици у Скопљу радило је 1927. године 314 радника, од чега је било 160 „простих радника“, док су остали били „занатлије дневничари“ и државни мајстори – „месечари“. Радионица је имала и 50 „ученика“ који су као и остали радници имали осмочасовно радно време, док се износ „радничких награда“ кретао од 25 (женама и простим радницима) до 70 динара (квалификованим мајсторима).³⁰

Државна железничка радионица постојала је у Велесу и још седам југословенских градова, којима је надлежно министарство 1926. смањило кредите за поправку возних паркова за око 45%.³¹ Изградња ложионица била је планирана буџетом за 1926/27. годину у Ханријеву крај Скопља, док су посебна средства издвојена за проширење постојећих ложионица у Скопљу и Ђевђелији. Када се радило о одржавању пруга, пажња је посвећивана искључиво међународним саобраћајницама. Тако је у одржавању пруге Загреб–Београд–Скопље–Солун учествовало и Југословенско друштво за цивилну ваздушну пловидбу „Аеропут“, уз помоћ француског друштва за ваздушни саобраћај ЦИДНА.³² Државна статистика се 1929. године хвалила да су већ тада све железничке зграде на потезу од Ђевђелије до Ђуприје биле обновљене, као и да је извршена рестаурација телеграфске линије Велес–Ђевђелија.³³

*

Привредна иницијатива била је мотор развоја железничког саобраћаја. Поред хиперпродукције стручних књига средином 20-их година јављају се и научни радови из области машинства, трактати о саобраћај-

³⁰ Ж. Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, Београд 1927, 46–54.

³¹ *Експозе министра саобраћаја о предлогу буџета Министарства саобраћаја за буџетску 1927/28*, Суботица 1927, 9.

³² *Експозе министра саобраћаја о буџету за 1926/27*, Суботица 1926, 8; СБНС, LXVI ред. саст. 13. марта 1926, 575; *Бриџанци*, књ. I, 681.

³³ *Сјатајисџика југословенских железница за годину 1929. са ујоредним подацима за год. 1928*, књ. I, Сарајево 1930, XXXIII.

ним питањима и сл. Сматрало се да тзв. комерцијална брзина воза на једноколосечној прузи до 10–12 км/ч указује на засићеност густине саобраћаја, што је захтевало увођење другог колосека, а на исти закључак наводили су и случајеви у којима пругом дневно прође 25 возова.³⁴ Само током 1929. године на прузи Скопље–Бевђелија пролазило је просечно 1.447 путничких, 1.430 мешовитих и 1.326 теретних возова по једном километру експлоатационе пруге, тј. 4.203 воза, 50.306 путничких и 130.144 теретних вагона (76.930 натоварених и 53.214 празних). Из тих цифара изведена је вредност од 1,4 милиона остварених „брuto-тонских километара” која речито говори о фреквенцији вардарске магистрале (нпр. пруга Велес–Штип–Кочане имала је свега 0,1 бт/км).³⁵ Флуентност у железничкој инфраструктури нарочито је била повећана у време жетве, тј. извозне сезоне, због чега је у „мртој сезони” (јануар–август) ван употребе било око 10.000 исправних кола. Рестаурацијом главне вардарске пруге (1922) омогућено је брже кретање међународних возова – тако је француски Симплон-оријент експрес на линији Париз–Цариград „скратио путовање за три сата”, при чему је знатну уштеду у времену остваривао управо на потезу од Београда до Бевђелије. Повећање брзине на прузи Београд–Бевђелија диктирано је од Централне управе Савеза железничких управа, која је захтевала да се Симплон-оријент експресу омогући постизање брзине од 80 км/ч.³⁶

Политички аспект изградње „трансмаћедонске пруге” био је приметан у дискусијама народних посланика, првенствено радикала. Њихова визија кретала се од крајње рационалних економских рачуница до веома амбициозних идеја о претварању Солуна у главну српску увозно-извозну луку. В. Трбић је подсећао да је таква пруга била неопходна и због проблема које су преко зиме имали Битољ, Прилеп и Охрид, чије становништво „из грчких новина црпи знања о догађајима у нашој земљи”. Са друге стране, Т. Поповић је истицао значај железничког крака који би ишао од Врања или Бујановца „моравском долином на Гиљане, па пресецајући у Урошевцу пругу Скопље–Митровица, везао Призрен”. Тиме би се, према њему, добила веза са бугарском границом код Врања и албанском код Призрена, а „саобраћај би био сигурнији и бржи, а и наш извоз олакшан”.³⁷ Пругама уског колосека ишао је извоз за Албанију, па је, према мишљењу Д. Милићевића, Јужна Србија требало да својом инфраструктуром и положајем одигра улогу „часнога посредника” између суседних земаља. У истом духу била је и опаска радикала М. Димитријевића да „Стара Србија и Македонија уносе највише блага у земљу” и да стога свака пруга Јужне Србије представља „артерију која носи најбоље наше привредне плодове”. Железничко повезивање бре-

³⁴ Л. Милошевић, *ЈКДЖ*, 188.

³⁵ *Стайистијика југословенских железница за годину 1929. са ујоредним подацима за год. 1928*, књ. I, Сарајево 1930, 28–29.

³⁶ *Експлозе министра саобраћаја о буџету за 1926/27*, Суботица 1926, 12; *Бришанци*, књ I, 144.

³⁷ СБНС, L ред. саст. 25. фебруара 1926, 695–696; XLVI ред. саст. 1. октобра 1923, 1500.

галничке области за вардарску артерију описао је као „линију светлости културног спајања” изразивши задовољство због учешћа војске у подизању ове пруге.³⁸

Разбојништво је представљало нарочиту појаву, а својом учестаљошћу чинило је саставни део железничког амбијента југа. Извештаји Британског посланства у Београду забележили су нападе на возове на прузи Београд–Скопље, „на неколико миља од Скопља”.³⁹ Децембра 1926. у Скопљу је суђено двадесеторици македонских студената који су оптужени за постављање „паклене машине” на део пруге Скопље–Штип, свега један километар од железничке станице Пчиња. Процес је изазвао пуну пажњу домаће и стране јавности због тешких казни робије које су им изречене, а које су се после шест месеци показале неоснованим.⁴⁰ Безбедност у железничком саобраћају Јужне Србије озбиљно је угрожена и почетком 1922. године када је у тзв. црвеној касарни, покрај саме битолске железничке станице експлодирало око 400 вагона са артиљеријском муницијом. Том приликом погинуло је 10 људи, а читав Битољ је евакуисан у ишчекивању „најстрашније експлозије граната великог калибра”. Посебан печат трагедији давала је чињеница да су војне власти „заборавиле” да те количине експлозива уопште постоје, па су, изгубивши из вида битолско складиште, куповале муницију од Чехословачке плаћајући те исте пушчане метке 2 динара по комаду. Штета је процењена на 102 милиона динара.⁴¹

Друмски, ваздушни и језерски саобраћај

Од 10.922 км друмова и путева (државних, окружних, општинских и „јахаћих”), колико их је почетком 20-их година било у Краљевини СХС, на Јужну Србију је отпадало 2.605 км, тј. 23,8% (само је Црна Гора имала мање друмова: 823 км). Међутим, од тога је 1.048 км било „шосираних путева, употребљивих у свако доба за саобраћај, но и тегобних, јер имају и огромне узбрдице од 10 и 15%, и са врло slabим мостовима”. На релацији Прилеп–Градско постојала су три оштећена моста, које и поред наредбе министра, „они у Скопљу” нису поправили. Без помених ђуприја становници Прилепа били су потпуно одсечени од света: „И ако хоће Прилепчанин да иде у Велес, мора да иде преко Солуна”, чуло се у Народној скупштини.⁴² Већ крајем треће деценије слика друмске мреже у покрајини била је нешто другачија: дужина свих друмова Јужне Србије била је 4.459 км, што је у поређењу са укупном дужином

³⁸ Д. Милићевић, *н. д.*, 267; СБНС, XVIII ред. саст. 22. јуна 1923, 723; XXX ред. саст. 14. јула 1923, 1076; XXXV ред. саст. 20. фебруара 1924, 771; Говор Ж. Рафајловића, СБНС, XXV ред. саст. 10. децембра 1925, 25–26; LXVIII ред. саст. 15. марта 1926, 71.

³⁹ *Бришанци*, 1, 50.

⁴⁰ *Полицика*, 4. јун 1927.

⁴¹ *Слободна реч*, бр. 24, 4. 1922, 6–7; СБНС, ред. сазив, 30. јула 1922, 1138–1143.

⁴² *Народна енциклопедија СХС*, књ. I, 653; *Извештај Београдске радничке коморе*, 36–37; Ј. Ђирковић, СБНС, LXXXVIII ред. саст. 4. јула 1922, 193.

југословенских путева (40.665 км) износило 10,9%. Истовремено, у поређењу са претходним стањем (2.605 км) дужина путева у покрајини увећала се 1,7 пута. Имајући у виду чињеницу да је укупна дужина путева у Краљевини СХС у истом раздобљу порасла 3,7 пута, намеће се закључак да је развој друмске мреже у Јужној Србији био двоструко слабији од југословенског. При томе се брегалничка област знатно издвајала по лошем индексу, који је био 4 пута гори од северозападних крајева земље.⁴³

Да би изградила нове путеве држава је морала прибећи експропријацији приватних и јавних добара преко којих је саобраћајница требало да прође. Први корак било је „снимање парцеларних планова” уз евидентирање власника дотичног земљишта и принцип да се „усеви не потиру и не секу дрвета без велике потребе”. У техничким калкулацијама ширина пута требало је да износи 6 метара без ровова, а путарске и надзорничке куће било је пожељно лоцирати на општинском или државном земљишту. Превентивном снимању терена присуствовали су чланови општинског суда, два одборника и сопственици имања, када је прављен списак објеката за рушење – измештање, парцела на којима се уништавају усеви итд. Пошто би на основу такве документације министар грађевина начелно одобрио експропријацију, приступило би се извештавању окружног начелства и избору „проценилаца” из општинских судова. На терен је потом излазила „комисија за реамбулацију” која би почела са побијањем кочића; истовремено би се власницима парцела напоменуло „да предузимачу и његовим радницима не праве сметње”. Погодба са сопственицима ишла је такође нарочитом процедуром: инжењер би групу „проценилаца” повео трасом пута коју би ови разгледали и затим одредили цену квадратног метра у динарима. Пошто би присутни службеници сачинили извештај, одредила би се дефинитивна вредност експроприсаних имања. Сваки власник би добио по трећину предвиђеног износа, док би му остатак процењене вредности исплатило Министарство грађевина после почетка радова.⁴⁴

Буџети градских општина нису издвајали довољно новца за изградњу мостова и пропуста, као и за калдрмисање улица. У периоду 1919–1931. градске општине Јужне Србије су за поменуте сврхе издвојиле 24,7 милиона динара, док су све југословенске заједно потрошиле 606 милиона!⁴⁵ Мостови у брегалничком округу били су готово неупотребљиви, због чега је саобраћај довођен у питање приликом сваке мање временске непогоде. Од почетка 1927. година држава је редовније набављала шљунак и туцани камен за посипање државних путева, ин-

⁴³ Јосо Лакатош, *Привредни алманах Југославенског Лојда*, Загреб 1929 (даље: ПАЈЛ), глава 7, 26–27.

⁴⁴ *Упу(ћ)сйва за снимање парцеларних планова и експропријације за поћребу упућова*, Београд 1924, 3–10.

⁴⁵ *Преглед извршених шехничких радова код градских општина у йоку од 1919–1931. године*, Београд 1934, таб. IV. – Највеће суме за изградњу мостова и „пропуста” издвајане су у Штипу (471.000 динара), Прилепу (160.000), Скопљу (159.000), Куманову (103.000) и Пећи (102.000), док је калдрмисање улица било најинтензивније у Скопљу (15 милиона динара) и Битољу (1,5 милиона).

тензивирајући радове на реконструкцији коловоза, изради тротоара, фарбању конструкција мостова и сл. На већем броју државних путева постављане су коловозне табле, плочасти пропусти од армираног бетона и сл.⁴⁶ Само за изградњу горњег слоја калдрме и пешачких стаза на деоници царинског пута „Железнички булевар” у Битољу издвојено је скоро 700 хиљада динара.⁴⁷ Учесће војске, жандармерије и полиције у изградњи и одржавању путева и мостова било је евидентно од 1919. када је командант Треће армијске области издао наређење свим дивизијским областима да споразумно са полицијом „у циљу оправке путева и одржавању истих у добром стању” реконструишу мостове.⁴⁸ Приватни саобраћај на војним путевима био је дозвољен „ако не омета саобраћај војске”; у том случају, првенство пролаза у теснацима и на мостовима имала су војна возила. Такође, приватни аутомобили морали су држати одстојање од 100 м иза војних возила и нису их смели претицати.⁴⁹

Од 1921. године одржавање путева било је у надлежности области, округа, срезова и општина, чији су управни органи добили право да одређују „прирез” и употребљавају „народну снагу”. Свака општина добијала је по једну деоницу пута на којој су обављани радови под надзором грађевинских и полицијских органа. Ради ефикаснијег надзора, друмске деонице су поправљане једна по једна, а не истовремено!⁵⁰ Без обзира на то, дужина и стање сувоземних путева Јужне Србије у односу на друге покрајине били су и даље више него скромни:

Индекс стања сувоземних путева на 100 км²

Словенија	Хрватска	Војводина	БиХ	Далмација	Ц. Гора	Ј. Србија	С. Србија
193.2	122.6	96.9	86.6	90.3	58.0	55.7	108.8

АЈ, 335–26, *Нацрт*, 106 а

Аутомобилски саобраћај био је неразвијен у целој Краљевини СХС. Почетком 1929. у Југославији је постојало 6.300 путничких аутомобила различитих типова, 300 санитарских возила, 3.200 камиона и

⁴⁶ У другој половини 20-их година неколико парних ваљака из скопске Грађевинске дирекције нашло се на темељима старих, готово непроходних путева. *Службене новине Краљевине СХС* (1925–1928) редовно су извештавале о финансијским средствима која су улагана у изградњу нових и реконструкцију старих путева (Врање–Куманово, Куманово–Крива Паланка, Приштина–Липљан–Штимље, Приштина–Митровица, Митровица–Пећ, Пећ–Падалиште, Урошевац–Призрен, Прокупље–Приштина, Скопље–Качаник–Урошевац, Скопље–Велес, Скопље–Свети Никола, Штип–Кочане–Берово, Струга–Дебар, Дебар–Гостивар, Охрид–Дебар, Охрид–Струга, Битољ–Буково–Охрид, Битољ–Ресан–Охрид, Битољ–Прилеп, Битољ–Кичево, Битољ–Царев Двор–Стење–Корча, Прилеп–Градско, Прилеп–Јужни Брод–Кичево, Удово–Дојран, Штип–Радовиште, Валандово–Струмица).

⁴⁷ АЈ, 14–179-664, Писмо начелника округа Одељењу Јавне безбедности МУД од 9. јула 1921; *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 90, 23. април 1927, 3.

⁴⁸ АВИИ, П–4/3, кут 57, фасц. 6, бр. 12/1, документ од 2. септембра 1919.

⁴⁹ *Упутј за вршење службе на војним путевима и војно путним станицама*, Београд 1924, 1–2.

⁵⁰ *Правилник о употреби народне снаге за оправку јавних путева*, Београд 1924, 6–10.

теретних возила и 1.920 мотоцикала. Дакле, од приближно 12.000 возила, 2.000 припадало је држави док је остатак био у приватној својини, што је указивало на изузетно спори развој ове врсте саобраћаја (сразмерно броју становника).⁵¹ Исте године на подручју Јужне Србије педантна државна статистика је евидентирала 1.006 моторних возила и то: 668 путничких аутомобила, 197 камиона, 44 аутобуса и 97 мотоцикала, што је од укупног броја возила у Југославији чинило тек 7%. Приметна је апсолутна доминација америчких марки аутомобила, аутобуса и камиона, али и мотоцикала претежно европских произвођача. У покрајини је регистровано 10.629 двоколица и 2.101 бицикл.⁵²

Органи управе у Јужној Србији – окружни начелници, велики жупани и високи представници жандармерије и војске нису крили своју „љубав према аутомобилској вожњи на државним колима“. Заједљиви посматрачи су примећивали да су у аутомобилима „и мали људи изгледали већи и важнији“, па је локална господа извесне недостатке компензовала таквом врстом личне промоције.⁵³ Ипак, о степену развијености аутомобилизма говори податак да од 1.345 чланова Аутомобилског клуба Краљевине СХС ниједан није био са простора Јужне Србије!⁵⁴ Привредници са југа су сматрали да је превисоким обласним трошаринама којима су оптерећена сва превозна средства несвесно промовисана „заштита каравана и дрвених ралица“.⁵⁵ Готово половина свих возила у Краљевини СХС налазила се у Словенији и Хрватској, док је тек незнатан број био заступљен у БиХ, Црној Гори и Јужној Србији. Од неколико десетина „Магирусових“ поштанских кола и омнибуса, мањи број је завршио на улицама Скопља. Знатан део моторних возила био је у поседу Ауто-одреда Треће армијске области – још 1922. године на лицитацијама које су организоване при скопској и битољској дивизијској области могли су се наћи путнички аутомобили марке Бергман, Протос, Престо, Бенц, Штајер, санитетска возила Форд, Фиат и теретни аутомобили Берлие, Опел, Велие, Дуркоп и Гарфорд. На једној лицитацији у Скопљу коју је организовала Ауто команда Треће армијске области нашла су се и три расходована мотоцикла марке Харли Дејвидсон.⁵⁶ У Јужној Србији је постојало шест приватних ауто-гаража у Скопљу, и свега једна аутомеханичарска радионица коју су држала браћа Поповић. Приватни предузетници држали су и продавнице бензина и уља: од 260 пумпи у Краљевини СХС, у јужној покрајини је постојало 19 бензинских станица на којима су се продавали производи компаније Шел, док је Стандард оил био заступљен са 4 продајна пункта; у варошицама Јужне Србије било је 15 Сфинкс бензин пумпи и Гаргоил Мобилоил станица.⁵⁷

⁵¹ Светислав Т. Милосављевић, *Наш аутомобилски саобраћај*, ЈКДЖ, 278.

⁵² *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. I, Београд 1932, 190–191.

⁵³ АСАНУ, бр. 14443/3, *Шкољиви зачеци у црејкумановској Србији*, 85.

⁵⁴ *Годишњак Аутомобилског клуба Краљевине СХС*, Београд 1927, 10–76.

⁵⁵ АЈ, 74–51–71. – Власници аутомобила плаћали су годишње по 700 динара, а трактора по 1.200 динара годишње.

⁵⁶ *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 184, 22. август 1922, 1; бр. 92, 27. април 1927, 3.

⁵⁷ *Годишњак Аутомобилског клуба Краљевине СХС*, 269–274, мапа, с. п.

Да је поратна стихија оставила трага и у друмском саобраћају, говори и неуједначено обележавање аутомобила, тј. регистарских таблица. Према старим прописима који су важили до 1927. године ознака на таблицама требало је да почиње словним знаком, тј. првим словом области у којој је ауто регистрован. У Јужној Србији тај пропис је поштован само у Скопској области (први знак на табlici било је велико слово С), док је нпр. ознака за Брегалничку област била црвени троугао! Према новим прописима за регистровање предвиђене су двобојне таблице (да би се разликовале од италијанских црвено-црних цифара на белом пољу): прва трећина је била светлоплава, док је остатак био беле боје. На плавом пољу уписиван је црвени број области, док се регистарски број исписивао црним бројевима на белом пољу таблице. Да би се избегле евентуалне притужбе, за редне бројеве области преузети су бројеви из Закона о подели земље на области (1922).⁵⁸

*

Један од првих цивила који је имао част да из Београда авионом стигне до Скопља био је Милош Црњански. Дивећи се са 4.000 метара висине „жбуновитој” Србији и облацима који су га подсећали на „гомилу вате и грудве снега у диму”, Црњански је после три сата лета, сав усхићен, препознао „плава копља минарета” Скопља. Авионом је пилотирао капетан Узелац који је свом промрзлом сапутнику руком у ваздуху исписивао почетна слова места која су надлетали.⁵⁹ Иначе, цивилни ваздушни саобраћај у Краљевини СХС установљен је јуна 1927. оснивањем акционарског друштва за ваздушни саобраћај „Аеропут”, када је успостављена прва авио-линија на релацији Београд–Загреб. Држава је субвенционирала друштво по сваком пређеном километру и помагала га уступањем одговарајућих објеката и услуга (хангари, зграде за администрацију, метеоролошка саопштења). Први лет на овој линији изведен је 15. фебруара 1928. године. Промотивни летови били су нередовни и служили су превасходно за бацање летака и пропагандног материјала. Друштво је 1929. отворило и другу ваздушну линију прве категорије, овога пута на релацији Београд–Скопље, дугу 363 км. Први лет је обављен 1. августа 1929. године и наредна два месеца летови су извођени сваког дана сем недеље, а од 1. октобра саобраћај је проређен на три лета недељно у оба правца. За саобраћај су коришћени авиони типа „Потез-29” са Лорен моторима снаге 450 КС, који су развијали брзину од 170 („комерцијална”) до 219 км/ч („максимална”). Авиони су полетали из Београда ка југоистоку, надлетајући Смедерево, и широким луком спуштајући се на југ изнад Ђуприје, Алексинца, Ниша, Лесковца,

⁵⁸ *Истисо*, 157–160. – Према том систему је нпр. Љубљанска област носила број 1, док су јужно-србијанска возила имала бројеве од 18 до 22: Косовска област 18, Скопска 19, Брегалничка 20, Битољска 21 и Рашка област број 22.

⁵⁹ Милош Црњански, *Авионом од Београда до Скопља*, „Југославија у слици и речи”, књ. I, прир. Т. Радивојевић, Београд 1927, 380–383.

Брања, Куманова, до Скопља. Избор и исправност мотора, као и избор и контролу персонала вршили су државни органи и специјални биро у Београду „Веритас”.⁶⁰

Аеродром у Скопљу организовала је држава и био је означен као „интернационално пристаниште”, а цена карте за релацију Београд–Скопље износила је 467 динара („цене подвоза путника Друштво је удељавало тако, да не буду веће од цена железницом прве класе”). Скопски аеродром имао је властити „омнибус” и аутомобиле којима су бесплатно превожени путници од аеродрома до кафане „Маргер” и обратно. Сваки путник могао је да понесе лични пртљак до 15 кг, док је преко те тежине плаћао посебан износ по тарифи за пренос пакета (10 динара за 5 кг прекорачења). Максимална тежина појединих пакета и путничких пртљага износила је 50 кг, а Друштво је одговарало само за осигурану вредност пакета. Саобраћај на овој линији прекинут је 8. новембра 1929. године. Према пројекту из 1927. Београд је требало да добије и линију преко Краљева и Пећи до Подгорице, а радило се и на томе да се ваздушни саобраћај са Скопљем продужи до Бевђелије и тиме „ступи у колаборацију са Грчком, те да продужи ову линију до Солуна”. Постојала је и ваздушна линија треће категорије: Солун–Битољ–Тирана.⁶¹

С обзиром на то да у Јужној Србији није било пловних река, водени саобраћај се одвијао искључиво на језерима. Бродарство на Охридском језеру основано је 1924, али је услед затварања границе са Албанијом саобраћај био онемогућен. Грчки трговци из Лерина преусмерили су трговину са Албанијом преко своје територије. Решењем Министарства саобраћаја из 1928. додељено је 120 хиљада динара субвенције бродарској агенцији „Свети Климент”, али је при штампању буџета та ставка омашком изостављена!⁶² Охридским језером пловили су 21 „реморкер”, 183 „мешовитих” бродова и 11 чамаца који су у 24 туре превезли 751 путника. На свим језерима Јужне Србије током 1929. године било је чамаца и рибарских барки укупне тонаже 15.993 т, са персоналом од 160 људи који су превезли 31.000 тону робе и остварили симболичан приход од 1.200 динара!⁶³

⁶⁰ Авиони „Потез” тип 29–2, били су дуги 10 м, а високи 3 м. Тежина ових аероплана била је 2.350 кг, посаде са путницима 1.440 кг, „бензина и зејтина” око 370 кг и бокс за терет 570 кг (Програм ваздушне линије Београд–Скопље и карактеристике авиона према: Дамјан Влајић, *Ваздушни саобраћај у Југославији*, ЈКДЖ; ПАЈЛ, VII, 28).

⁶¹ Д. Влајић, *Ваздушни саобраћај у Југославији*, ЈКДЖ, 286–289.

⁶² АЈ, 74–51–71, лист 40.

⁶³ *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. I, Београд 1932, 241–253. – Приход од 38.300 дин. и расход од 37.100 дин. показују да се на језерима углавном одвијао риболов у приватној режији и за сопствене потребе.

Поштански саобраћај (телеграфи, телефони, поште)

Све до априла 1919. поште у Србији биле су формално под Министарством грађевина, иако је у пракси њима управљала врховна војна команда. Уредбом од 18. октобра 1922. све државне поште, телеграфи и телефони у Краљевини СХС категоризовани су у четири разреда, сходно интензитету саобраћаја и „важности места”. На територији Јужне Србије постојале су три поште првога реда (Скопље, Битољ и Штип), док су за другоразредне проглашене поште у Велесу, Дебру, Куманову, К. Митровици, Новом Пазару, Охриду, Пећи, Призрену, Прилепу и Приштини. Поштанске станице трећег разреда радиле су у Ђаковици, Бевђелији, Кавадару и Струмици, а преосталих 28 сматрано је поштама четвртог разреда.⁶⁴

Телеграфија се развијала у Краљевини СХС захваљујући немачкој фирми *Telefunken Gesellschaft fur drahtlose Telegraphie m. b. H. Berlin* према чијим је инструкцијама изграђено неколико бежичних станица. Поред оних у Великој Горици, Подгорици и Дрнишу, у Југославији је припремана изградња станице „емисија са дугим таласима” на 15 км од Скопља. Према својим техничким карактеристикама, скопска телеграфска централа упоређивана је са великим европским емисионим станицама (Лахти, Беч, Осло, Будимпешта) које је такође подигла фирма *Telefunken*. Једна од првих инвестиција скопске Дирекције пошта и телеграфа била је набавка 690 храстових телеграфских стубова за комуникацијско везивање Струмице и Валандова (1926).⁶⁵ У овом периоду на територији Јужне Србије није било телеграфских станица, док је зграда радио станице у Скопљу довршена тек августа 1931. године. За ову радио-станицу набављена је опрема вредна око 25 милиона динара, на рачун репарација. Од међународних телеграфских линија које су прелазиле преко Јужне Србије треба поменути Цетиње–Скадар, Дебар–Тирана, Београд–Солун–Атина, Битољ–Лерин–Солун и Скопље–Солун.⁶⁶ О степену развоја телеграфског саобраћаја у покрајини говори податак да је током 1929. године на територији скопске дирекције отправљено преко пола милиона телеграма (12% свих телеграма у Југославији). При томе је проценат „новинарских” телеграма који су отправљени из Јужне Србије чинио 41% на нивоу целе земље. И према броју отправљених речи телеграфска служба скопске дирекције учествовала је са 12% у укупном промету, док је просечан број приватних телеграма на 100 становника био најмањи у земљи и износио је 18 телеграма (југословенски просек био је 29).⁶⁷ На мали број отправљених хитних телеграма вероватно је утицала трострука такса која је наплаћивана за ту услугу.⁶⁸

⁶⁴ Државни календар Краљевине СХС за годину 1924, Београд 1924, 44–46.

⁶⁵ Службене новине Краљевине СХС, бр. 284, 18. децембар 1922, 3; бр. 288, 18. децембар 1926, 4; ЈКДЖ, 332.

⁶⁶ ПАЈЛ, VII, 32.

⁶⁷ *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, књ. IV, МГ, Београд 1930, 21–23.

⁶⁸ *Југословенски соколски календар за 1929*, уред. Вериј Швајгар, Љубљана 1928, 32.

*

Берлинска фабрика телефона Telephonfabrik Berliner A. G. активно је учествовала у техничком осавремењавању железничке пруге Београд–Скопље–Солун постављањем својих телефонских постројења. И скопска Трговачко–индустријска комора је радила на што бржем увођењу нове телефонске линије између Београда и Скопља, тражећи од директора Поште и телеграфа да „телефонско особље према привредницима буде што сусретљивије, како ови не би чекали и губили време док добију потребну телефонску везу”.⁶⁹ Тако је енергична акција државе на уређењу телефонског саобраћаја била посебно уочљива у Словенији и Јужној Србији где је за 10 година број телефонских линија, инсталација и апарата утростручен.⁷⁰ У време уједињења (1918) скопска дирекција телеграфа имала је 740 км линија и 120 км телефонских линија, а почетком 1926. поседовала је 2.192 км телеграфских и 329 км телефонских линија. Само у току 1925. године изграђени су нови телефонски водови на релацији Битољ–Охрид, док су из средстава од репарација каблови постављени и у Скопљу, са намером да се телефонски повежу Ристовац и Ђевђелија. Током 1926. није било нових радова осим замене гвоздене жице бакарном на телефонској линији Скопље–Битољ, а било је у плану успостављање телефонских веза на линији Београд–Скопље–Ђевђелија–Солун. Наредне године за потребе Граничне трупе набављено је више тона телефонског материјала.⁷¹

Ипак, чини се да је у овом сегменту саобраћаја државна акција премашила потребе заосталог подручја. На скромно коришћење капацитета указивала је државна статистика за 1929. годину. Према њеним подацима, на подручју скопске дирекције у међуградском саобраћају телефонирано се највише у марту (двоструко више него у осталим месецима), при чему је обављено скоро 350.000 телефонских разговора (7,7% СХС), од чега свега 411 новинарских, наспрам 121.115 у Краљевини СХС. И број службених разговора био је изузетно мали у поређењу са службеним телефонирањем у Краљевини СХС (0,25%). У Јужној Србији било је најмање телефонски отправљених телеграма у земљи (0,6%), док у међународном телефонском саобраћају није регистрован ниједан разговор!⁷²

Нарушена безбедност у покрајини учинила је да и телефонски саобраћај буде под строжим надзором државе. Војно упутство за међуградски телефонски саобраћај у условима мобилизације (1923) није се односило искључиво на такву околност. Правила, чије ћемо најзначајније одредбе навести, могла су се применити „у случајевима кад то захте

⁶⁹ АЈ, 65–159–504, Извештај о раду СТИК у интервалу од 20. до 21. пленарне седнице; ЈКДЖ, 358.

⁷⁰ Милан Ј. Ђорђевић, *Пошта, телеграфи и телефони*, ЈКДЖ, 283.

⁷¹ СБНС, LXVII ред. саст. 14. март 1926, 3–6; LXVI ред. саст. 25. март 1927, 115; *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 179, 11. август 1927, 5; *Снага*, бр. 7, Сарајево 1931, 108.

⁷² *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, књ. IV, МГ, Београд 1930, 27–28.

нарочита ситуација војничке и политичке природе”.⁷³ Дакле, када би мобилизација постала изгледна, међуградски телефонски саобраћај „за приватне разговоре” би се укидао. При поштанским дирекцијама би се активирали тзв. цензори који су имали право да легитимишу људе по телефонским говорницама и да „цензуришу” разговоре. Армијске области би издавале посебне легитимације старешинама којима је био дозвољен разговор телефоном. Ако би цензор приликом прислушкивања проценио да лице „почиње отворено или завијено да уплеће војничке ствари”, одмах би прекидао разговор и направио белешку у „дневнику разговора”. Посебно је занимљиво да су сва лица са уредним овлашћењима за телефонирање на говорницама и телефонским станицама „морала да говоре српским (хрватским или словеначким) језиком”, док је разговор на другим језицима био „апсолутно” забрањен.⁷⁴

*

Према речима Бењамина Шуперине, тадашњег министра пошта и телеграфа, 1926. године је у Јужној Србији пошта развожена државним аутомобилима, а међународна и транзитна пошта ишла је до граничних испостава возовима Симплон оријент експреса. Царинско-поштанску службу за пријем пакета из иностранства обављале су тзв. изменичне поште у Бевђелији и Цариброду. У периоду 1919–1925. држава је купила зграду за кавадарску пошту, а почетком 1926. године, према речима министра пошта и телеграфа, у Србији и Јужној Србији је било 1.438 сеоских пошта.⁷⁵ За разлику од министра, званична државна статистика је три године касније на подручју скопске дирекције евидентирала 999 пошта, што је према броју свих југословенских пошта износило 25%.⁷⁶ Држава је скопској дирекцији за пренос поште уплаћивала најам од 1,8 милиона и за радну снагу 3,6 милиона динара.⁷⁷ Када је реч о приходима скопске дирекције пошта (1927), може се закључити да је само цетињска дирекција имала слабији пословни биланс; две године касније скопска дирекција била је далеко профитабилнија (28 милиона динара више), али је и даље у укупном приходу југословенских пошта учествовала са скромних 6%.⁷⁸

На подручју скопске дирекције пошта је развожена аутомобилима на следећим релацијама: Урошевац–Призрен, К. Митровица–Рашка–Нови Пазар, Кавадар–Неготин–Св. Ђорђе, Приштина – железничка станица, Бујановац–Гњилане и Бујановац – жел. станица. Иначе, од 144 аутомобила којима је располагало Министарство пошта и телеграфа, у

⁷³ Упути за употребу телефонског разговора у међуградском саобраћају у случају мобилизације и рата, МВМ, Београд 1923, 10.

⁷⁴ Исто, 3–11.

⁷⁵ СБНС, LXVII ред. саст. 14. март 1926, 3–6.

⁷⁶ Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929, књ. IV, МГ, Београд 1930, 5, 10.

⁷⁷ СБНС, XXX ред. саст. 10. фебруар 1927, 101; LXVII, 26. март 1927, 132.

⁷⁸ Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929, IV, Београд 1930, 31–32; ПАЈЛ, 7, 36.

скопској гаражи била су смештена 23 возила (16%).⁷⁹ До скопске дирекције пошта је довожена вардарском пругом, при чему су коришћени и путнички возови. Међутим, традиционално двочасовно кашњење београдског убрзаног воза често је реметило послове привредника, спречавајући их да пакетне пошиљке и „листовну пошту” из Београда прослеђују за Косовску Митровицу и Ђевђелију. Поштанско-саобраћајна веза између Пећи и Рожаја успостављена је по ослобођењу од Турака, али је „ради штедње” убрзо укинута, па су поштанске пошиљке из Београда за Рожаје (у случају прекида промета преко снеговитог и често завејаног Чакора) ишле заобилазним путем преко Сталаћа, Сарајева и Цетиња. Кашњење експедиције писама од 10 и више дана нарочито је погађало пословне људе Јужне Србије и већ крајем 20-их година видљив је њихов напор на рестаурацији укинуте саобраћајне везе.⁸⁰ До квалитетније поштанске службе држава је покушала да дође издавањем у закуп преноса поштанских пошиљки на свим комуникацијама у покрајини. И када се радило о преносу пакетне поште, ситуација није била много повољнија. Извесни охридски трговци су се жалили скопској ТИК да се поштански пакети за Албанију не преносе директно из Охрида преко границе, већ заобилазним путем, преко Андријевице („чиме се пренос пакета многоструко успорава и ови стижу на место опредељења тек после месец до месец и по дана”). Осим тога, истовар кабасте робе на скопској станици био је спор и скупocen услед непостојања „чеоне рампе” чијом би се инсталацијом, сматрали су трговци, испоштовао прописани истоварни рок и спречили непотребни трошкови. Поштанско-царински магацини налазили су се у седам места, међу којима је била и Ђевђелија. У ђевђелијском магацину распоређивали су се приспели пакети, предавали цариницима, а потом примаоцима.⁸¹ Током 1929. године кроз скопску поштанску дирекцију прошло је 32 милиона разних пошиљки, што је чинило 8,6% југословенског унутрашњег промета. Међу пошиљкама је највише било „званичних препорука”, а најмање експрес-пошиљки. Скопска дирекција проследила је најмањи број пакета у земљи, вредносних и пошиљки за иностранство. Очигледан контраст показује и више него скроман број прослеђених пословних папира (3) и штампаних ствари (948).⁸²

⁷⁹ Народна енциклопедија СХС, књ. I, 92–93.

⁸⁰ АЈ, 65–159–504.

⁸¹ АЈ, 65–159–504; Предлог буџета расхода Министарства пошта и телеграфа КСХС за 1928/29, Сарајево 1927, 6.

⁸² Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929, књ. IV, МГ, Београд 1930, 12–19.

Vladan Jovanovic

THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND COMMUNICATIONS
IN THE SOUTH OF THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS,
AND SLOVENES

Summary

The development of transport and communications conditions in the south was an economic issue, with important strategic, national, and political implications. Although the Ministry of Transport and Communications in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes had in two instances unwisely placed this problem practically at the bottom of the list of its priorities in this field, the improvement of the Vardar rail track proved urgent, just as the replacing of the narrow tracks along the adjoining trails with others of standard width represented an important economic investment. The province was interspersed with hardly traversable roads of extremely poor quality, which could accommodate only a small number of mostly military or postal vehicles. A considerable number of petrol stations and thousands of motor vehicles create the impression of this area's impressive modernization in comparison to the other provinces. A political initiative was needed to open a civil air traffic route between Belgrade and Skoplje (1929), and establish the airport in Skoplje as an „international air harbor”. The development of postal and telegraph communications was revolutionary and in some areas even exceeded the needs of this still largely backward region. The much-increased frequency of postal communications may also create the illusion of social progress, when in fact it was mostly used as a means of communication for official state and military purposes.

СТВАРНИ ГУБИЦИ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПРЕМА ПОПISУ „ЖРТВЕ РАТА 1941–1945”

АНАЛИЗА СТАЊА ДЕЛИМИЧНО ИЗВРШЕНЕ РЕВИЗИЈЕ

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се анализира страдање цивилног становништва у Босни и Херцеговини на основу државног пописа „Жртве рата 1941–1945” урађеног 1964, а који се готово 30 година налазио под забраном коришћења.

Током готово полувековног постојања социјалистичке Југославије није учињен попис страдалих становника током Другог светског рата. Покушаје пописивања су вршиле различите организације, међу којима је највише успеха имао СУБНОР,¹ али никада није извршен целовити попис. Најближе реализацији се било средином шездесетих када је држава покушала да изврши попис на целокупној својој територији, али се због идеолошке оптерећености са реализацијом кренуло из погрешних основа, а и сама методологија израде пописа је била мањкава. У Савезном извршном већу је 11. маја 1964. одржан састанак на коме су донети следећи закључци: Да се изврши општи попис свих жртава рата... Ово поготово што за сада не постоји таква конкретна документација која би могла да послужи за подношење одштетног захтева према Немачкој ни у једној републици. Лица која су погинула у квислиншким организацијама не би се обухватала пописом...”² Пописом је утврђено да је на територији Југославије страдало 597.323, а на територији БиХ 177.045 особа што је 29,6% страдалих. Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника тако да је њиме обухваћено 56–59% лица од оних које је требало обухватити пописом.³ Пошто је пописник првенствено сачињен ради наплате ратне штете од Немачке, а добијени број страдалих у рату био је далеко од очекиваног и до тада важећег броја 1.706.000⁴, одлучено је да се стави ембарго на

¹ СУБНОР је радио пописе по појединим општинама 1950. године, а 1985. урађен је *Преглед ствари и жртава фашистичког терора у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1970 шапирографирано (поверљиво), у коме број жртава евидентираних на стратиштима износи 446.717 од чега је за Градину код Јасеновца узета апроксимативна процена од 360.000, а национална припадност је утврђена код 79.610 особа. (Ј. Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Б. Лука–Београд 2000, 96–97).

² Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ): документи Савезног извршног већа (СИБ).

³ *Жртве рата 1941–1945*. (резултати пописа), Београд 1966, 5–22. Пописна комисија је прорачунала да би пописом требало да се обухвати 1.016.000 до 1.066.000 особа.

⁴ Архив Југославије (АЈ), 54–1–3 Репарациона комисија при влади ФНРЈ.

његово коришћење. Забрана је трајала готово тридесет година (до 1992) што је проузроковало губљење драгоценог времена и смањило могућност утврђивања правог броја због биолошког нестанка сведока.

Користећи се разноврсном архивском грађом (фондови Архива Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – фонд 110, Репарациона комисија при влади ФНРЈ – фонд 54, Комесаријат за избеглице и пресељенике Министарског савета М. Недића из Архива Србије, грађа из Архива Светог синода СПЦ и Архива ВИИ...) општинским документацијама, пописима СУБНОР-а, монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у Музеју жртава геноцида отпочео је 1995. године рад на ревизији пописа по угледу на музеј Јад Вашем (Јад Васхем) у Јерусалиму и Меморијални музеј холокауста (УСХММ) у Вашингтону. Ревизијом су обухваћена сва лица која су живела на простору Југославије без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност чиме се исправља основна грешка непописивања „колаборациониста”.⁵ Исправка је усмерена и на утврђивање починиоца злочина што није чињено 1964. године, на утврђивање броја Рома који нису посебно пописивани, затим на отклањање нетачности у подацима, што све доводи до променеивости података.

Попис „Жртве рата 1941–1945” показује да се међу 177.045 страдалих из БиХ налази 128.040 Срба што је 72,3% страдалих, 29.545 муслимана (16,7%), Јевреја 10.550 (6%), Хрвата 7.328 (4,1%) и 1.582 осталих и непознатих националности (0,9%). Уколико се прихвати процена пописне комисије да је пописом обухваћено 56–59% од оних које је требало пописати и ако она важи за све делове Југославије, као и за све народе,⁶ долази се до броја страдалих из БиХ који се креће између 300.076 и 316.152. До сада је за подручје БиХ утврђен број од 209.247 страдалих особа⁷ (32.202 новоидентификованих повећање од 18,2%, у ствари број новоидентификованих је већи јер је изван броја лица из пописа избачен као дупликат) што представља 66,2– 69,7% од процењеног броја страдалих из БиХ. Даљим радом на ревизији пописа требало би поименично обухватити преосталих 30,3–33,8% страдалих (између 90.829 и 106.905 особа), односно утврдити да ли изнета процена одговара стварним губицима. Из процене пописне комисије о обухватности пописа од 56–59% произилази да се број страдалих Срба креће између 217.017 и 228.643, муслимана између 50.076 и 52.759 и Хрвата између 12.420 и 13.086. Прорачунати број страдалих Јевреја се креће између 17.881 и 18.839, али се он не може узети као тачан из наведених разлога, а и у

⁵ У општини Билећа се прелиминарном ревизијом дошло до броја од 279 страдалих у јединицама ЈВО–четници. (АМЖГ, фонд жртве рата 1941–1945, Билећа).

⁶ Према анализама рађеним у Музеју жртава геноцида процена пописне комисије је прилично тачна када се односи на већинске народе (Срби, Хрвати, муслимани), док се не може применити на мање националне групе од којих су поједине уништаване у тоталу попут Јевреја (који су потпуније пописани) и Рома (који уопште нису пописивани као посебна група), као и осталих група од којих је свака имала различиту судбину током рата.

⁷ АЈ, 179–2.095–2.867; Попис „Жртве Другог светског рата 1941–1945”, АМЖГ: БиХ – жртве.

супротности је са бројем Јевреја настањених у БиХ (према проценама за 1941) који се креће око 12.000–13.000. До сада је ревизијом утврђен број од 152.421 страдалих Срба (24.381 новооткривених; увећање од 19%) што је 66,7–70,2% од процењеног броја страдалих, 32.658 муслимана (3.113 новоидентификованих; увећање од 10,5%) или 61,9–65,2% од процењеног броја, затим 11.663 Јевреја (1.113 новооткривених; увећање од 10,6%) што је врло близу броју Јевреја који су живели у БиХ и 7.874 Хрвата (546 новоидентификованих; увећање од 7,5%) што је 60,2–63,4% од процењеног броја страдалих. Даљим радом треба идентификовати преосталих 29,8–33,3% Срба што је између 64.596 и 76.222 особе, затим 34,8–38,1% муслимана (између 17.418 и 20.101 особа) и 36,6–39,8% Хрвата (између 4.546 и 5.212 особа), док се број пописаних Јевреја приближио броју који је живео у БиХ пре рата.

Да би се лакше схватиле размере страдања потребно је утврдити број становника БиХ, а нарочито националну структуру становништва. Број становника БиХ може се само статистички проценити пошто попис 1941. године није рађен. Израчунавања се врше на основу резултата пописа из 1921. и 1931. године, што доводи до различитих резултата код различитих аутора, тим пре што су сами пописи рађени по различитим методологијама. Према студији Богољуба Кочовића у БиХ је 1941. године живело 2.814.000 становника, од којих је 1.248.000 Срба (44,3%), 869.000 муслимана (30,9%), 616.000 Хрвата (21,9%), 12.000 Јевреја (0,4%) и 69.000 осталих националности (2,5%).⁸ Отприлике у исто време је рађена студија Владимира Жерјавића по којој је у БиХ на почетку рата живело 2.825.000 становника од којих је 1.231.000 Срба (43,5%), 875.000 муслимана (31%), 631.000 Хрвата (22,3%), 12.000 Јевреја (0,4%) и 76.000 осталих (2,7%).⁹ Готово деценију касније појавила се нова студија Животија Ђорђевића према којој је у БиХ 1941. године живело 3.038.000 становника од којих је 1.614 Срба (53,1%), муслимана 732.000 (24,1%), Хрвата 586.000 (19,3%), Јевреја 13.000 (0,4%) и осталих националности 93.000 (3,1%).¹⁰ Приметно је да се процене слажу једино око броја Јевреја настањених у БиХ. Када се говори о бројности српске популације у БиХ, треба узети у обзир да је њихов стварни број током рата био мањи услед принудног исељавања, депортовања и бежања ради спасавања живота дела становништва у Србију,¹¹ затим заробљених војника војске КЈ (Хрвати и муслимани су пуштени из заробљеништва), те одведених на принудни рад у Немачку (из последње две

⁸ Б. Кочовић, *Жртве Другог светског рата у Југославији*, Лондон 1985, 174. У студији је стварни губитак у БиХ процењен на 382.000 страдалих од којих је 209.000 Срба (54,7%), 75.000 муслимана (19,6%), Хрвата 79.000 (20,7%), Јевреја 10.000 (2,6%) и 9.000 осталих (2,4%).

⁹ В. Жерјавић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Загреб 1989, 36. Процена стварних губитака за БиХ је 328.000 страдалих од којих је 170.000 Срба (51,8%), 78.000 муслимана (23,8%), 66.000 Хрвата (20,1%), 10.000 Јевреја (3%) и 4.000 осталих националности (1,2%). (Исто, 61).

¹⁰ Ж. Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997, 158.

¹¹ Процене о броју избеглих из НДХ достижу број од 200.000 људи током 1941. године од којих је део из БиХ. (В. Дедијер, А. Милетић, *Прошеривање Срба са огњишта 1941–1944*, Београд 1989, 29).

поменуте категорије сви су војно способни), чиме се повећава процен-туални удео учешћа међу страдалима преосталог становништва.

Поред наведених недостатака попис, делимично ревидиран, врло је индикативан по подацима које пружа. Током рата БиХ су остале без 209.247 особа, од којих је највећи део изгубио живот у прве две календарске године рата, када је страдало 60,7% односно 126.226 особа. У четири босанске области регистровано је 209.238 страдалих. Разлика од 9 се јавља као последица неутврђене општине страдалих. Првобитна разлика је износила 147, али је она временом смањена услед допуњавања података током ревизије пописа.¹² Годишња страдања по областима су следећа:

БиХ	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Босанска крајина	24.998	39.588	21.460	10.840	4.130	101.016
% у БиХ	49	52	52,8	39,2	30,1	48,3
Средња Босна	5.881	5.726	4.018	3.775	2.513	21.913
% у БиХ	11,5	7,5	9,9	13,6	18,3	10,5
Источна Босна	13.971	28.158	12.166	10.511	5.104	69.910
% у БиХ	27,4	37	29,9	38	37,2	33,4
Херцеговина	6.185	2.665	3.033	2.550	1.966	16.399
% у БиХ	12,1	3,5	7,5	9,2	14,4	7,8
Укупно	51.035	76.137	40.677	27.676	13.713	209.238
% у БиХ	24,4	36,4	19,4	13,2	6,6	100

Лако је уочљиво да не постоји равнотежа међу областима у броју страдалих становника. Босанска крајина је поднела највеће жртве, готово половину од свих страдалих из БиХ (48,3%), следи је источна Босна са 33,4%, док знатно мање страдалих потиче из средње Босне 10,5% и Херцеговине 7,8%. Ако узмемо у обзир демографски потенцијал региона¹³ неравномерност у страдању је још израженија. Босанска крајина са 26,1% становника БиХ учествује са 48,3% међу страдалима, док средња Босна са 25,3% становништва у броју страдалих учествује са 10,5%, а Херцеговина са 17,8% становништва са 7,8% страдалих. Једино је у источној Босни приближно једнак однос између броја становника (30,7%) и броја страдалих (33,4%) из те области.

Да бисмо добили јаснији увид у број страдалих цивила морамо се упознати са бројем страдалих партизана. Током рата живот је изгубило 38.977 припадника НОВЈ из БиХ што је 18,6% страдалих са те територије. Разврставање по националној структури показује да је међу њима највише Срба 77%, следе их муслимани са 15,8%, док је Хрвата стра-

¹² *Жртве рата 1941–1945.* (коначни резултати), Београд 1966, 27–29.

¹³ Босанска крајина се простирала на 11.073 км² (21,6% територије БиХ) и у њој је 1921. године живело 493.026 становника (26,1%), источна Босна је заузимала 15.736 км² (30,7%) са 653.254 становника (34,6%), средња Босна 15.251 км² (29,8%) са 478.319 становника (25,3%), док се Херцеговина простирала на 9.139 км² (17,8%) са 265.330 становника (14%). (*Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини СХС*, Сарајево 1924, 20–24).

дало 4,6%, а свих осталих 2,5%. Однос броја страдалих припадника НОВЈ према страдалим цивилима је 1: 4,4.

БиХ	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Срби	2.393	6.929	10.060	6.905	3.733	30.020
% у БиХ	92	90,1	84,3	71,4	58,3	77
Хрвати	35	151	436	578	610	1810
% у БиХ	1,3	2	3,7	6	9,5	4,6
муслимани	107	375	1.430	2.194	2.056	6.162
% у БиХ	4,1	4,9	12	22,7	32,1	15,8
Остали	67	197	314	245	162	985
% у БиХ	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5
Укупно	2.602	7.652	12.240	9.922	6.561	38.977
% у БиХ	6,7	19,6	31,4	25,5	16,8	100

Од укупног броја страдалих из БиХ цивилне жртве чине 81,4% или 170.270 особа. Највећи део је живот изгубио током прве две године рата, чак 68,7% (116.939).¹⁴ Од четири босанске области током рата највише су страдале Босанска крајина са чије територије потиче 47,6% од страдалих цивила БиХ и источна Босна са 35,5%, док су остале две области страдале у много мањој мери.

Бих	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Босанска крајина	23.577	34.491	14.158	6.680	2.086	80.992
% у БиХ	48,7	50,3	49,8	37,6	29,2	47,6
Херцеговина	6.023	2.062	2.169	1.484	777	12.515
% у БиХ	12,4	3	7,7	8,4	10,9	7,4
Источна Босна	13.290	26.778	9.793	7.479	3.078	60.418
% у БиХ	27,4	39,1	34,5	42,1	43,1	35,5
Средња Босна	5.544	5.174	2.291	2.127	1.209	16.345
% у БиХ	11,4	7,6	8,1	12	16,9	9,6

Године страдања показују да су прве две године рата биле најкобније по цивилно становништво, током којих је у Босанској крајини страдало 71,7% (58.068), источној Босни 66,3% (40.068) и средњој Босни 65,6% (10.718). Изузетак представља Херцеговина у којој је готово половина цивила (48,1%) изгубила живот током прве ратне године.

Национална структура страдалих даје прецизнију слику која показује да су од укупног броја страдалих цивила 71,9% Срби (122.401), 15,6% муслимани (26.497), 6,8% Јевреји (11.562), 3,6% Хрвати (6.060) и 2,2% чине представници осталих и непознатих националности (3.750). Од три

¹⁴ У БиХ је 1941. године страдало 48.434 цивила (28,4%), 1942–68.505 (40,2%), 1943–28.411 (16,7%), 1944–17.770 (10,4%) и 1945–7.150 (4,2%).

већинска народа у БиХ, однос у броју страдалих код Срба и муслимана је 4,6:1, а код Срба и Хрвата је 20,2:1, док је тај однос код муслимана и Хрвата 4,4:1. Јеврејска заједница је током рата готово потпуно уништена, док је део Рома („бели Роми”) био спасен захваљујући муслиманима.

БиХ	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Срби	38.132	48.002	19.827	12.400	4.040	122.401
% у БиХ	78,7	70,1	69,8	69,8	56,5	71,9
Хрвати	786	1.580	1.305	1.374	1.015	6.060
% у БиХ	1,6	2,3	4,6	7,7	14,2	3,6
муслимани	6.952	8.741	6.173	2.957	1.674	26.497
% у БиХ	14,4	12,8	21,7	16,6	23,4	15,6
Јевреји	1.906	8.710	433	199	314	11.562
% у БиХ	3,9	12,7	1,5	1,1	4,4	6,8

Године страдања показују да је током прве две ратне године живот изгубило 91,8% Јевреја (10.616) чиме је „јеврејско питање” у БиХ било „решено”. У истом периоду страдало је 70,4% Срба (86.134), 59,2% муслимана (15.693), док је Хрвата страдало далеко мање 39,1% (2.366).¹⁵ Однос у броју страдалих цивила Срба и муслимана у том периоду је 5,5:1, а Срба и Хрвата је 36,4:1, док је тај однос између муслимана и Хрвата 6,6:1. Ако узмемо у обзир процентуалну заступљеност народа БиХ прорачунату за 1941. годину (Срба 43,5–44,3%, муслимана 31% и Хрвата 21,9–22,3%), однос у броју страдалих цивила код Срба и муслимана је за читав период рата 3,3:1 (прве две ратне године 3,9:1), а код Срба и Хрвата је 10,1:1 (прве две ратне године 18,2:1), док је тај однос код муслимана и Хрвата 3,1:1 (прве две године рата 4,7:1).

Припадници три најбројнија народа су живели у све четири области, у којима су у појединим деловима, мањим или већим, чинили већинско становништво и били компактно настањени. У Босанској крајини је живело 61,4% Срба, 24,7% муслимана и 11,5% Хрвата, источној Босни 40,2% Срба, 43,1% муслимана и 14,8% Хрвата, у средњој Босни 36,3% Срба, 24,3% муслимана и 33,9% Хрвата, док је у Херцеговини живело 33,7% Срба, 23,1% муслимана и 42,9% Хрвата. Бавећи се урбаним занимањима Јевреји су били настањени у већим градовима, већином у Сарајеву (62%),¹⁶ где су се одмах нашли под ударом новоуспостављене власти НДХ без могућности да се одупру. Слична судбина је задесила и Србе настањене у градовима уколико их нису на време напустили. Изузетно сложена етничка слика БиХ је у знатној мери утицала на развој догађаја током рата, отпочињање геноцида и узвратног реваншизма,

¹⁵ Од укупног броја страдалих Срба 1941. године животе је изгубило 31,2%, 1942–39,2%, 1943–16,2%, 1944–10,1% и 1945. године 3,3%. Код муслимана је 26,2% страдало 1941. године, 33%–1942, 23,3%–1943, 11,2%–1944 и 6,3% 1945. године, док је Хрвата прве године страдало 13%, 1942–26,1%, 1943–21,5%, 1944–22,7% и 1945 године 16,7%.

¹⁶ Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини СХС, 20–24.

формирања националних (усташе, домобрани, муслиманска милиција, устаници, четници, добровољци) и комунистичких војних формација, њиховог размештаја по терену, а самим тим је одређено подручје војних операција у међусобним сучељавањима, док су немачке окупационе трупе деловале на читавом простору БиХ током целог рата, а италијанске у својој окупационој зони до капитулације 1943. године. Потпунија слика ратних страдања се добија када се анализирају националне структуре страдалих цивила по регионима и годинама страдања.

Херцеговина	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Срби	5.132	1.199	1.320	924	300	8.875
% у Херц.	85,2	58,1	60,1	62,3	38,6	70,9
% у БиХ	10,6	1,8	4,6	5,2	4,2	5,2
Хрвати	140	464	323	264	236	1.427
% у Херц.	2,3	22,5	14,7	17,8	30,4	11,4
% у БиХ	0,3	0,7	1,1	1,5	3,3	0,8
муслимани	695	360	463	280	216	2.014
% у Херц.	11,5	17,5	21,1	18,9	27,8	16,1
% у БиХ	1,4	0,5	1,6	1,6	3	1,2
Јевреји	26	22	11	11	11	81
% у Херц.	0,4	1,1	0,5	0,7	1,4	0,6
% у БиХ	0,1	—	—	0,1	0,2	—

Херцеговина је специфична по томе што је река Неретва дели на западни део наслонен на Хрватску, већински настањен Хрватима и источни део са ослонцем на Црну Гору, већински настањен Србима, што је у великој мери одредило догађаје током рата. Настањени у 10 срезова (котара) са 33,7% популације херцеговачки Срби чине 70,9% страдалих цивила те области. Највећи део је живот изгубио током прве ратне године када их је страдало 57,8%. Релативно брзо самоорганизовање народа у борбу за биолошки опстанак, и поред касније деобе на комунистички и ројалистички покрет ипак је довело до смањења броја страдалих цивила у српском националном корпусу, тако да је 1942. године живот изгубило 13,5%, а 1945. свега 3,4%. Страдање Срба је довело до реакције која је условила да 34,5% муслиманских цивила Херцеговине живот изгуби у првој години рата (у наредне две још 17,9 односно 23%), док су херцеговачки Хрвати поднели највеће жртве 1942. године када су изгубили 32,5% страдалих цивила. Однос у броју страдалих цивила између Срба и муслимана је 4,4:1 (за 1941. је 7,4:1), а Срба и Хрвата 6,2 (1941. је 36,7:1). Ако узмемо у обзир процентуалну заступљеност становништва Херцеговине однос у страдању цивила код Срба и муслимана је 3:1 (1941. је 4,9:1), а Срба и Хрвата 8,1:1 (1941. је 47,7:1).

Босанска крајина	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Срби	22.549	33.372	13.111	4.990	1.534	75.556
% у Б.к.	95,6	96,8	92,6	74,7	73,5	93,3
% у БиХ	46,6	48,7	46,1	28,1	21,5	44,4
Хрвати	220	231	234	250	152	1.087
% у Б.к.	0,9	0,7	1,7	3,7	7,3	1,3
% у БиХ	0,5	0,3	0,8	1,4	2,1	0,6
муслимани	558	611	694	782	357	3.002
% у Б.к.	2,4	1,8	4,9	11,7	17,1	3,7
% у БиХ	1,2	0,9	2,4	4,4	5	1,8
Јевреји	206	211	62	24	30	533
% у Б.к.	0,9	0,6	0,4	0,4	1,4	0,6
% у БиХ	0,5	0,3	0,2	0,1	0,4	0,3

У средишту новоформиране државе, са 12 срезова (котара) већински настањених српским становништвом, у којој је Бањалука предвиђена за престоницу државе,¹⁷ Босанска крајина се одмах нашла на удару репресивног апарата НДХ који је усмерен ка Србима, Јеврејима, Ромима, комунистима и политичким противницима новоуспостављеног режима. Са 61,4% становништва Срби чине 93,3% губитака становништва ове области. Највећи део, 74%, страдао је током прве две године рата. Срби Босанске крајине чине 61,7% свих страдалих ове националности у БиХ. Слична судбина је задесила Јевреје од којих је већина (78,2%) побијена прве две године рата. Муслиманско цивилно становништво тек последње две године рата чини значајнији проценат међу страдалима ове области, док је са хрватским цивилима то случај тек у последњој години рата, иако се њихово пропорционално учешће повећава захваљујући мањем броју страдалих Срба у том периоду. Однос у броју страдалих цивила између Срба и муслимана је 25,2:1 (1941–40,4:1, 1942–54,6:1), а између Срба и Хрвата 69,5:1 (1941–102,5:1, 1942–144,5:1). С обзиром на пропорционално учешће народа у популацији Босанске крајине однос у броју страдалих цивила код Срба и муслимана је 10,1:1 (1941–16,2:1, 1942–21,8:1), а Срба и Хрвата је 13,1:1 (1941–19,3:1, 1942–27,3:1).

¹⁷ *Хрватска крајина*, 7. мај 1941. поводом премештања потпредседништва владе у Бањалуку; Архив VII (куг. 153а, 13/5-129) – Извештај италијанског вицеkonzула од 26. јула 1941; Д. Лукач, *Бања Лука и околица у рату и револуцији*, Б. Лука 1968, 104.

Ист. Бос.	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Срби	5.627	9.997	4.263	5.578	1.624	27.089
% у источној Босни	42,3	37,3	43,5	74,6	52,7	44,8
% у БиХ	11,6	14,6	15	31,4	22,7	15,9
Хрвати	277	279	258	336	336	1.486
% у источној Босни	2,1	1	2,6	4,5	10,9	2,5
% у БиХ	0,6	0,4	0,9	1,9	4,7	0,9
муслимани	5.497	7.260	4.513	1.308	824	19.402
% у Ис. б.	41,4	27,1	46,1	17,5	26,8	32,1
% у БиХ	11,3	10,6	15,9	7,4	11,5	11,4
Јевреји	1.221	7.931	299	132	229	9.812
% у источној Босни	9,2	29,6	3,1	1,8	7,4	16,2
% у БиХ	2,5	11,6	,1	0,7	3,2	5,8

Географски положај источне Босне је битно условио страдање њеног становништва током рата. Помешано становништво у 15 срезова (котара) укључујући Сарајево као највећи град, суседство Србије и Црне Горе у којима је изразито доминантно српско становништво од којих је власт НДХ неуспешно покушавала да се изолира елиминацијом српског живља из пограничних области што је довело до њихове узвратне акције која је потпомогнута од националних јединица из Црне Горе и Србије, затим чест боравак већих јединица НОВЈ и њихов сукоб како са Немцима и Италијанима, тако и са војним формацијама ЈВуО и НДХ—условили су велико страдање популације источне Босне. Са 40,2% популације Срби чине 44,8% страдалих ове области, следе их муслимани који са 43,1% популације чине 32,1% страдалих, док Хрвати са 14,8% становништва чине 2,5% страдалих. У правно озакоњеном геноциду, Јевреји ове области су поднели највеће жртве и били готово потпуно уништени, тако да са свега 1,4% популације чине чак 16,2% цивилних жртава ове области и 5,8% свих страдалих цивила БиХ. Највећи део цивила је страдао током друге године рата када је животе изгубило 80,8% Јевреја, 37,4% муслимана и 36,9% Срба, док је код хрватског цивилног становништва забележено значајније учешће у броју страдалих тек последње године рата. Однос у броју страдалих цивила ове области код Срба и муслимана је 1,4:1, а Срба и Хрвата је 18,2:1. Узимајући у обзир пропорционалну заступљеност становништва у источној Босни однос у броју страдалих код Срба и муслимана је 1,5:1, а Срба и Хрвата 6,7:1.

Средња Босна	1941	1942	1943	1944	1945	укупно
Срби	4.824	3.434	1.133	908	582	10.881
% у ср. Босни	87	66,4	49,5	42,6	48,1	66,6
% у БиХ	10	5	4	5,1	8,1	6,4
Хрвати	149	606	490	524	291	2.060
% у ср. Босни	2.7	11,7	21,4	24,6	24	12,6
% у БиХ	0.3	0,9	1,7	2,9	4,1	1,2
муслимани	202	510	503	587	277	2.079
% у ср. Босни	3.6	9,9	22	27,6	22,9	12,7
% у БиХ	0.4	0,7	1,8	3,3	3,9	1,2
Јевреји	453	546	61	32	44	1.136
% у ср. Босни	8.2	10,6	2,7	1,5	3,6	7
% у БиХ	0.9	0,8	0,2	0,2	0,6	0,7

Настањени у свих 14 срезова (котара) средње Босне са 36,3% становништва Срби чине 66,6% страдалих ове области. Највећи део, 75,9%, изгубио је живот током прве две године рата када је покушај уништења нехрватског становништва у НДХ био најинтензивнији. Иста судбина је задесила Јевреје средње Босне од којих је 87,9% страдало током прве две године рата. Код муслимана и Хрвата приметно је стално повећање у учешћу међу страдалима, што је последица смањења броја страдалих Срба и Јевреја, тако да они у укупном броју страдалих цивила БиХ учествују са по 1,2%. Однос у броју страдалих цивила код Срба и муслимана је 5,2:1 (1941. 23,9:1, 1942. 6,7:1), код Срба и Хрвата 5,3:1 (1941. 32,4:1, 1942. 5,7:1). Према пропорционалном учешћу три народа у популацији средње Босне однос у броју страдалих цивила код Срба и муслимана је 3,5:1 (1941. 15,9:1, 1942. 4,5:1), а код Срба и Хрвата 5:1 (1941. 30,3:1, 1942. 5,3:1).

Од свих страдалих српских цивила БиХ 61,7% потиче из Босанске крајине и они представљају 44,4% свих цивилних жртава БиХ, док је од осталих 22,1% из источне Босне (15,9% из БиХ), 8,9% из средње Босне (6,4% из БиХ) и 7,3% из Херцеговине (5,2% из БиХ). Највише муслимана је страдало у источној Босни 73,2% и они чине 11,4% од свих цивилних жртава,¹⁸ док највећи део Хрвата (34%) потиче из средње Босне што је 1,2% страдалих цивила БиХ.¹⁹ Готово сви страдали Јевреји њих 84,9% потичу из источне Босне (Сарајева) и они чине 5,8% цивилних жртава БиХ.

Полна структура страдалих у БиХ показује да је живот изгубило 56.302 жена према 113.816 мушкараца што је 33,1%, а да код 152 особе није утврђен пол јер је реч о страдалим бебама. Укрштање полне са на-

¹⁸ Из Босанске крајине потиче 11,3% (1,8% у БиХ), средње Босне 7,8% (1,2% у БиХ) и Херцеговине 7,6% (1,2% у БиХ).

¹⁹ Из источне Босне 24,5% (0,9% у БиХ), Херцеговине 23,5% (0,8% у БиХ) и Босанске крајине 17,9% (0,6% у БиХ).

ционалном структуром даје много потпунију слику страдања. Од страдалих жена 72,4% је српске националности, 12,4% муслиманске, 10,5% јеврејске, 2,7% хрватске и 2% осталих и непознатих националности.

БиХ	Срби	%	Хрвати	%	муслим	%	Јевреји	%
мушкарци	81.509	66.7	4.565	75.3	19.511	73.6	5.655	48.8
жене	40.749	33.3	1.494	24.7	6.982	26.4	5.905	51.2

Бос. крај.	Срби	%	Хрвати	%	муслим	%	Јевреји	%
мушкарци	48.671	64.5	764	70.4	2.327	77.5	254	47.7
жене	26.788	35.5	322	29.6	675	22.5	279	52.3

Ист. Бос.	Срби	%	Хрвати	%	муслим	%	Јевреји	%
мушкарци	18.759	69.4	1.065	71.5	14.043	72.4	4.777	48.7
жене	8.303	30.6	421	28.5	5.358	27.6	5.034	51.3

Сред. Бос.	Срби	%	Хрвати	%	муслим	%	Јевреји	%
мушкарци	7.778	71.5	1.631	79.2	1.743	83.8	577	50.8
жене	3.085	28.5	429	20.8	336	16.2	558	49.2

Херцегов.	Срби	%	Хрвати	%	муслим.	%	Јевреји	%
мушкарци	6.301	71	1.105	77.4	1.398	69.4	47	58
жене	2.573	29	322	22.6	613	30.6	34	42

Код Јевреја који су готово потпуно уништени забележен је већи проценат страдалих жена него мушкараца, 51,2 према 48,8. Учешће жена међу српским жртвама је 33,3% а нешто је веће у Босанској крајини где износи 35,5% одакле потиче 65,7% страдалих Српкиња. Код муслиманске популације је у областима Херцеговине и источне Босне регистровано је највеће учешће жена међу страдалима, 30,6 односно 27,6 %, с тиме што муслиманке источне Босне представљају 76,7% од свих страдалих жена ове националности. Међу страдалима хрватске националности жене у БиХ учествују са 24,7%, нешто је веће учешће у Босанској крајини и источној Босни, а најниже је у средњој Босни одакле потиче највише, страдалих Хрватица (28,7%). Ако посматрамо три најбројнија народа БиХ однос у броју страдалих Српкиња и муслиманки је 5,8:1, Српкиња и Хрватица је 27,3:1, док је однос између муслиманки и Хрватица 4,7:1.

Ратна трагедија БиХ се најјаче одсликава у страдању деце која у укупном броју страдалих цивила учествују са 24,1% (40.931). Међу њима су најбројнија српска деца 78,2% (31.989), затим муслиманска са 14,9% (6.113), јеврејска са 4,2% (1.728), хрватска са 1,5% (614) и 1,2% деце осталих и непознатих националности (488). Ако посматрамо три најбројнија народа однос у броју страдале деце код Срба и муслимана је 5,2:1, а Срба и Хрвата је 52,1:1, док је тај однос код муслимана и Хрвата

9,9:1. С обзиром на пропорционалну заступљеност народа у БиХ однос код Срба и муслимана је 3,7:1, Срба и Хрвата 26,1:1, док је код муслимана и Хрвата 7,1:1.

Деца у укупном броју страдалих српских цивила учествују са 26,1%, а међу њима 71,9% (23.003) потиче из Босанске крајине где међу страдалима те области учествују са 30,4%. Репродуктивни део српског становништва, од 15 до 44 година, учествује са 49,4% у броју страдалих (60.410). Радно способно становништво, од 15 до 64 година, учествује са 68,7% (84.132), док је особа старијих од 65 година, којих је због биолошког фактора мање страдало 4% (4.868). Непознатих година старости је 1,2% страдалих. Код страдале муслиманске популације деца учествују са 23,7% (6.113), највећи део, 78%, потиче из источне Босне где међу страдалима учествују са 24,6%. Репродуктивни део становништва чини 52,9% страдалих (14.026), радно способних 72,2% (19.134), док старији од 65 година чине 3,9% страдалих (1.026). Непознатог доба је 0,8% страдалих. Код Хрвата је страдало 614 малишана што је 10,1% хрватских жртава. Репродуктивни део становништва у броју страдалих учествује са 62,1% (3.763), док радно способни део страдалог становништва представља 83,6% (5.067). Старијих особа од 65 година страдало је 5,3% (323). Непознатих година старости је 0,9% страдалих. Јеврејска деца укупно учествују са 14,9% страдалих (1.728). Репродуктивни део јеврејског становништва у броју страдалих учествује са 51,2% (5.921), док је радно способних страдало 77,8% (8.994). Старија популација представља 5,4% страдалих (619). Непознатих година старости је 1,9% страдалих.

Идентификација починиоца злочина над цивилним становништвом такође представља проблем, мада достигнути резултат показује да је до сада то решено у половини случајева. Од почињених злочина над цивилима познат је починитељ у 86.556 случаја што представља 50,8%, а за осталих 83.714 (49,2%) трага се у изворима и литератури. Најповољнија је ситуација код Јевреја код којих је остало непознато 4.405 починиоца или 38,1%. Код Срба који су најбројнија група међу жртвама постигнут је половичан успех, тако да је остало да се пронађе још 44,2% (54.130) починилаца. Број неутврђених починилаца злочина над муслиманима је 18.327 што је 69,2%. Најлошије стање у броју утврђених починиоца злочина је код Хрвата где је остало непознато 4.428 што је 73,1%.

Процентуално, Срби су највише страдали од усташа. Од 68.271 жртве код којих се зна починилац њих 81,9% (55.901) страдало је од усташа. Окупаторске снаге су одговорне за много мањи број страдалих Срба. Немци који су Србе оправдано сматрали за главне противнике у НДХ одговорни су за смрт 11.249 цивила што је 16,5% страдалих. Много је мањи број побијен од стране Италијана који су одговорни за смрт 0,6% (377). Приближно исти број Срба, 466 или 0,7%, убили су четници—ЈВуО обрачунавајући се са политичким неистомишљеницима у своме народу. Иако жртве побијене од стране НОВЈ нису пописиване 1964. године из политичких разлога, ревизијом је до сада утврђено да су одговорни за смрт 83 (0,1%) цивила српске националности мада је број реално много већи.²⁰ Хрватско становништво је процентуално највише стра-

дало од усташа, тако да је од 1632 особе чије су убице познате 48,3% побијено од усташа. Следе Немци који су одговорни за смрт 389 цивила (23,8%) и Италијани који на „души” носе 1,7% страдалих хрватских цивила. Оштро супротстављени српски национални покрет оличен у деловању четника—ЈВО одговоран је за смрт 365 Хрвата што је 22,4% страдалих. Муслимани су највише страдали од „домаћих” оружаних формација. Од 8.170 побијених код којих је идентификован починилац злочина, предњаче четници ЈВО са 5.470 убистава што је 67% побијених цивила. Следе их усташе који су одговорни за смрт 1.445 или (17,7%) страдалих цивила. Много мањи проценат муслимана је изгинуо од окупаторских снага. Немци су одговорни за смрт 13,3%, а Италијани за страдање 1% муслиманских цивила. Осуђени на потпуно уништење у НДХ Јевреји су највише страдали од усташа и Немаца. Следећи немачки пример масовног уништења усташе су одговорне за смрт 6.711 особа (93,8%) од 7.157 цивила код којих је утврђен починилац злочина. Много мањи проценат је страдао од Немаца који су одговорни за смрт 5,9% Јевреја, а јако мало је страдало од Италијана 0,3%, док нема пода-така да су убијани од четника.

Усташе предњаче међу починитељима злочина над цивилним становништвом. Током рата у БиХ су убили 65.855 цивила, што је 38,7% од свих почињених и 76,1% од досада идентификованих починилаца злочина. Национална структура жртава показује да су међу њима најбројнији Срби, 55.901 што је 84,9% усташких и 64,6% злочина са идентификованим починиоцем. Највише злочина над Србима су починили су у Босанској крајини одакле потиче 66,3% (37.063) и источној Босни одакле је 18,9% (10.591).²¹ Јевреји са 6.711 страдалих чине 10,2% усташких и 7,8% утврђених починилаца злочина. Настањени искључиво у урбаним срединама највише су страдали у источној Босни (Сарајево) где су усташе убиле 82,7% Јевреја (5.550 особа). Много мање су од усташа страдали муслимани који су изгубили 1.445 особа што је 2,2% усташких и 1,7% од идентификованих починилаца злочина.²² Код хрватског становништва идентификован је знатно мањи број, 1,2% усташких злочина (788) и 0,9% од утврђених починилаца злочина.²³

Немачке оружане снаге су једина окупациона сила која је на територији НДХ деловала током читавог рата. Изводећи највеће војне операције против оба антифашистичка покрета на територији БиХ одговорни су за смрт 13.373 особа што је 7,9% почињених и 15,5% од досада идентификованих починилаца злочина. Национална структура жртава показује да су међу њима најбројнији Срби, који су пружали највећи отпор окупацији, њих 11.249 што је 84,1% немачких и 13% од свих идентификованих починилаца злочина. Већина је из Босанске крајине ода-

²⁰ Према прелиминарној ревизији само у општини Билећа партизани су убили 225 Срба. (АМЖГ, фонд жртве рата – Билећа).

²¹ У средњој Босни 4.790 (8,6%), Херцеговини 3.457 (6,2%).

²² Босанска крајина 541 (37,4%), источна Босна 515 (35,6%).

²³ Источна Босна 275 (34,9%), Босанска крајина 242 (30,7%).

кле потиче 71,4% (8.035) страдалих, док је из источне Босне 20,5%.²⁴ Немци су у смрт послали 1.089 муслимана што је 8,1% од њихових жртава и 1,3% од жртава код којих је утврђен починилац злочина. Већина страдалих, (55,4%) потиче из источне Босне (604), затим из Босанске крајине 22,9% (249). Спроводећи идеју истребљења, у БиХ су одговорни за страдање 421 Јевреја што је 3,2% немачких злочина и 0,5% злочина са идентификованим починиоцем. Од Немаца страдали Хрвати (389) чине 2,9% њихових злочина и 0,4% од злочина са идентификованим починиоцима.

Југословенска војска у отаџбини—четници, ухваћена у вртлог антифашистичког и грађанског рата, експонирала се као српски монархистички антифашистички и антикомунистички покрет. Делујући на територији српског етничког простора у оквиру НДХ, борећи се за очување српског националног бића и често се служећи мимикријом, па и отвореном колаборацијом, одговорни су за смрт 6.340 цивила са територије БиХ што је 3,7% учињених и 7,3% злочина код којих је утврђен починилац. Национална структура страдалих показује да међу жртвама муслимани са 5.470 страдалих чине 86,3% злочина четника и 6,3% злочина код којих је утврђен починилац. У источној Босни деловање ЈВО се испољило у најекстремнијем облику, тако да из тог региона потиче 85,6% (4.683) страдалих муслимана²⁵. Трагедија српског народа у БиХ кулминирала је у међусобном убијању током рата када је од четника страдало 466 Срба што је 7,4% злочина четника и 0,5% злочина са идентификованим починиоцем. Половина страдалих, 50,6%, потиче из источне Босне (236)²⁶. Од четника страдали Хрвати (365) чине 5,8% четничких и 0,4% злочина са идентификованим починиоцем. Већина је из средње и источне Босне где је страдало 52,1% (190), односно 27,4% (100) босанских Хрвата.²⁷

Италијанске окупационе снаге на територији НДХ деловале су у оквиру своје окупационе зоне током прве три године рата тако да су одговорне за смрт 554 цивила што је 0,3% учињених и 0,6% злочина са познатим починиоцем. Највише су страдале области источне Босне и Херцеговине где су Италијани одговорни за смрт 285 (51,4%) односно 194 (35%) особа из БиХ. Срби са 377 страдалих чине 68,1% италијанских и 0,4% од злочина са утврђеним починиоцем. Страдали Срби потичу из источне Босне 44,8% (169) и Херцеговине 37,7% (142).²⁸ Италијанске окупационе снаге су одговорне за смрт 85 муслимана што је 15,3% италијанских и 0,1% од злочина са познатим починиоцем. Већина од 68,2% потиче из источне Босне (58), а 29,4% из Херцеговине (25). Такође су одговорни за смрт 27 Хрвата који представљају 4,9% италијанских злочина, а већина 70,4% потиче из Херцеговине (19). За разлику од

²⁴ Херцеговина 493 (4,4%), средња Босна 414 (3,7%).

²⁵ Херцеговина 391 (7,1%), средња Босна 201 (3,7%), Босанска крајина 195 (3,6%).

²⁶ Средња Босна 78 (16,7%), Херцеговина 77 (16,6%), Босанска крајина 75 (16,1%).

²⁷ Херцеговина 67 (18,4%), Босанска крајина 8.

²⁸ Босанска крајина 43 (11,4%), средња Босна 23 (6,1%).

Немаца и усташа који су испољили тежњу ка потпуном уништењу Јевреја, Италијани нису у пракси испољавали екстремни антисемитизам. Одговорни су за смрт 21 Јевреја што је 3,8% њихових злочина, већином страдалих у логорима за интерниране Јевреје који су успели да побегну од усташа и Немаца.

До сада најмању групу идентификованих злочина чине убиства која су починили припадници НОВЈ. Разлог је политичке природе, јер је у време настанка пописа 1964. године то биле неизводљиво. Ревизијом пописа отпочетом 1995. године пописују се и њихови злочини. До сада је утврђено да су припадници НОВЈ одговорни за смрт 133 особа што је 0,2% злочина за које се зна починилац, мада је број реално много већи.²⁹ Национална структура до сада идентификованих жртава показује да је Срба страдало 83. (62,4%), муслимана 21 (15,8%) и 17 Хрвата (12,8%).

Презентирани подаци пружају јасан пресек страдања цивилног становништва Босне и Херцеговине према делимично ревидираном попису. Иако је у популацији Југославије учествовала са 15,7% становника,³⁰ БиХ међу страдалима учествује са 32,3%.³¹ Цивилно становништво учествује у броју страдалих са 81,4%. Изложени геноциду од првог дана рата, суочени са борбом за биолошки опстанак на том простору, међусобно подељени и супротстављени идејно, војно и политички у борби против окупатора, Срби су поднели највеће жртве. Са око 44% становништва, мада је број током рата био реално мањи, они чине 71,9% страдалих цивила. Ако се узме у обзир чињеница да је 81,9% страдало од усташа, као и да је 70,4% живот изгубило током прве две године рата, јасно се види намера да се и Срби униште у БиХ. Иако у популацији чине 31% муслимани међу страдалим цивилима учествују са 15,6%, што их сврстава на друго место по броју страдалих. Већина (59,2%) страдала је током прве две године рата. Изложена репресији од првог дана успостављања НДХ јеврејска заједница је већ у прве две године рата готово потпуно уништена. Са 0,4% популације чине 6,8% страдалих цивила, а чак 93,8% су убиле усташе. Од три већинска народа у БиХ Хрвати су најмање страдали тако да у губицима цивилног становништва учествују са 3,6% иако их је у популацији било око 22%.

²⁹ Види нап. 20.

³⁰ Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини СХС, 30.

³¹ АЈ, 179-2.095-2.867, Попис Жртве Другог светског рата 1941-1945, АМЖГ: БиХ – жртве.

Dragan Cvetkovic

CIVILIAN LOSSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING
TO THE „VICTIMS OF WAR 1941-1945” CENSUS
ANALYSIS OF A REASSESSMENT

Summary

The work attempts to show civil losses in Bosnia and Herzegovina on the basis of the partially revised census „Victims of War 1941-1945”. While counting for 15.7% of the entire Yugoslav population, the losses of Bosnia and Herzegovina represented 32.3% of the total number of war victims, with the civil population accounting for 81.4% of the victims. The Serbs, representing 44% of the population, whose total number objectively decreased during the war, formed 71.9% of the civilian victims. The fact that 81.9% were victims of the Ustashi and that 70.4% lost their lives during the first two years of war clearly indicates the intention to eradicate Serbs in Bosnia and Herzegovina. Despite the fact that Muslims accounted for 31% of the population, they represented 15.6% of the victims, which places them second according to the number of victims. Exposed to various forms of oppression from the very formation of the Independent State of Croatia, the Jewish community was practically annihilated during the first two years of war. As a result, a community accounting for 0.4% of the population represented 6.8% of the total number of victims, more than 93.8% of which were killed by the Ustashi. Of the three majority nations in Bosnia and Herzegovina, the Croats suffered the least losses, accounting for 3.6% of the victims while representing 22% of the entire population.

СТАЉИНОВИ ПОКЛОНИ

(Тематика југословенског играног филма 1945–1955)*

АПСТРАКТ: Тема чланка је положај кинематографије у Југославији после Другог светског рата, а посебно у односу на збивања у спољној и унутрашњој политици. Бурна деценија набијена политичким преокретима и идеолошким и социјалним ломовима дубоко се уписала у дела домаћих аутора најмлађе и најпопуларније уметности, али су и та дела битно утицала на тај историјски период.

Прва деценија после Другог светског рата у Југославији је, услед смене власти и крупних догађаја у међународним односима, била нарочито бурна, не смо у сфери политике, него и на пољу уметности. Хронолошки оквир овог рада одређен је, с једне стране, крајем Другог светског рата 1945. године и почетком поделе утицајних сфера између победника. Исте године почело је снимање првог послератног играног филма у Југославији, у сарадњи са страним партнером. Нарасле тензије на релацији Исток–Запад довеле су до формирања војно–политичких блокова: НАТО пакта 1949. и Варшавског уговора 1955. године, чиме је успостављена политичка стабилност у Европи за неколико наредних деценија. У години која је затворила прву декаду социјалистичке Југославије дошло је на домаћем филму до јасног испољавања новог, холивудског сензибилитета и афирмације западних естетских и идејних схватања, насупротив до тада од партије фаворизованих соцреалистичких. Осим наведених хронолошких разделница битне су још две: почетак отвореног сукоба Совјетског Савеза и осталих социјалистичких земаља са Југославијом 1948. године и склапање Споразума о пријатељству и сарадњи између Југославије, Грчке и Турске 1953. године.¹

Током те деценије социјалистичка Југославија је прешла рискантан пут од верног Стаљиновог следбеника до стратешке карике која спаја јужно крило НАТО пакта, а при томе је остала социјалистичка. Постојање те идеолошке аномалије у мозаику западних земаља може се објас-

* Рад је написан у оквиру пројекта Института за савремену историју из Београда, под називом *Српско друштво између традиционалног и модерног у 20. веку*, који је одобрило и финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије (пројекат бр. 2161).

Захваљујем се г. Радославу Зеленовићу, директору Музеја југословенске кинотеке и г. Саши Ердељановићу, управнику Архива југословенске кинотеке, који су ми омогућили да погледам неке од филмова о којима ће бити речи у тексту. Без увида у део фонда Кинотеке моје виђење периода о којем пишем било би умногоме прикрашено.

¹ Склапањем Балканског пакта наредне 1954. године Југославија је, фактички, постала придружени члан НАТО пакта. Види: Драган Бисенић, *Однос Југославије и НАТО*, у: „Сведочење Владимира Велебита“, *Политика* бр. 31399, 29. март 2001, 27; исти: *Како је склопљен Балкански савез*, у: „Сведочење Владимира Велебита“, *Политика* бр. 31400, 30. март 2001, 25, (интервју са В. Велебитом). Види такође и: *East–West Cold War to 1955: Ice Age, u: Success in World History Since 1945*, ed. Jack B. Watson, Лондон 1994, 74–96. Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000 (у даљем тексту: D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad...*); Đorđe Borozan, *Jugoslovensko–britanski odnosi 1948–1952*, „Istorija 20. veka“, 2, Beograd 2000, 67–82.

нити потребом да се, због међународно–политичких разлога, национално и верски шаролика земља, која је управо изашла из беспопштедног грађанског рата, по сваку цену одржи на окупу. Комунистичка диктатура Јосипа Броза Тита, која се идеологијом социјалне једнакости и југословенског национализма („југословенства“) супротстављала изазовима либерално–демократских тенденција и партикуларним национализмима, успела је да спречи даљи реваншизам и тиме испуни своју главну функцију. На унутрашњем плану је произвођена психоза „опсадног стања“², ради учвршћења власти, а са друге стране, у међународним релацијама, алтернатива коју је нудила Титова варијанта социјализма, посебно касније, у комбинацији са политиком „несврстаности“, била је опасно дипломатско оружје, јер је угрожавала идеолошку хомогеност совјетског табора.³

Комунистички преврат уништио је елиту Југославије, коју је чинио грађански слој либерално–демократске и претежно националне оријентације, веран традицији и религији. Промењена је економска основа земље, укинута су приватно власништво и приватна иницијатива, а уведена државна својина и планска привреда. Наметан је нови систем вредности, укључујући и естетске, за шта је филм, као масовни медиј, био нарочито изазован.⁴ То уједно значи да филм и збивања око њега могу

² Dragan Bogetić, *Jugoslovensko približavanje Zapadu u vreme sukoba sa Kominformom*, „Istorija 20. veka“, 1, Beograd 1998, 65.

³ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad...* 142; Radovan Radonjić, *Jugoslovenska 1948. i disolucija sistema realnog socijalizma*, „Istorija 20. veka“, 1, Beograd 1998, 9–26. Како су Руси гледали на Југославију маја 1953. сведочи извештај М. Зимјањина, шефа IV европског одељења Министарства спољних послова СССР министру спољних послова В. М. Молотову *О ситуацији у Југославији и њеној спољној политици* (строго поверљиво): „... Унутрашња политика Титове клике, после раскида са СССР-ом и земљама народне демократије, усмерена је на поновно успостављање капитализма у Југославији, на ликвидацију демократских постигнућа народа у Југославији и на фашизацију државе, а посебно армије. У спољној политици, тежње владајућег круга у Југославији усмерене су на јачање економских и политичких веза са капиталистичким земљама, прво и најавије са САД и Енглеском. То Југославију чини зависном од њих и гура је у агресивни блок организован од стране англо–америчких империјалиста...“, 27. мај 1953. (...) извор: АВП РФ ф. 06, оп. 12 а, пор. 74, пап. 617, лл. 7–12. Преузето из: Andrei Edemskii, *The Turn in Soviet–Yugoslav Relations, 1953–55*, *Cold War International History Project Bulletin* No. 10, March 1998, 138. (Woodrow Wilson International Center for Scholars, <http://cwihp.si.edu/pdf/Bultn10f.pdf>, 08.01.2002).

⁴ О преокрету који се десно крајем четрдесетих година у сфери уметности сведоче и подаци о увозу филмова у Југославију у периоду 1948–1951:

година	САД	СССР	Енглеска	остали
1948.	1	97	3	21
1949.	19	58	8	23
1950.	33	0	11	8
1951.	24	0	16	24

Табела преузета из: Ненад Ђорђевић, *Београдска кинематографска свакодневница 1950. године*, „Годишњак за друштвену историју“, III/1–2, Београд 1996, 111. „Остали“ су били претежно западноевропски филмови. Прилив америчке помоћи за куповину филмова (од 1951) условно је да коначна слика увоза филмова између 1945. и 1965. изгледа овако: „(...) Увезено је 778 америчких филмова, 460 совјетских, 347 француских, 276 италијанских и 236 енглеских филмова. (...)“.

Види: Предраг Марковић, *Београд између Источног и Западног 1948–1965*, Београд 1996, 446.

Сличну слику општег тренда пружа и преглед гледаности филмова у Југославији:

година	домаћи	совјетски	остали
1947.	2 402 024	28 432 397	10 826 690
1948.	5 399 322	37 879 820	14 981 721
1949.	5 973 537	32 151 881	28 741 216
1950.	3 664 862	10 707 019	30 954 711

Табела преузета из: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988, 179 (у даљем тексту: Dimić, *Agitprop kultura...*).

бити добри индикатори друштвених и политичких процеса.⁵ Наравно, југословенски комунисти нису били први који су запазили пропагандни потенцијал филма. У совјетској Русији је већ постојала дуга традиција његове политичке употребе. Наводно је Лењин препоручио руским уметницима дело Дејвида Грифита *Нейтрџеливоси* као узор, тако да ниједан руски филм настао током 20-их година није остао ван утицаја тог редитеља и тог филма.⁶ Долазак Стаљина на власт довео је до промена и у кинематографији, па је у совјетској продукцији тридесетих година преовладао пропагандни филм који је афирмисао колективизам и жртвовање и славио мудрог вођу. Тај концепт је врхунац доживео за време Другог светског рата.⁷

Један такав филм и кинопројектор Стаљин је маја 1944. године послао на поклон Титу, који се са својим штабом и савезничким војним мисијама налазио у Дрвару. Био је то патетични пропагандни филм *Зоја*, снимљен управо те 1944. године, редитеља Љева Арнштама, који је са Б. Чирсковом написао сценарио. Окосницу радње чини биографија једне комсомолке, Зоје Космодемјанскеје, спартански пожртвоване и фанатично одане партији и отаџбини. Њу су заробили нацисти и после дугог мучења стрељали, а да им она није одала пут до Стаљина. Заробљени становници малог места у близини којег је ухваћена, охрабрани примером двадесетогодишње партизанке, пасивним отпором помажу пораз Немаца. Данима је публика у Дрвару стрпљиво чекала у редовима да и по неколико пута види филм о пркосној лепотици гвоздене воље, која је требало да персонификује новог, совјетског човека, прекаљеног искушењима 20. века. Није остао незапажен шокантан утисак који су ове „покретне слике“ оставиле на гледаоце, од којих су многи по први пут у животу присуствовали филмској пројекцији. Они нису имали представу о томе како се праве филмови, нити су били у стању да створе јасну дис танцу у односу на радњу филма и глумце у њој.⁸

А онда, 25. маја 1944. године, над Дрваром у којем је владала опуштена атмосфера позадине, забелеле су се стотине падобрана десантних СС јединица. Подржавани од копнених трупа јачине четири дивизије они су отпочели операцију хватања Јосипа Броза и страних војних мисија при његовом штабу. Несхватљивом неопрезношћу, осим заштитног батаљона у близини није било ниједне веће партизанске јединице. Мештани Дрвара нашли су се у ситуацији да својим животима штите врховног команданта партизанске војске, баш као и јунаци совјетског филма. Да су крајње озбиљно одиграли своје улоге забележила је и камера падобранаца који су их испитивали. Људи су умиралли један за

⁵ Овакав приступ уметности има своје научно образложење и утемељење. Види: Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova 1914–1945*, Beograd 1983, 217.

⁶ Petar Ljubojev, *Evropski film i društveno nasilje*, Novi Sad–Beograd 1994, 183–185 (у даљем тексту: Ljubojev, *Evropski film...*). Ово не чуди јер се за Грифита (David Work Griffith) сматра да је „... конструисао комплетан систем 'филмске прераде историје'...“ (Милан Ристовић, *Филм између историјског извора и традиције*, „Годишњак за друштвену историју“, II/3, 1995, 346). Снажна веза филма и политике је одавно идентификована (види: Faržije, Žan Pol, *Zagrada i zaokret: pokušaj teorijske definicije odnosa film–politika*, у: „Теорија левиче“, Beograd 1987, 22–31), а наводно је баш Лењин „... открио и значај филма као средства политичке власти. ...“ (види: Бонизе, Паскал; Narboni Žan, *O revolucionarnim avangardama: razgovor sa Marsenom Pleneom*, у: „Теорија левиче“, Beograd 1987, 75).

⁷ Ljubojev, *Evropski film...* 199–212.

⁸ Torben Grodal, *Movin Pictures: A New Theory of Film, Genres, Feelings and Cognition*, Oxford, 1997, 225–227; Милан Ристовић, *Филм између историјског извора и традиције*, „Годишњак за друштвену историју“, II/3, Beograd 1995, 346–348.

другим не рекавши ништа, што је дало времена да се врховни штаб и савезничке војне мисије евакуишу.⁹ Тито и његови сарадници су добро запамтили ову практичну лекцију о сугестивној моћи филма и његовом значају као средству за креирање свести најширих слојева становништва.¹⁰

Кадар из „заборављеног“ филма редитеља Абрахама Рома *У иланинама Југославије* (завршен 1946. године, у копродукцији совјетске куће *Мосфилм* и *Државног филмског предузећа ДФЈ*), првог домаћег играног филма после Другог светског рата. Глумач Иван Берсењев (први с лева) у улози маршала Тита кога прати његов штаб и представник Црвене армије која им пружа „братску помоћ“ приликом ослобођења земље од окупатора. Фотографија преузета из: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, 13.

Следећи Стаљинов поклон стигао је 1945. године, у виду филмске екипе и опреме којом је снимљена прва совјетско–југословенска копродукција о тек завршеним ратним збивањима. Био је то филм амбициозног наслова *Бура над Балканом*, који је касније ипак добио скромнији назив *У иланинама Југославије (В горах Југославији)*, режисера Абрахама Рома, по сценарију Георги Мдиванија. Филм се заснива на три

⁹ Ljubojević, *Evropski film...* 186–188; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd 1980, 339–340. Народ тог краја је и раније био лојалан Титу и пружао снажан отпор нападачу, али питање је колико дуго би издржао без посебне пропагандне припреме, јер операција је обострано била вођена са крајњом одлучношћу и суровошћу: „... Немачке десантне снаге у Дрвару имале су наређење да све заробљене партизане одмах стрељају, и та наредба је била спроведена. Поред тога, стрељали су и велики број цивила, нарочито оне који су били у вези са битанским и руским мисијама, а који, на жалост, нису имали могућности да побегну. – Како се чини, партизани нису држали заробљенике. Ово и није чудно с обзиром на немачке поступке у Дрвару...“. Из извештаја заменика шефа британске мисије, потпуковника Стрита (Street). Види: Раде Богдановић, *Британска џајна докуменција о ваздухином десанту на Дрвар 25. маја 1944. године*, „Историјски гласник“, 1-2/1977, 163.

¹⁰ О томе сведочи и брзи пораст броја пројекционих сала у Југославији после рата. Док је 1939. године било 423 стална биоскопа и 27 покретних, до краја 1948. било је 736 сталних и 32 покретна биоскопа са пројекторима за 35 мм траку, и 105 сталних и 47 покретних биоскопа са пројекторима за 16 мм траку. Током само те, 1948. године, у Југославији је биоскопе посетило 58.260.863 грађанина. Већ 1947. године отворен је драмски факултет, 1948. средња филмска школа, а 1949. постојало је чак 9 часописа посвећених филму. Види: Н. Nastić, *Film*, „Jugoslavija“, јесен (1949), 116–117.

основне тезе: да је устанак против сила Осовине подигла КПЈ, да је учешће сељака било пресудно за успех у рату у Југославији и да је победа остварена уз помоћ Црвене армије. Компликована ситуација грађанског рата у условима окупације и политичко расположење разних социјалних група су објашњавани шаблонски и статично, кроз пароле и реплике глумаца. То је типичан соцреалистички пропагандни филм, са неумереном жељом да се прикаже један цео историјски период. Руској екипи је био прикључен и велики број позоришних уметника из Југославије, да би учили како се праве филмови. Овде стечено искуство дубоко је обележило југословенску кинематографију, а нарочито се у драми и ратном филму дуго одржао соцреалистички манир.¹¹

Првих десет година после Другог светског рата у Југославији је снимљено 56 дугометражних играних филмова, иако званична филмографија наводи 54. Изостављен је управо први играни филм *У иланинама Југославије*, почет крајем 1945, а завршен почетком 1946. године. Његовим политичким значењем југословенски комунисти нису били задовољни, јер су у том филму приказани као Стаљинова млађа браћа и верни следбеници, који се на рат против окупатора одлучују 22. јуна 1941, на дан напада Немачке на СССР. Главни јунак, самоникли народни вођа Славко Бабић, личи на Стаљина из млађих дана. После ослобођења маса кличе Стаљину, тек потом и Титу, на паради је бина украшена Стаљиновом и Титовом сликом, совјетском и југословенском заставом. Касније, променом међународног положаја Југославије, таква слика постала је непожељна, па је филм убрзо прекрила тишина.¹² Други наслов који недостаје на списку је филм *Цигули мигули*, редитеља Бранка Марјановића, снимљен 1952. и забрањен за приказивање све до 1977. године.¹³

У филмовима снимљеним током ове деценије тематика из Другог светског рата апсолутно надмашује све друге. То не изненађује, јер је у периоду 1941–1945. године, осим борби са окупатором, у Југославији вођен и грађански рат, па су комунисти, који су изашли као победници, имали потребу да објасне новонастало стање и легитимишу своју власт. Тој сврси су, поред осталих средстава, посветили и 21 филм, од укупно 56 снимљених, дакле 37,5% продукције. Иако није увек могуће ставити прецизну хронолошку границу, општи оквир се може успоставити: тематика 12 филмова везана је за прву половину 20. века (до 1941), а у 10

¹¹ Petar Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Beograd 1986, 136–138 (у даљем тексту: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma...*); Vicko Raspor, *Riječ o filmu*, Beograd 1988, 12 (Raspor, *Riječ o filmu...*); Ljubojev, *Evropski film...* 215–217.

¹² То грубо брисање оставило је трага и у хронологији. Првим југословенским филмом проглашена је *Славица* из 1947. а потом је десетогодишњи јубилеј домаћег филма обележен 1955. године. Покровитељ прославе био је лично Јосип Броз. Тада, а ни касније, нико није јавно приметио да у тој деценији недостају две године. У спомен „првог“ југословенског филма један београдски биоскоп се и данас зове *Славица*. Види: *Filmografija jugoslovenskog igranog filma 1945–1980*. (urednik: Branislav Obradović), Beograd 1981, 5–10 (у даљем тексту: *Filmografija...*); Raspor, *Riječ o filmu...* 44–46 и 272; Volk, *Istorija jugoslovenskog filma...* 136–138; *Proslava 10-godišnjice jugoslovenskog filma*, у: „Vjesnik Saveza socijalističkog radnog naroda Hrvatske“, 3110, XVI, 4. оžujka 1955. 5.

¹³ Панко Мунитић, *Zabranjene igre Jugo-filma (1)*, „Yu film danas“ – *jugoslovenski filmski časopis* 2-3, (51–52), XII, leto-jesen 1999, 249–254 (у даљем тексту: Мунитић, *Zabranjene igre (1)...*). Било је забрана и раније и касније. Крајем четрдесетих и почетком педесетих прекинута су снимања филмова *Последњи одред* Федора Ханжековића, *Рудари*, Људевита Црнобрње, *Крагујевац 1941*, *Мајка Катина*, Николе Поповића. Исто, 240–241. О разним више или мање суптилним начинима цензуре видети: Milan Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane. Zona sumraka jugoslovenskog filma*, Beograd 1995. и Милица Комад, *О филмском укусу ђарђијских идеолога 1963. Једна епизода из културног живота комунистичке Југославије*, „Годишњак за друштвену историју“, VI/1, Beograd 1999, 57–66.

филмова радња се збива у 19. веку. Они чине 39,4 % продукције. Значи, 150 година раније историје је на филму добило приближно исто простора колико и последње четири ратне године. Један филм говори о 18. веку, један о раном средњем веку, а два су фикције, дакле ван временске скале. Они скупа чине 7,1% продукције. Само преосталих 9 филмова односи се на савремену тематику, дакле на период после Другог светског рата, (укупно 16%) филмске продукције. Од тих 9 филмова 2 су приче о фабричким радницима, 2 су полицијски трилери, 1 је о аграрној револуцији, а 4 су комедије. Од те 4 комедије 1 је на тему спорта, 1 на тему летовања, 1 о животу средњошколаца и 1 о бирократама. То је врло мало филмова о савременим темама, али истовремено и много комедија на савремене теме, ако се има у виду да је у тој декади снимљено укупно 7 комедија. Произлази да се на филму врло мало говорило о актуелном стању у земљи, а и када се говорило било је најприхватљивије да то буде у форми комедије. Да је нови режим имао озбиљан проблем са представљањем стварности¹⁴ осим неумољивих процената говори и податак да су се два највећа филмска скандала тих година одиграла управо у вези са филмовима на савремене теме.

Први се догодио око филма *Језеро*, 1950. године. Сценариста Југослав (Јур) Ђорђевић је кобне 1948. године почео да пише сценарио о променама у животу сељака под утицајем индустријализације. Сукоб Југославије са совјетским блоком донео је другачије политичке потребе, па су утицајни људи, попут Милована Ђиласа, Александра Ранковића и Едварда Кардеља тражили да се заплет филма формира око саботаже на брани у изградњи.¹⁵ Бројне сугестије политичара су усвојене и филм се појавио, али је изазвао бурну реакцију радника и инжењера електроиндустрије и грађевинарства. Они нису могли да прихвате да је неко из њихових струка саботер, чак ни на филму. Ту се опет среће феномен „неизграђене“ публике, њене наивне идентификације са ликовима у филму и неспособности да стварност раздвоји од уметничке интерпретације, нарочито ако сценографију чини свима познати објект: брана „Јабланица“ на Неретви, чију изградњу су пажљиво пратиле новине и филмски журнаи. *Језеро* није формално забрањено, али је убрзо скинуто са репертоара. Редитељ није добио прилику да сними филм следећих десет година, а сценариста се, у тренутку депресије због друштвене осуде филма, убио.¹⁶

Други крупан скандал догодио се поводом филма *Цигули мигули*, сценаристе Јоже Хорвата и редитеља Бранка Марјановића. То је савремена комедија у којој се оштро критикује стаљинизам. Главни лик је бр-

¹⁴ Редитељ Федор Ханжековић написао је сатиру пуну ироније и горчине о избегавању савремених тема, чему су, по њему, поред редитеља прибегавали и сликари, музичари, књижевници. Види: Nanžeković, Fedor, *Heureka!* у: „Vjesnik у srijedu“ 142, IV, 19. сiječnja 1955, 6.

¹⁵ Ljubojev, *Evropski film...* 218–219.

¹⁶ Volk, *Istorija jugoslovenskog filma...* 152; Raspor, *Riječ о filmu...* 74–79. Треба подвући да ни Ђорђевић ни Ђукић нису били дисиденти, већ су се искрено трудили да испуне очекивања политичког врха. Постигнут је супротан ефекат од жељеног јер су мешетари из сенке били апсолутни дилетанти у домену филма (као и многи „синеасти“ у то време), па нису ни слутили шта ће својим некомпетентним интервенцијама постићи. Слично се догодило и са филмом *Последњи дан* из 1951. године, о борби Удбе против шпијуна (режија В. Погачић, сценарио О. Давичо). Ни тај филм није формално забрањен, али је разним политичко–полицијским интервенцијама потпуно унакажен. Писање сценарија се претворило у борбу режисера и сценаристе, а Погачић је касније причао да је „(...) министар унутрашњих послова, са свим својим помоћницима и пуковницима УДБ-е, присуствовао свим тим окршајима (...)“ (Ljubojev, *Evropski film...* 220). Види и: Munitić *Zabranjene igre (1)...* 245–246.

кати партијски бирократа Иван Иванович, који настоји да „уведе ред” у рад певачких друштава у једном малом граду. Он покушава да забрани различите репертоаре и натера сва друштва да певају и свирају исто, док би он сам дириговао. Филм се завршава неуспехом Ивана Ивановича и његовим протеривањем са сцене. Пројекат је најпре добио подршку шефа савезног агитпропа Милована Ђиласа, а потом био нападнут од политичког врха Хрватске, где је тада најмоћнији био Владимир Бакарић. Филм је забрањен за приказивање, јер се веровало да исмевајући појединачни случај бирократске злоупотребе власти напада комунистичку партију генерално. Иако није било намере аутора, неки југословенски комунисти су се препознали у тој филмској карикатури. Осим тога, има и мишљења да је тај скандал искоришћен за почетак обрачуна са Ђиласом.¹⁷ Показало се да су стаљинистичка схватања и методи били поклон којег југословенски комунисти никако нису могли да се одрекну, а да не престану да буду оно што су, испод танке глазури научене толерантности, заиста били: стаљинисти.

Занимљиву слику пружа и преглед професионалног и социјалног положаја главних ликова на филму током прве послератне деценије. Највише је било сељака, њих 17. Насупрот томе, само 4 главна лика су радници. Не изненађује тако мала заступљеност радника, јер су они сматрани за сигуран ослонац власти, док је пропагандно требало деловати пре свега на већинско сељачко становништво, по дефиницији непоуздано. Интелектуалци су такође сматрани за идеолошки сумњиве, па нису могли бити главни ликови у филму, посебно не позитивни. Изузетак је чинило практично и потребно занимање лекара заступљено са чак 5 ликова, као и 2 уметнице: балерина и пијанисткиња. Ових седам ликова имало је претежно позитивне улоге и скупа са осталим ликовима грађана, којих има 7 и који су били карикирани и критиковани, чине другу по бројности социјалну групу: укупно 14 њих. Врло бројни били су и ликови омладинаца, са села и из града: 10, што је логично, јер је омладина била важна мета идеолошког деловања. Четврто место са радницима деле 4 лика официра, који су такође сматрани за поуздан ослонац режима и били мање важни као пропагандни циљеви.

Погледајмо сада детаљније тематику најмасовније филмске продукције у Југославији, односно нека карактеристична збивања око тзв. партизанских филмова. Нигде се, као у њима, не може довољно добро осетити дух времена у којем је режим Јосипа Броза покушавао да пресвуче своју кожу.¹⁸

Режија другог домаћег филма у обновљеној Југославији поверена је загребачком глумцу Вјекославу Африћу, једном од помоћника руског редитеља Абрахама Рома на снимању филма *У планинама Југославије*. Био је то филм *Славица*, снимљен 1947. године и назван по имену главне јунакиње. Реч је о идеализованој биографији једне раднице, од њеног

¹⁷ Види: Љубојевић, *Evropski film...* 551–554; *Filmografija...* 5, 61; Munitić, *Zabranjene igre (1)...* 248–254. Мунитић сматра да је ово први антистаљинистички филм, снимљен много пре Чухрајевог *Чистиог неба*, Вајдиног *Човека од мрамора* или Абуладзеовог *Покајања*.

¹⁸ Да је то био најважнији део продукције потврђује и чињеница да је у Југославији у то време свако филмско предузеће почињало свој рад филмом који је тематски везан за протекли рат. Изузетак је „Ловћен филм” из Црне Горе, чији рад је почео историјском темом о лажном цару Шћепану Малом. Пет година после рата постојало је осам филмских предузећа, шест републичких и два савезна (*Raspor, Riječ o filmu...* 11; Milutin Čolić, *Jugoslovenski ratni film I–II*, Beograd–Titovo Užice 1984, 743–746 (у даљем тексту: Čolić, *Jugoslovenski ratni film I–II...*)).

Публика пред биоскопом Народно-ослободилачке војске у Београду 1945. године. Даје се представа **У част Црвене армије**. Гужве у и око биоскопа и јагма за карте били су уобичајена појава све док телевизија није преузела улогу најјутичајнијег медија. Фотографија из: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, 135.

Кадар из филма **Славица** (1947. године), редитеља Вјекослава Афрића. Тај филм је био покушај да се парира политичкој поруци филма **У планинама Југославије**. Насловну улогу је тумачила Ирена Колесар, а партнер јој је био Марјан Ловрић. Фотографија из: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, 136.

учешћа у социјалној борби пре рата, преко укључивања у партизански покрет током рата, до њене погибије у последњој бици. Овде је поновљена патетична прича о жртвовању појединца у интересу колектива, са наглашеним контрастом између старог и новог, кроз идеализоване ликове револуционара и карикатуре ликове њихових непријатеља. Театралност, дидактичност и наивност у изразу нису сметали овом филму да постане културни и социјални феномен, који је током 20 година приказивања видело 3,5 милиона гледалаца. У филму се победа слави без Стаљинове слике, само са Титовом, чиме се изражава тежња за самосталношћу у односу на Совјетски Савез и директно одговара на иконографију Ромовог филма.¹⁹ Тај политичко-програмски аспект који *Славица* садржи је свакако главни разлог због којег се тај филм упорно наводио као први, а *У планинама Југославије* радије заборављао.²⁰

Тада је кодификована матрица која је тежила приказивању најважнијих аспеката партизанске борбе и излагању главних идеолошких постулата у крајње очигледној и идеализованој форми. Тај захтев партијске државе, која је била једини продуцент, довео је до тога да су први филмови изгледали као филмске хронике, са елементима играног фил-

¹⁹ Вјекослав Афрић је касније причао о филму *У планинама Југославије*: „(...) За све време снимања нисмо били задовољни начином интерпретације наше НОБ. Тај стаљинистички метод у изношењу наше стварности дубоко нас је вређао. (...) за инат сам почео да пишем *Славицу*, готово полемичу са сценаристом тог совјетског филма. То ме расположење није напустило ни кад смо из њихове екипе отишли и почели да снимамо свој филм. (...)”, Čolić, *Jugoslovenski ratni film*... 170–171, а види и 523–525. Афрић, истичући своје мотиве, пропушта да објасни да у то време ниједан филм, па тако ни *Славица*, није могао настати другачије него као извршење партијског задатка.

²⁰ Али, ниједан од та два није уистину први домаћи играни филм. Пре њих на тлу Југославије снимљено је било око 20 играних филмова, али осим неких фрагмената они углавном нису сачувани. Најстарији познати филм је *Карађорђе*, снимљен 1911. године у Краљевини Србији, а последњи пре доласка комуниста на власт је *Невиност без заштитне*, Драгољуба Алексића, снимљен у Београду за време окупације.

ма. Ту је у потпуности праћен узор совјетских филмова стаљинског периода. Аутори сценарија су се трудили да тај задатак испуне, па су уместо једне теме покушавали да сценаристички обликују читаву тематску област, са великим бројем историјских догађаја и личности и великог временског распона. Резултати су били адекватни њиховој амбициозности и дилетантизму. Није прошло дуго док су се почели јављати и антиподи овој врсти филмова, који би се могли назвати критичким филмом. Ти филмови су, бавећи се радије (али не и искључиво) савременим темама, постигли далеко већу убедљивост и уметнички ефекат. Понекад, критичност се појављивала и у ратним филмовима, али је настојање да се сними „боља“ прошлост било далеко чешће.

У том погледу занимљиво је реконструисати дешавања око филма *Застава* из 1949. године, редитеља Бранка Марјановића и сценаристе Јоже Хорвата, а у продукцији „Јадран филма“ из Загреба. Још пре премијере штампа је сугерисала: „(...) Није ли тај посљедњи умјетнички филм уједно и наш досада најбољи филм? (...)”²¹, а један познати филмски критичар тада је узбуђено писао: „(...) *Застава* је други филм хрватског подuzeћа 'Јадран' које је и овим филмом показало разлог постојања републичких филмских производних подuzeћа као важних фактора националне културе, проналажења и мобилизације филмских умјетничких кадрова. (...)”²². Кажу да је „(...) Одушевљени плесак пратио (...) приказивање *Заставе* (...)”²³ коју је премијерно видело 250.000 Загрепчана.²⁴ Осим тога, поведена је свестрана кампања да се афирмише „истина” коју је филм нудио: „(...) у Армији, ради упознавања војника са садржајем и значењем овог филма, организују кратка предавања, а после гледања филма развијају се живе дискусије (...)”²⁵. Филм је потом приказан у Бечу, па је са другим југословенским филмовима отишао на турнеју по Сједињеним Државама, да би затим стигао у Израел као први југословенски филм продат иностранству.²⁶ Најзад, „(...) Предсједништво Владе НР Хрватске потцртало је тај успјех додјеливањем награда писцу сценарија, режисеру, сниматељу и осталим сарадницима (...)”²⁷. Ипак, тај филм није био никакво ремек-дело, као што би се могло помислити на основу амбициозне промоције, већ просечно остварење са бројним и очигледним манама.²⁸ У чему је, онда, ствар?

Застава говори о подвигу једне загребачке балерине родом из Вараждина, која је 1942. године од усташа спасла заплећену заставу

²¹ М. (ihovilović), I. (ve), *Pred premijeru „Zastave” novog domaćeg umjetničkog filma*, „Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske”, 1363, IX, 18. rujna 1949, 2 (у даљем тексту: М. (ihovilović), *Pred premijeru „Zastave”*...).

²² Raspor, *Riječ o filmu*... 73.

²³ Raspor, *Riječ o filmu*... 69.

²⁴ Čolić, *Jugoslavenski ratni film I-II*... 535. Размјере посећености су јасне тек ако се зна да је 1948. године Загреб имао око 315.000 становника.

²⁵ Raspor, *Riječ o filmu*... 30.

²⁶ *Prkazivanje filma Zastava u Beču*, „Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske”, 1495, X, 21. veljače 1950, 1; *Prkazivanje jugoslavenskih filmova u USA*, „Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske”, 1510, X, 11. ožujka 1950, 3.

²⁷ Mihovilović, I. (ve), *Naša kinematografija u 1949. godini*, „Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske”, 1452, X, 1. siječnja 1950, 5.

²⁸ Нагласивши најпре да је филм „успио” и да је бољи од многих страних, критика је ипак морала да запази и непрофесионалност сценаристе, недораслост главне глумице улози, постојање неколико могућих завршетака, као и друге мање недостатке. Види: М. (ihovilović), I. (ve); „*Zastava*” najnoviji domaći umjetnički film, „Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske”, 1385, IX, 14. listopada 1949, 2–3.

изгинулих партизана.²⁹ Придуживши се партизанима, она „(...) постаје предани народни уметник и одушевљени борац за слободу. У бици за Калник, Марија поносно истиче црвену заставу на његовом врху”.³⁰ То је први филм који партизанску борбу представља из једне специфичне визууре, као превасходно „хрватску ствар”: као сукоб Хрвата партизана и Хрвата усташа, а радња се одиграва на тлу које је недвосмислено хрватско (Загреб, Вараждин и Загорје).³¹ Аутори тог психолошког³² филма су пазили да католичкој средини буду блиска имена главних позитивних јунака балерине Марије и партизанског команданта Петра, док су усташе (бојник Вуксан прогони Марију љубавним понудама) дате карикатурално, дакле нереално. Ако се зна да су у стварности гро партизанских бораца у Југославији чинили Срби који су у те јединице одлазили да би се спасли геноцида који је над њима спроводила Независна Држава Хрватска са седиштем у Загребу и да је стога Загреб првих година после рата и даље био у жижи мржње преживелих, може се закључити да су Загрепчани одушевљено аплаудирали не уметничком квалитету филма, већ целулоидној опроштајници коју су добили од нове власти. Други део амнестије се односи на балерине. У то време део грађанског слоја је избегао мач револуције на тај начин што су његове млађе припаднице ступале у блиске односе са партизанском официрима (понекад се и удавале), те постајале заштитнице својих ближњих. Пошто су балерине биле посебно упадљиве у тој улози, у јавности се формирало мишљење о њима као о неморалним особама, склоним утилитарном понашању, манипулисању емоцијама и сексуалношћу. То вероватно није важило за све балерине, али настојећи да јавно, путем филма, оперу специјално њих,³³ нови властодршци су, индиректно, потврдили основаност таквих сумњи.

Ови догађаји добијају на значају у светлу чињенице да је исте те 1949. године један други домаћи играни филм са тематиком из Другог светског рата био не само забрањен него и већим делом уништен. Ради се о делу режисера Жоржа Скригина, у продукцији *Авала филма*, које је

²⁹ Исти они који су писали да је „(...) Фабула (...) плод умјетничке маште (...)”, хвалили су „истинитост”, „доживљеност” и „аутентичност” филма и тврдили да је „(...) суштина хисторијски тачна (...)” (!?). Види: М. (ihovilović), *Pred premijeru „Zastave”*..., 2.

³⁰ *Filmografija*... 6.

³¹ Радња првог партизанског филма куће „Јадран филм”, *Живјеће овај народ*, из 1947. године, снимљеног по сценарију Бранка Ђоџића и у режији Николе Поповића, дешава се у Босни и Херцеговини, а радња *Славице* београдског „Авала филма” у Далмацији, дакле у национално мешовитим срединама. На смисао смештања радње филма у Загреб и Загорје указао је, можда и несвесно, Вицко Распор још 1949. године, када је у изузетно афирмативном приказу *Засијаве*, поред осталог написао и да је *Јадран филм* важан фактор националне културе” (курзив Г. М.). Види: *Raspor, Riječ o filmu*... 73. Професионални састав *Јадран филма* наслеђен је из ендехазиског *Хрватског сликописа*. Када су председник и секретар Комитета за кинематографију владе ФНРЈ, Александар Вучо и Јакша Петрић крајем 1946. године путовали у Загреб у извештају су запазили да „(...) Однос предузећа „Јадран” и екипе филма *Живјеће овај народ* није довољно искрен. Предузеће „Јадран” још не сматра тај филм као свој. (...)”. Архив Југославије, Фонд 180 (Комитет за кинематографију владе ФНРЈ) К-3. Записник са седнице Комитета одржане 3. децембра 1946. године, пов. бр. 207.

³² Colić, *Jugoslovenski ratni film I-II*... 536.

³³ Однос према другим професијама и темама везаним за уметнички миље и грађански слој остао је негативан. Филм *Концерт* из 1954. године, редитеља Бранка Белана, у коме је главна јунакиња једна пијанисткиња, наишао је на неразумевње и осуду, баш као и његов филм *Под сумњом*, у коме је главни јунак био син бродовласника.

рађено по сценарију Љубише Манојловића, који је потом прерадио Станислав Винавер. Тема филма је била стрељање талаца у Крагујевцу 21. октобра 1941. године, а током рада се у оскудним новинским најав-ама помиње под три наслова: *Крагујевац 1941*, *Велике жртве* и *Било је то у једној малој земљи*. Главна улога је припала Радету Марковићу, а остале су тумачили Мија Алексић, Љуба Тадић, Берт Сотлар, Ита Рина, Олга Спиридоновић и други. Монтажерка филма, касније режисерова супруга Олга Кршњанин, која је носила ролне филма на преглед и одо-брење „на надлежно место”, слутећи шта се може десити сакрила је једну ролну са 650 метара филма (22 минута). Тај материјал је емитован 1990. године, када су супружници Скригин први пут јавно говорили о томе. Разлог забране и уништења је вероватно одговорност партизан-ских руководилаца, који су својим поступцима изазвали одмазду окупато-ра. Као институцију која је одговорна за ово Жорж Скригин наводи Агитпроп ЦК КПЈ.³⁴ Овде је у питању била једна изразито „српска тема”, где се трагедија одиграва на српском тлу, где су жртве искључиво српски цивили, док је улога партизана далеко од херојске или часне.

Известан корак ка критичком тумачења Другог светског рата на тлу Југославије учињен је филмом *Далеко је сунце*, који је снимљен 1953. године по роману Добрице Ћосића.³⁵ Тада се, по први пут на филму, могла видети борба мишљења унутар једне партизанске једини-це, која је окончана на бољшевички начин: осудом и стрељањем појед-инца који није хтео или могао да се повинује директиви партије. Сељак Гвозден, најбољи борац у одреду, сматра да њихова јединица не треба да остави без заштите села из којих је већина бораца, чиме би се, истовре-мено, одред лишио логистичке подршке коју су им та села пружала.³⁶ Тај рационални приступ морао је да се повуче пред комесаровом одлу-ком да се јединица пребаци на другу територију, и револуционарним моралом, који је од сваког појединца захтевао спремност на жртвовање не само сопственог, већ и живота својих ближњих, уколико то партија захтева. Врхунац драме је када и сам Гвозден прихвата ту стаљинис-тичку вредносну матрицу и свесно пристаје да се жртвује (попут Зоје и Славице) за интересе партије. У том филму се, по први пут, видело ис-пољавање личне сујете и нејединства вођства и изнета је теза да су се-љаци, као друштвени слој, били највеће жртве идеологије којој су служили.³⁷

Филм *Ешалон докљора М.* из 1955. године, редитеља Живорада Жике Митровића, упркос слабостима, представља важан корак у осло-бађању од соцреалистичког клишеа. Рађен је у маниру вестерна, у егзо-тичном амбијенту Косова и Метохије, са много крупних планова и спе-ктакуларне акције, укључујући жестоке обрачуне и трку кола, у чему је

³⁴ Simović Živimir, *Sudbina filma 'Kragujevac 1941'*, *Žorža Skrigina*, „Sineast” 86/87, 1990/1991, 3–8.

³⁵ „Превасилажење старих формула и трагање за новим путевима развоја у току 1951. и 1952. постаје императив југословенске политичке и културне праксе. (...)”. Види: Ratko Peković, *Ni rat ni mir. Panorami književnih polemika 1945–1965*, Београд 1986, 109. Писци су у томе предњачили, али им-пулс се осетно и на филму, посебно када су као предлошци за сценарије коришћена литерарна дела.

³⁶ „(...) Ни у партизанским нити у четничким одредима сељаци нису били расположени да се одвајају од свог родног краја. Нагло нарасли партизански одреди брзо су се осипали приликом војних неуспеха, знајући преко ноћи да се преполове или чак сведу са 1.000 на 150 бораца. (...)”, Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992, 184. Исти проблем обрадио је Војислав Нановић у свом филму *Шолада*.

³⁷ Ljubojević, *Evropski film...* 250–253; Čolić, *Jugoslavenski ratni film I–II...* 349–351; Volk, *Istorija jugo-slovenskog filma...* 149–150.

лако препознати холивудски утицај. У овом филму партизани нису идеализовани, дозвољавају им се љубавна осећања и (чак!) блага еротика.³⁸ Иако је од дела критике с презиrom називан и филм-стрип, он је напунио биоскопе, па је касније снимљено још много ратних филмова у том маниру, у којима су ангажовани и познати холивудски глумци, попут Ричарда Бартона и Јула Бринера.

Кадар из комедије **Весна** (из 1953), редитеља Франтишека Чапа, неомиљеног код идеолошки осетљивог дела критике. Филм се бави савременим животом омладине, далеко од ратних траума, ратних победа и идеолошких стереотипа. Носиоци главних улога: Метка Габријелчич, Франек Трифалт, Јанез Чук и Јуре Фурлан. Фотографија преузета из: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, 309.

Кадар из првог југословенског филма урађеног потпуно у холивудском маниру: **Ешалон др. М** (1955), редитеља Живограда Жике Митровића. У првом плану су глумци Северин Бијелић и Нађа Подерегин, док у позадини пролази „ешалон“, кола са аријевима, која су један од симбола класичног вестерна. Фотографија преузета из: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, 175.

Много занимљивији и контроверзнији филм је **Шолаја** Војислава Нановића из 1955. године, о локалном хероју из западне Босне. Док га, у домену форме, једни називају „чистим соцреалистичким-монументом”,³⁹ а други сматрају за „вестерн другачијег кова”⁴⁰ тај филм далеко више интригира својим односом према прошлости и генералном политичком курсу у време док је сниман. Иако се радња дешава у национално мешовитој средини, филм је рађен као превасходно „српска ствар”: устанак српских сељака против окупације и геноцида у Независној Држави Хрватској и борба против усташа и Италијана дају само оквир главној теми, а то је процес поделе устаника на партизане и четнике, што води у грађански рат. Обе формације теже да остваре преовлађу-

³⁸ Čolić, *Jugoslovenski ratni film I-II...* 544–546. Raspor, *Riječ o filmu...* 42, 97, 116; Volk, *Istorija jugoslovenskog filma...* 176–177. Услед великог интересовања публике Жике Митровић је снимио још два филма са истим јунацима и у истом миљеу: *Капетан Леши* (1960) и *Обрачун* (1962).

³⁹ Munitić, *Zabranjene igre (I)*... 243.

⁴⁰ Небојша Пајкић, *Шолајина војска или о казаном и приказаном у филму „Шолаја”*, „Режија: Војислав Нановић, „Последњи пионир”, Београд–Нови Сад 1993, 99, а види и 109, 110 (у даљем тексту: Пајкић, *Шолајина војска...*). Нановић је претходно урадио филм *Циганка* (1953) у којем се осећа утицај вестерна. Види: Саша Радојевић, *Иза замрзнутог кадра*, Режија: Војислав Нановић – „Последњи пионир”, 1993, 91. Сам Нановић је као свој узор експлицитно именовао познатог редитеља каубојских филмова Џона Форда (John Ford). Види: Милутин Петровић, *Најиси и чланци Војислава Нановића*, „Режија: Војислав Нановић – Последњи пионир”, 166.

јући утицај на сељачку масу преко локалних самониклих вођа, угледних домаћина, какав је био Симо Шолаја. Непосредни супарници у мефистофеловском отимању око његове харизме су партизански командант Проле (проле + тер = представник социјалног слоја којег у Босни тада није било, на шта се скреће пажња тим именом) и четнички капетан Дренко (дрен = дрво познато по тврдоћи и здрављу, појам чврстине и солидности). Тешко да се властима могла свидети већ и сама симболика имена.⁴¹

Тај филм је специфичан и због тога што има две верзије: једна је настала на захтев федералне власти и у њој је наглашен утицај партије на сељаке, који се свесно и добровољно жртвују у корист комунистичке идеологије и пристају да ратују далеко од завичаја. То је била верзија за целу Југославију. Друга верзија, ближа прошлој стварности, настала је за приказивање на подручју Босне и Херцеговине. У њој су се сељаци латили оружја јер им је био угрожен опстанак, а главни јунак је погинуо недалеко од свог села, у борби против усташа, не сазнавши ништа о теоријама Карла Маркса. То је била верзија за Босну и Херцеговину, у којој су тада још били политички утицајни ратни ветерани који су познавали Шолају и знали како је погинуо, а чији синови су били статисти у том филму.⁴² Нејасно је на коју верзију мисле они који тврде да филм „(...) пати (...) од фалсифицирања хисторијских чињеница (...)”,⁴³ као ни они који налазе да је ово „(...) први, а може бити и последњи, комунистички филм који се супротставља властитој догми (...)”⁴⁴. Можда на различите?

Ипак, далеко је важније нешто друго. Нановић је понекад био оптуживан за нестручност: „(...) Захваљујући потпуном непознавању основних закона монтаже, редатељ нас је стално присиљавао да гледамо како партизани пуцају у партизанае, тј. у себе саме, чим отпочне битка у филму. Очито је да то редатељ није хтио (...)”⁴⁵. Да ли није? А ако је то ипак намерно учинио (кад је већ тако доследан), шта је поручивао публици? И шта значи то што „(...) Шолаја у филму погуба тако да цијев његовог пушкомитраљеза (крупно снимљено, дакле наглашено!) пали рафал у земљу, у нашу земљу. (...)”⁴⁶. Можда то да Нановић више није био задовољан својом земљом, иако је за њу претходно ратовао? Уосталом, он је касније заиста отишао у Америку и тамо остао до пред смрт.

⁴¹ Критика је 1956. године као проблематичан издвојила начин приказивања партизана и четника: „(...) Наш филм поново почиње да онеспокојава. (...) Покушај да се капетаном Дренком избегне схема је неуверљив. У 'сарајевској' верзији филма видео сам да тај капетан одлази с партизанима на Купрес. У 'београдској', срећом, та авантура је доживела извесну модификацију. Али свеједно, нарав те личности се не мења (...) Откуд (...) код њега честитост побуде да се бије против партизанских непријатеља? (...) Сценарио ништа не говори о акцијама партизана. Оне углавном зависе од кретања и акције Шолајиног одреда. Њему се без поговора подређују. То њихово подређивање одлукама Шолаје дато је тако да се стиче утисак како то партизани чине из бојазни, чак кукавичлука. Они, одиста делују као унезверена, неактивна и збуњена скупина која није у стању да ма шта сама предузме. (...) Да ли је целисходно подносити материјалне и друге жртве за овакве филмове који, рекли бисмо, доводе у сумњу узвишеност мотива по којима су рађени?”. Colić, *Jugoslovenski ratni film I-II*... 232–234.

⁴² Ljubojević, *Evropski film*... 249–250. Наводно је у време снимања филма била „нормална ствар” то што су урађене две верзије филма *Шолаја*. Види: *Разговор са: Радејом Марковићем*, „Режија: Војислав Нановић – Последњи пионир”, 70 (у даљем тексту: *Разговор са: Радејом Марковићем*...).

⁴³ Raspor, *Riječ o filmu*... 109.

⁴⁴ Пајкић, *Шолајина војска*... 102.

⁴⁵ Raspor, *Riječ o filmu*... 109. Ово самоубилачко пуцање „у себе саме” се продужило кроз даљи Нановићев опус, где је главни јунак разочарани „(...) човек који има прошлост а нема будућност. (...)” (Богдан Златић, *Занатлија живе слике*, „Режија: Војислав Нановић – Последњи пионир”, XXII (у даљем тексту: Златић, „Занатлија живе слике”...)).

⁴⁶ Распор, *Ријеч о филму*... 109. Курзив В. Распор.

Шолаја се може гледати и као својеврстан пандам⁴⁷ шест година старијем филму *Засјава*. Оба филма се баве недавном прошлошћу, оба нуде не само слику збивања, већ и тумачење грађанског рата и револуције и оба су дела бивших партизана.⁴⁸ Али, они су и у политичком и идеолошком смислу потпуне супротности. *Засјава*, чија је порука била хваљена и снажно афирмисана од стране власти и критике, док је аутора *Шолаје* после овог филма естаблишмент најпре „(...) узео на нишан (...)”, а касније му и ставио до знања да „(...)’за њега нема леба у домаћој кинематографији’ (...)”.⁴⁹ Ако су се већ комунисти служили филмом као „оружјем”⁵⁰, мора се закључити да су током прве деценије социјалистичке Југославије заиста неки „партизани пуцали на партизана”, испуљајући једни на друге различита виђења и тумачења недавне прошлости, идеолошке и политичке ставове и моралне судове.⁵¹

Сличан политички проблем као и у вези са *Шолајом* јавио се поводом филма Франтишека чапа *Тренуци одлуке* (*Trenutki odločitve*), из 1955. године. Филмски савет „Триглав филма” је, у време када је снимање већ почело, интервенисао на сценарију и избацио делове где су партизани приказани као зелени кадар, а домобрани као уређена војска без немачке команде. Осим тога, тражено је масовније присуство окупационих трупа, јасно помињање Освободилне фронте, а посебно избацивање моралне дилеме главног јунака, др Корена, због убиства једног словеначког домобрана. Најзад, постигли су и промену назива филма, који је првобитно требало да се зове *Крвава река*.⁵² У Чаповом филму, као и у *Шолаји*, подозрење није толико изазивао начин приказивања окупатора, колико слика непријатеља унутар сопственог народа. То се може објаснити тиме што су симпатизери и неки припадници поражених страна и у међусрпском и у међусловеначком грађанском рату остали у земљи, као латентна опасност по власт, док су Осовина и њени савезници дефинитивно постали прошлост.

⁴⁷ Професионални трагачи за „унутрашњим непријатељем”, ако су се и мало потрудили (а јесу били вредни), могли су да увиде „(...) суштину редитељеве двоструке игре у филму, који консеквентно говори једно, а показује друго. (...)”. Пајкић, *Шолајина војска...* 102.

⁴⁸ Сценариста *Засјава* био је Јожа Хорват, хрватски књижевник и, својевремено, „(...) истакнути партизански руководилац на Калнику (...)” (*Raspor, Riječ o filmu...* 70). Режијер *Засјава* Бранко Марјановић, међутим, снимао је и за време НДХ, био је и награђиван па је, као и сви људи са таквом прошлошћу, био осетљив на политичке захеве. Војислав Нановић је био илегалца у Београду током рата и учествовао је у више опасних акција пре него што је отишао у партизана. Та биографија (види његов аутобиографски филм *Бесмртна младост*, из 1948. године) штитила га је да не буде брзо и лако ућуткан као „непријатељ”. Отклон од званичне верзије прошлости био је код њега последица критички промишљеног искуства. Види и: *Разговор са Владиславом Срђановићем*, у: „Режија: Војислав Нановић - Последњи пионир”, 178-180; Биљана Пајкић, *Мозаик сећања* (*Сећања Мирка Тејавца и Живорада Михајловића*), „Режија: Војислав Нановић - Последњи пионир”, 205-207.

⁴⁹ Златић, *Занатлија живи слике...* XXIV, XXV.

⁵⁰ Đimić, *Agitprop kultura...* 177.

⁵¹ Филмски миље био је потпуно импрегниран „провереним кадром”. На пример, филмски критичар Вицко Распор је био загребачки илегалца, потом партизан, који је о свом старијем, искуснијем и много утицајнијем пријатељу и партијској „вези” Владимиру Бакарићу касније причао: „(...) Са састанака од Бакарића одлазили смо као ‘на крилима’.” Владимир Бакарићу такође је био члан партизана. Тако је знао да објасни сваку директиву! (...)” *Raspor, Riječ o filmu...* 290, 298. Можда у тим односима лежи део узрока Распоровог радикализма у вредновању филмова *Засјава* и *Шолаја*? Филмски критичар и аутор више књига о филму Милутин Чолић и сам је био илегалца, потом партизан и логораш у Норвешкој, где је, опет, био члан илегалне организације. Добрица Ђосић, аутор књиге по којој је рађен филм *Далеко је сунце*, такође је бивши партизан. Редитељ Вјекослав Афрић је био члан партизанске позоришне трупе, сценаристи више филмова Оскар Давичо и Бранко Ђопић су били у партизанима, као и сниматељ Жорж Скригин и редитељ Радош Новаковић итд. Бивше партизане који су после рата радили у филмским кућама и цензорским комисијама не треба ни набрајати.

⁵² Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana 1995, 99-101.

Миливоје Живановић као Симела Шолаја у истоименом филму. Војислав Нановић је свесно експериментисао са жанром вестерна: харизматичан јунак-губитник, сам са својим коњем и пушком, на својој земљи, сам свој арбитар. Фотографија преузета из: *Режија: Војислав Нановић – Последњи ђионир*, 128–129.

Раде Марковић као четнички капетан Дренко у филму *Шолаја* (1955). Лик официра супарничке формације у грађанском рату, какав је дат у овом филму, из разумљивих разлога није могао бити прихватљив послератним властодршцима. Снимак преузет из: *Режија: Војислав Нановић – Последњи ђионир*, 128–129.

Копродукције са иностраним филмским кућама такође су добар индикатор политичких процеса. Прва је била већ поменута *У њанинама Југославије*, снимљена у сарадњи са совјетским продуцентом „Московски филмски студио”. Тај подухват је сматран политички изузетно значајним, па је одлуку о почетку снимања донео највиши политички орган у земљи: Централни комитет КПЈ. Потом су наишле бурне политичке године сукоба са Стаљином, због чега је наредни филм у сарадњи са странцима урађен тек 1954. године, али партнер је овога пута тражен и нађен западно од „гвоздене завесе”.

Био је то ратни филм *Последњи мост*, снимљен у сарадњи са „Cosmopol film” из Беча.⁵³ У том филму је активност нациста у Југославији током Другог светског рата приказана драстично ублажено, што је изазвало буру негодовања у домаћој јавности, па је чак тражена и забрана филма. Упркос томе, цензура је филм одобрила за приказивање, „(...) а Пленум филмских радника Југославије чак је посебно истакао и издвојио као позитивну и у сваком погледу коректну копродукцију *Последњег моста*, потпуно прешутјевши при том да је тај филм добио прву католичку награду у Кану! (...)”⁵⁴. То се може разумети као још један показатељ новог курса државне политике. Југославија је 1954. године практично постала придружени члан НАТО пакта, па је било неопходно премостити психолошки јаз према осталим члановима савеза, нарочито према бившим окупаторима Немцима и Аустријанцима, који већини становника Југославије нису остали у лепом сећању.

Те 1954. године снимљене су и две мелодраме у сарадњи са немачким партнерима. Једна је била *Кућа на обали*, која је урађена у сарадњи са „J. A. Film Kompanie” из Хамбурга. Драмски заплет се заснива на љубави мајке и кћерке према истом човеку, а садржи и елементе криминалистичке приче.⁵⁵ Други филм се зове *Грех*, режирао га је Франти-

⁵³ Сценарио: Norbert Kuntze (Кунце), Helmut Käutner (Којтнер), Танасије Младеновић и Столе Јанковић; режија Norbert Kuntze. Maria Schell (Шел) је добила прву награду за женску улогу на фестивалу у Кану. Види: *Filmografija...* 8–9; Čolić, *Jugoslovenski ratni film I–II...* 352–354.

⁵⁴ Raspor, *Riječ o filmu...* 41.

⁵⁵ Volk, *Istorija jugoslovenskog filma...* 365–366. *Filmografija...* 9.

шек Чап, а урађен је са кућом „Saphir film G.M.B.H.” из Минхена. То је прича о сељаку који не може да има деце, па му уместо законите жене сина рађа служавка.⁵⁶ Ниједан од та два филма породичне и љубавне тематике није постигао значајнији успех, али није ни изазвао скандал, јер су, ипак, биране теме које не задиру у осетљиво ткиво недавне историје.

Са снимања филма **Чудотворни мач** (1949), који је постао најуспешнији извозни артикал југословенске кинематографије. Аутор Војислав Нановић стоји у средини (са краватом). Фотографија преузета из чланка Nastić, N, „Film”, у: *Jugoslavija*, јесен 1949, 117.

Кадар из дечјег филма **Кекец** (1951), редитеља Јоже Галеа. То је први југословенски филм награђен у иностранству (прва награда у категорији филмова за децу од 11 до 14 година на Филмском фестивалу у Венецији). Снимак преузет из: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, 306.

Наредне 1955. године снимљене су још две копродукције са иностраним партнерима. Једна је *Крвави њиш*, у сарадњи са „Norsk film” из Осла. То је ратна драма о Југословенима интернираним у Норвешкој, где једном од њих локално становништво помаже приликом бекства из нацистичког логора. Филмом се поново тражи историјска веза између социјалистичке Југославије и једне западне земље, али овог пута тема је адекватније изабрана, па је и филм био боље прихваћен у јавности.⁵⁷ Последња копродукција у првој послератној деценији зове се *Два зрна грожђа*, а урађена је у сарадњи са грчким партнером „Nikos Skulidis & Komp” из Атине. Филм говори о љубави младог сељака и кћери велепоседника, који се противи тој вези и користи своју моћ да би је спречио. Социјална и љубавна тематика, ситуирана у сеоски миље, била је блиска становницима обе државе, које су претходне године постале чланице Балканског пакта. То филму, ипак, није донело успех.

Јачање веза са Западом открива и тржиште филма. Већ је речено да је први југословенски филм продат у иностранству био ратни филм *Застава*, снимљен 1949. и извезен у Израел 1951. године, а други филм-

⁵⁶ Пре доласка у Југославију Чап је режирао у Чехословачкој, Аустрији и Немачкој. Занатски је био супериоран домаћим редитељима. Због његовог порекла и схватања понекад је заједљиво коментарисано како: „(...) Чап вози своју малу приватну лимузину на којој лепрша заставица демо-кршћанско-малограђанског *veltanaungung* *Гријеха* (...)”, Raspor, *Riječ o filmu*... 40. Види и: Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*... 309, 311; *Filmografija*... 9.

⁵⁷ Čolić, *Jugoslovenski ratni film I-II*... 220–231; Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*... 150.

ска бајка *Чудовишни мач*, снимљен 1950, а први пут продат 1952. године Сједињеним Америчким Државама.⁵⁸ Потом, 1953, Турској је продат филм *Циганка* из 1953, Грчкој *Црвени цвети* из 1950, Египту *Невјера* из 1953, Аустрији и Западној Немачкој *Плави 9* из 1950. године. Од 1954. године почео је масовнији извоз филмова у земље оба блока, али много више на Запад и у неутралне и неопредељене земље.

Промена спољне политике ипак није утицала на то да представници власти промене стаљинистичке навике и схватања.⁵⁹ Бранко Белан је 1956. године режирао филм *Под сумњом*, којим цензорска комисија није била задовољна, па га је директор продуцентске куће „Босна филм“, Мони Финци, речима „(...) ако ти нећеш, ја ћу звати неког другог (...)“, натерао да избаци десетак делова. Касније, Белан је причао: „(...) кад сам одрезао прву сцену, осјећао сам се тако ружно, да сам слједеће призоре резао и више него што је требало. То је била нека врста самоубиства, разумијете (...)“.⁶⁰ Белан никада више није режирао играни филм.

*

Током прве деценије после Другог светског рата југословенски филм, у складу са променом државне политике и окретањем Западу, полако напушта соцреалистичку пропаганду и почиње да развија холивудски тип пропаганде. Иако су због спољнополитичких околности од почетка 50-их година били везани за Запад, југословенски комунисти нису демократизовали односе унутар земље. Кад су се у уметности јављале нове струје и либералнији трендови, долазило је до реакције репресивног апарата. Савремене теме су биле непожељне јер су такви филмови, упркос томе што су њихови аутори били максимално лојални партији, нарушавале митску слику стварности коју је комунистичка партија настојала да изгради.

Због свог значаја за формирање свести најширих слојева рад на филму је био поверен идеолошки и политички поузданим особама. Међутим, упркос чврстој руци којом је владано над „братским“ југословенским народима, долазило је до таквих дисонантности које није могуће приписати случају нити индивидуалним испадима, већ пре неком виду политичког плурализма. То што се он јавио у оквиру специфичног једнопартијског система појаву чини још занимљивијом, а њене последице сложенијим.

Упркос државно-партијској контроли и политичком притиску критички дух је успевао да опстане и развија се кроз уметност, понекад стварајући дела врхунског квалитета. Филм је у томе неретко водио главну реч.

⁵⁸ Има мишљења да је то „(...) највише продаван југословенски филм. Тако је бар било пре извесног броја година када сам разговарао са неким из Југославија филма. Велики хендикеп тог филма је што је црно-бели. Да није, мислим да би се и даље приказивао (...)“, *Разговор са: Раде-шом Марковићем...*, 66.

⁵⁹ Напротив, рад цензуре је улазило у биланс свеукупних радних успеха. Председник Владе Јосип Броз Тито је у свом извештају за 1954. годину навео: „Савезна комисија за преглед филмова основана је 1944. године. За ово вријеме она је прегледала 7428 краткометражних и дугометражних филмова. Само у току протекле године прегледала је Комисија 895 страних и домаћих филмова, од којих 321 дугометражни играни и 574 краткометражна филма и филмских журнала“. Види: *Izvjestaj Saveznog izvršnog vijeća za 1954. godinu (II)*, Prilog „Vjesnika“, 7. оžјука 1955, 1.

⁶⁰ Види: Мунитић, *Забрањене изгре* (1)... 247. Пре наивно него цинично председник цензорске комисије покушао је да утеши очајног редитеља: „(...) А видите, (...) остало је скоро све, само десетак делова треба избацити. Имамо ми случајева када треба избацити и више (...)“. *Истио*.

Goran Miloradovic

STALIN'S GIFTS:
THE THEMES OF YUGOSLAV FEATURE FILMS 1945-1955

Summary

The mass interest that movies attracted made film an extremely important means of influencing public opinion in Yugoslavia. As a result, the party-run state strove to keep the film industry under rigid control.

In the first decade following World War II the Yugoslav film reflected the state's new policy of turning towards the West, gradually drawing away from socialist realism and adopting Hollywood-style forms of propaganda. Although for reasons of foreign policy Yugoslav communists had veered towards the West in the beginning of the fifties, they had not done much to introduce democracy in the country's internal relations. The appearance of new and more liberal trends in art drew criticism and repression. Modern themes were undesirable despite their authors' unreserved loyalty to the Party because they inevitably disturbed the mythic perception of reality that the Party had endeavored to create.

Because of its importance in forming the perception of the masses filmmaking was entrusted only to individuals who had proven themselves beyond doubt both ideologically and politically. Despite the rigid rule exercised over the 'brotherly' nations of Yugoslavia such deviations occurred which cannot be ascribed to coincidence or to individual digressions but are more likely to have been the result of some form of political pluralism. The fact that this pluralism appeared within a specific single-party system makes this phenomenon even more interesting and its consequences more complex.

The critical spirit managed to survive and grow in art despite state and party control and overt political pressure, occasionally producing outstanding works. Film quite frequently preceded other forms of art in this respect.

ПРЕСЕЉЕЊЕ (УНИШТЕЊЕ) СРПСКЕ АВИО-ИНДУСТРИЈЕ 1952–1961. – ПРИМЕР ИКАРУСА*

ОДУМИРАЊЕ ВОЈНЕ АВИО-ПРОИЗВОДЊЕ И ЈАЧАЊЕ ЦИВИЛНИХ
АУТО-ПРОГРАМА У ИКАРУСУ 1952–1955

АПСТАРКТ: Крајем четрдесетих и почетком педесетих година државно и војно руководство је инсистирало на остварењу преамбициозног плана „капиталне изградње”, којим је било предвиђено формирање више нових предузећа за израду авиона, мотора и авио-опreme, углавном у унутрашњим деловима земље а нарочито у Босни и Херцеговини. Старе фабрике авиона, које су деценијама успешно радиле и постизале завидан производни и технолошки ниво, биле су присиљене да преоријентишу своју производњу за цивилне потребе.

Пд 1948. отпочело је реализовање плана „капиталне изградње” нових предузећа ваздухопловне и пратеће индустрије, која је требало да обезбеди знатно повећање капацитета за израду савремених борбених авиона. План је предвиђао подизање две фабрике за производњу авиона у Трстенику (*Прва њетолетика*, основана 23. марта 1949) и *Соко* у Мостару, фабрику клипних ваздухопловних мотора у Кнежевцу код Београда, две фабрике прецизне механике у Бањалуци и Сарајеву, предузеће за израду нишанских справа у Кијеву код Београда и подизање нових погона фабрике падобрана *Клуз* у Београду. Пошто је у државном и војном руководству донета одлука да се из стратешких разлога” војна индустрија сконцентрише у унутрашњости земље, фабрици *Прва њетолетика* је измењен производни програм па је њен развој усмерен у правцу хидраулике и пнеуматике.¹

Фабрика *Соко* у Мостару, на коју је пренет и програм производње авиона из Прве петолетке, почела је да се гради априла 1950. године. У решењу о њеном оснивању, од 14. октобра 1950, стајало је да се фабрика оснива према „указаној потреби” на основу члана 4 и 5. Основног закона о државним привредним предузећима а на предлог министра народне одбране. *Соко* је основан као државно привредно предузеће општедржавног значаја за производњу авиона. Решење о оснивању фабрике потписао је маршал Јосип Броз у својству председника владе и министра

* Рад је написан у оквиру пројекта *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку* којег је одобрило и финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије (пројекат бр. 1194).

¹ *Савремени Икари, Илустрирана енциклопедија ваздухопловства*, Београд 1989, 131.

народне одбране.² Прва машина у фабрици *Соко* прорадила је 20. јануара 1951. године. Изградњом погона отпочела је и израда појединих делова за авионе С-49Ц и друге који су у то време рађени у *Икарусу*. Фабрика ваздухопловних мотора 21. мај грађена је од маја 1948. а прве моторе *Валтиер минор*, од 160 кс, испоручила је крајем 1952. године.

Оснивањем и јачањем фабрике *Соко* долазило је, као логична последица, до гашење ваздухопловних програма у фабрици *Икарус*, заједно са прототипском документацијом и израђеним деловима. Најистакнутији стручњаци и радници *Икаруса* премештани су у новоизграђену фабрику *Соко* у Мостару, почевши од 1951. године. У јануару 1951. било је 17 радника мање него у децембру 1950, док је у фебруару 1951. било је 6 радника мање него у јануару 1951. године. У јануару 1950. у *Икарусу* је било 1429 радника да би почетком 1951. године тај број спао на 1.272 радника.³

Према нормама предузећа, *Икарусу* је у том тренутку било неопходно још најмање 150 радника. Директор Крсто Босанац је сматрао да је, ради стабилизације радне снаге, потребно обезбедити пријем нових радника како се не би осетио одлив радника који одлазе у Мостар. Спречавање одласка радника било је потребно због извршења годишњег плана рада.⁴ Међутим, одлазак стручних радника се наставио и следећих месеци. Од јануара до краја марта 1951. из *Икаруса* је отишао 151 радник. У августу 1951. директор Босанац је констатовао да се није одржао потребан капацитет радне снаге: „Није се водило рачуна да се радна снага, одласком у *Соко* и по истеку уговора, надокнади новом. Срж неизвршења плана производње налази се у тој чињеници”.⁵

Међу радницима *Икаруса* стварана је психоза да ће се фабрика расформирати и радници све масовније премештати у друга предузећа Главне војне дирекције. Појединци из Радничког савета критиковали су руководство предузећа да није на време истицало чињеницу да је *Икарус* матично предузеће ваздухопловне индустрије и да је школа кадрова за нова предузећа (мислило се првенствено на мостарски *Соко*). Даље су истицани велики и одговорни задаци које је *Икарус* требало да изврши ради јачања борбене моћи Југословенске армије. Руководиоцима производних одељења је сугерисано да буду упорни у изналажењу послова како би им сваки радник био запослен. У одељењима је требало стварати такву атмосферу како би радници у што већој мери заволели свој посао, па им је стално указивано на важност и улогу коју они имају у данашњој ситуацији на одбрани независности земље.

Руководство предузећа је оценило да су недостатак посла и слаб рад „масовних организација” (Синдикат, Савез комуниста, Народна омладина) утицали на масован одлазак квалификоване радне снаге.

² АЈ, Влада ФНРЈ, ф. 18.

³ Архива *Икарбуса*, Реферат „Другови и другарице”, 24. март 1951.

⁴ Архива *Икарбуса*, Записник са састанка Извршног одбора Радничког савета предузећа *Икарус* од 22. јануара 1951.

⁵ Исто, 7. август 1951.

Неефикасно решавање горући социјалних (животних) проблема такође се негативно одразило на стабилизацију радне снаге. Тако нпр. Служба радничког снабдевања није учинила све што је могла јер је свој рад искључиво усмерила на снабдевање ресторана предузећа. Нерешени стамбени проблеми и питање превоза радника такође су негативно утицали на стабилизацију радне снаге.⁶

Фабрика *Уиџа* из Панчева у то време је брисана из списка предузећа која су радила за потребе Команде ваздухопловства, али је сачувала, и потом додатно проширила, ваздухопловну производњу захваљујући упорности ентузијаста и ваздухопловних кадрова који се нису мирили са одлукама партијско–политичких и војних власти. Одлуке о изградњи нових авио–фабрика, у срединама које нису имале никакву ваздухопловну традицију и кадрове, правдане су стратешким разлозима због наводне угрожености североисточних делова земље.⁷

У оновременој штампи и литератури истицано је да је смањење *Икарусове* производње за војне потребе извршено због побољшане међународне ситуације и тежњи за освајањем савремених конструкција. Истицана је и неподесност даље производње авиона на постојећој локацији из војностратешких разлога и немогућности развоја због урбанизације и изградње Новог Београда.⁸ Међутим, у позадини те одлуке стајала је стратегија расељавања развијене војне индустрије у Србији, нарочито ваздухопловне, која је углавном била сконцентрисана у Београду и околини.

На смањени обим производње домаћих фабрика авиона утицала је и међународна ситуација после сукоба Југославије са земљама тзв. реалног социјализма 1948. године. Одлучно „Не” Стаљину изазвало је приближавање Југославије земљама западне демократије. Југославија је, у оквиру подршке настојањима да сачува независност од наслртаја стаљинизма, добила знатну помоћ у војном материјалу од извесног броја западних земаља. Од тог времена почиње све израженија привредна, политичка а тиме и војна сарадња са западним либералним демократијама.

Добијање авиона и ваздухопловне опреме са Запада, од 1951. до 1956, знатно је утицало на развој југословенске авио-индустрије. У том раздобљу Југославија је добила клипне борбене авионе Москито и Ф-47 Тандерболт, као и изванредан број транспортних авиона, а од 1953. и млазне авионе Т-33 за преобуку и ловце бомбардере Ф-84Г Тандерџет. Добијање разних ваздухоплова из војне помоћи, одређеног броја резервних мотора, радара и друге ваздухопловне опреме, смањило је потребу за сопственом производњом и утицало на стагнацију домаће производње у југословенским фабрикама авиона ишло је ка простом одржавању ваздухопловне технике, што је довело до осипања стручних кадрова и престанка рада неких стручних група (млазни мотори, радар и др.).⁹

⁶ Архива *Икарбуса*, Записник са састанка Радничког савета одржаног 27. марта 1951.

⁷ 70 година ваздухопловне индустрије 1923–1993, Београд 1993.

⁸ 50 година *Икаруса* 1923–1973, Београд 1973, 25–26.

⁹ О. Пезо, *Војна индустрија Југославије*, Београд 1983, 297; *Савремени Икари*, 131.

Производна оријентација ка земљама „западне демократије” спровођена је и у *Икарусу*. У све већој мери јачали су контакти са произвођачима авиона у Француској и Енглеској. Са француским фабрикама се преговарало о набавци мотора и опреме за другу серију авиона С-49Ц. У марту 1953. инж. Петровић је посетио Француску и Енглеску због добијања лиценце авиона на млазни погон. Том приликом је прегледао 18 авиона и констатовао да су енглески авиони на вишем техничком нивоу од француских. Петровић је очекивао да ће добијање лиценци млазних авиона бити од „огромне користи за нашу земљу” јер ће се моћи „стручно оспособљавати наши конструктори, инжењери, техничари, мајстори а биће ангажоване многе фабрике у земљи за израду алата, челичана и другог”. Прве фабрике, које су требале да преузму израду лиценцираних авиона, биле су *Икарус* и новоосновани мостарски *Соко*. У ту сврху планирано је да се у тим фабрикама, у раздобљу од 1953. до 1958, сконцентрише главни ваздухопловни потенцијал Југославије. Оцењено је да ће се испуњење тог задатка остварити преко учења енглеског језика и упознавањем радника и стручњака са модерним типовима авиона, са припадајућим уређајима, алатима и материјалом. Петровић је изложио потребу да се у *Икарусу* организују предавања (укупно 90) и систематско учење енглеског језика. Припреме за те акције требало је да се заврше до 1. јануара 1954. године.¹⁰

Први наговештај *Икарусове* нове производне тенденције ка цивилној производњи осећа се у 1952. години. Док се у 1951. години 100% производило за војне потребе, у 1952. години се 0,4% производи за цивилно тржиште.¹¹ У прегледу извршења плана за период од 1. јануара до 28. маја 1952. наводи се да је за услуге предузећима ван војне индустрије планирано 50 норма-часова а остварено 1.635 (нч) што је износило 327% пребачаја плана.¹² Све више се осећало усмерење, које је иницирао политички и државни фактор, да *Икарус* треба да се осећа као једно тело са предузећем *Соко* и да се „одређени послови” морају преbacити на *Соко*.¹³

Током 1953. године за војне потребе производило се 96,8% а за цивилно тржиште 3,2%. У 1954. однос је био 91% према 9%, у 1955. 73,4% према 26,6%. Од 1955. године почела је нагло да опада производња за војне потребе. У 1956. години однос је био 60% према 40% у корист војне производње. Управа војне индустрије је по „налогу одозго” налагала *Икарусу* да форсира цивилне послове који су све више постајали основа производње.

Током 1953. *Икарус* је од Савезног завода за привредно планирање добио програм укључења предузећа војне индустрије и бродоградње у цивилну производњу намењену потребама привреде ФНРЈ. *Икарусови*

¹⁰ Архива *Икарбуса*, Записник са састанка Управног одбора *Икаруса* одржаног 24. марта 1953.

¹¹ Музеј југословенског ваздухопловства, „50 година Икаруса 1923–1973”, (рукопис).

¹² Архива *Икарбуса*, Р. 34, Реферат техничког директора инж. С. Мишковића о проблематици техничког сектора, 10. мај 1952.

¹³ Исто, Записник са састанка Радничког савета од 30. децембра 1952.

војни капацитети доспели су у категорију „вишка војне индустрије”. У свом програму Савезни завод за привредно планирање је за предузеће *Икарус* „испланирао” следеће послове: „*Икарус* – Земун би требао да кооперира са фабриком трактора у производњи неких делова и носећих оруђа трактора. Најповољније би било да ово предузеће уђе у састав фабрике трактора. Поред тога предузеће треба да кооперира и са другом индустријом”. У програму Савезног завода је даље стајало да Заводи А. Ранковић у Земуну (фабрика трактора) треба да производе тракторе по странијој лиценци. Уколико би *Икарус* ушао у склоп овог предузећа, Заводи би били у обавези да израде пројекат који би био у складу са овим и на тој бази *Икарус* би благовремено изradio капацитете за производњу 10.000 трактора.¹⁴

„Дириговани” програм Савезног завода за привредно планирање, који је подржао и Привредни савет владе ФНРЈ, узнемирио је и огорчио стручњаке и раднике *Икаруса*. Инж. Петровић је, на састанку Управног одбора од 20. новембра 1953, на следећи начин прокоментарисао ту „апсурдну одлуку”: „Из садржаја писма, које смо добили од Привредног савета, види се да се овде не ради о људима него о просторијама, а људи би просто требало да се преселе у неку другу фабрику када то буде требало. *Икарус* би на тај начин требао да живи од милости неких других предузећа. Кооперација са фабриком трактора је технички апсурд јер машина за израду трактора *Икарус* нема. То би значило да се зидине уступе Заводима *Ранковић* а машине и људи да се иселе ако би се желело постићи оно што се предлогом предвиђа. Нама би остало да идемо трбухом за крухом, да тражимо своја места негде на другој страни”.¹⁵

Евентуалним преласком на производњу трактора многи ваздухопловни стручњаци би морали да напусте *Икарус*. На састанцима Радничког савета чула су се негодовања и питања да ли је *Икарус* уопште самостално предузеће када му Привредни савет потпуно одређује што треба да ради. „Друг” Јолџић је истицао да је ствар потпуно нејасна јер Привредни савет распоређује производњу по предузећима али не даје задатке: „Шта Управни одбор, Раднички савет и управа предузећа има да решава ако Привредни савет врши распоред производње по фабрикама. Ако примимо тракторе онда *Ранковић* заузима наше просторије. Овде је најважније одредити да ли *Икарус* постоји и ко ће му дати задатке. Када се разјасни да нисмо више ваздухопловно предузеће, онда се може одлучити шта да производимо. Ми смо и раније дискутовали о комбајнима као подеснијим од трактора... Значи треба знати до када смо ваздухопловно предузеће и потом узети један озбиљан посао”.¹⁶

На поменутом „историјском састанку” Управног одбора, од 20. новембра 1953, донете су пресудне одлуке у вези са *Икарусовим* опстанком и карактером производње. У својој дискусији инж. Душан Бракус је истицао да *Икарус* има две алтернативе. Прва је да поред ваздухопло-

¹⁴ Исто, Записник са састанка Управног одбора *Икаруса* од 20. новембра 1953.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

вних послова израђује ФАП-ове лиценциране производе: „За сарадњу са ФАП-ом углавном имамо машине, а што је најважније можемо остати и као ваздухопловна фабрика до одређеног времена”. Друга алтернатива је била, производња аутобуса, јер би *Икарус* имао довољно посла у тој области. Бракус је био за то да људи из *Икаруса* преузму иницијативу а не да је натура неко са стране: „Ми морамо наступити са својим ставом и предлогом. Друга је ствар ако постоји нешто што ми не знамо”.¹⁷

Технички директор, инж. Бора Петровић, изнео је мишљење да је *Икарус* постао опасан и за ваздухопловну и за ауто-индустрију: „Ја сам стално у ваздухопловној индустрији и стално слушам о том расформирању, а никад да се то учини. Нико не сме да прими ту одговорност да расформира овакво предузеће док друго не постоји. Заиста је крајње време да нам се каже до када остајемо и постојимо као ваздухопловна фабрика. Немогуће је да се развија још једна фабрика ове врсте паралелно са *Икарусом*. Такође је немогуће овај састав, као такав, преселити рецимо у *Соко*, јер у том случају долази у обзир више објективних тешкоћа”.

На крају седнице Управног одбора ауторитет директора Блаже Марковића је пресудио, па су усвојени „закључци за будућност” формулисани углавном према његовом мишљењу. Он је члановима Управног одбора дао своје тумачење понашања државних ресора истичући да се у случају „*Икаруса* ради о општој привредној политици”, а да су „поједини другови” у својој дискусији исказали „неразумевање и несхвататељност”: „Сав наш рад мора бити усмерен целини – заједничким интересима. Ми смо војно предузеће али имамо оријентацију да до 1960. престанемо бити ваздухопловно предузеће какво смо сада. Ово условљава наш географско-стратегијски положај. Треба настојати да се *Соко* изгради јер се у овом смислу налази на бољем положају. Може се десити да и *Икарус* остане ваздухопловно предузеће. Ником није циљ да га растури... Капацитети војних предузећа су ратни и они као такви надмашују моменталне потребе те се морају ангажовати у производњи за опште потребе – за цивилну производњу, али и да задржимо карактер ваздухопловног предузећа”.¹⁸ Према мостарском *Соколу* директор је био врло благонаклон и широкогрудно је понудио да у *Соко* иду добри људи и стручњаци.

У наставку излагања директор Блажо Марковић је истакао да би *Икарус*у били „најсимпатичнији” путнички аутомобили, али да најбоље одговарају аутобуси „јер су серије њихове израде уопште у свету мале док се путнички аутомобили производе у огромним серијама”. Члановима Управног одбора директор је ултимативним тоном саопштио да се управи *Икаруса* може на крају наредити у „општем интересу” ако се не би „схватио” крајњи циљ.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

У закључцима Управног одбора нађено је донекле компромисно решење иницирано речима директора: „Мишљења смо да би нашем карактеру производње, по организацији и стручном потенцијалу, најбоље одговарала аутомобилска и аутобуска индустрија, па ради тога предложимо кооперацију са том индустријом на бази израде одређених целина из програма те индустрије”. Представници *Икаруса* су на састанку, заказаном за 25. новембра 1953. у Савезном заводу за привредно планирање, требали заступати став са колегијума, Управног одбора и Радничког савета.

Управа *Икаруса* је сматрала да је оријентација на аутомобилску индустрију најбољи компромис у ситуацији када се морало престати са производњом авиона за војне потребе. Стручни савет саобраћајних предузећа је управи *Икаруса* изнео податак о недовољној производњи каросерија за покривање потреба земље. За друмски саобраћај је било неопходно око 140 каросерија, а за тролејбусе и аутобусе око 200 каросерија годишње. Предузећа која су у то време производила каросерије могла су да произведу само око 50 каросерија.¹⁹ Та чињеница је у доброј мери определила управу *Икаруса* да прихвати оријентацију ка производњи каросерија.

Због сужавања војних послова, у *Икарусу* су били принуђени да у све већој мери почну размишљати о будућим цивилним пословима. Раднички савет и управа били су, дакле, мишљења да би *Икарусовом* карактеру производње, по организацији и стручном потенцијалу људи, најбоље одговарала аутомобилска и аутобуска индустрија, па су надлежним државним факторима предлагали блиску кооперацију са аутомобилском индустријом на бази израде одређених целина из програма те индустрије.

Имајући у виду план државних челника у погледу пресељења ваздухопловног потенцијала у Мостар, руководиоци *Икаруса*, у сарадњи са Радничким саветом и стручњацима, проучавали су у другој половини 1953. могућност преласка предузећа на цивилну производњу. После дужих дискусија је утврђено да би производња путничких аутомобила, аутобуса (градских, међуградских и тролејбуса) најбоље одговарала будућем програму фабрике. Одлучено је да ће код аутобуса и тролејбуса предузеће радити само каросерије, имајући у виду развој „тела возила” и утврђујући да ће у будућности потпуно превладати тзв. самоносећа каросерија. Очекивало се да би се с таквом производњом каросерија највише приближили „карактеру садашње производње авиона” и на тај начин безболно укључили у нови производни процес. Остале делове аутобуса, због недостатка машина, предузеће није узело у будући производни програм. У погледу производње путничких аутомобила закључено је да ће предузеће израђивати целокупно возило сем мотора и мењачке кутије.²⁰ Даље је одлучено да *Икарус*, као споредне „излазне артикле”, усвоји израду хладњака за све врсте возила, резер-

¹⁹ Исто, 5. и 6. новембра 1953.

²⁰ Исто.

воара и осталих лимених делова за возила, цевоводних прикључака и друге арматуре.

У време кад се почела спроводити производна трансформација, управи *Икаруса* није достављено никакво званично организационо решење од војних власти. Руководству *Икаруса* је 1953. стављено до знања да предузеће неће од војске добијати нове порудбине за израду авиона, авионских резервних делова и чинити остале услуге за потребе војног ваздухопловства. Ограничавање радова за војно ваздухопловство појачавало се од средине 1953. године. Производни план за ту годину био је нижи од предвиђеног за 140.000 норма часова.²¹

Према „Уредби о привредним предузећима која производе за одређене потребе ЈНА”, предузећа за војне потребе нису могла мењати карактер производње без одобрења Државног секретаријата за народну одбрану. Таква предузећа нису смела давати никакве техничке нити количинске податке о производима намењеним ЈНА без претходне сагласности Државног секретаријата.²² Из тог разлога у архиви *Икарбуса* су врло оскудни подаци о производњи за војне потребе.

Током 1954. године Управа за послове војне индустрије је највише ограничавала послове за војно ваздухопловство. С друге стране, Команда југословенског ратног ваздухопловства је, због задовољења својих потреба, наставила да даје послове *Икарусу* и то у знатном обиму. *Икарус* је вршио поправку совјетских ЈАК-ова, израду резервних делова, оправку и преправку елиса, разне услуге, не само за сопствене, већ и за друге авионе домаће или стране производње. Због таквих потраживања од Команде, план *Икаруса* за ваздухопловне послове у 1954. није се смањио у односу на 1953. годину. За 1953. план производње је износио 1.800.000 норма часова, заједно са услугама за цивилни сектор, док је за 1954. износио 2.000.000 нч. Од укупног броја норма часова за сваку наведену годину, око 90% је ишло на чисто ваздухопловне послове.²³ Производна трансформација од војне ваздухопловне ка цивилној ауто- производњи је, ишла врло постепено.

Временом *Икарус* је постао „ковница кадрова”, јер је новим фабрикама авиона дао велики број руководећих и стручних кадрова. Предузеће је активно учествовало у изградњи нових предузећа авио-индустрије, иако је тиме угрожавало властити опстанак. На нова предузећа пренет је и део производње: на мостарски *Соко* израда крила а на *Прву џетшолешку* стајних трапова. Говорећи о историјату односа између *Икаруса* и *Сокола*, инж. Б. Петровић је на састанку Радничког савета, од 19. априла 1954, нагласио да је *Икарус* увек био вољан за указивање помоћи *Соколу*: „Освајање израде крила у *Соколу* велики је допринос *Икаруса*. Ми смо вољни омогућити обуку њихових инжињера, техничара и радника. Још раније је једним уговором ово било предвиђено, међутим

²¹ Исто, 24. март 1953.

²² АЈ, фонд: *Савезно извршно веће*, Ф-208, Уредба од 23. децембра 1953.

²³ Музеј југословенског ваздухопловства, „Чињенично стање предузећа *Икарус*”, извештај инж. Борисава Петровића, 14. мај 1954.

Соко није ни одговорио на све то. Нудили смо да им израдимо компликованије алате и делове. На све наше понуде *Соко* није одговорио, било да се радило о понуди помоћи обучавања кадрова или давања кадрова”.²⁴

Икарус је несебично нудио кадровску помоћ *Соколу*, али је зато сам остајао без најбољег стручног кадра. У предузећу су дизали глас против кадровске политике која је водила уништавању предузећа са дугом ваздухопловном традицијом. Конструктор Бешлин је имао утисак да постоје тенденције да се *Икарус* хоће задавити а *Соко* развити, да је *Соко* повлашћен у држави. Члан Радничког савета, Љубо Карановић био је оптимистичкије расположен јер је сматрао да није реч о уништавању једног предузећа већ само о уступању кадрова без угрожавања плана *Икарусове* производње. У том тренутку 30 истакнутих *Икарусових* стручњака и висококвалификованих радника пријавило се за одлазак на рад у мостарски *Соко*.

Од главних послова, које је требало ликвидирати током 1954, предвиђено је да се обустави испорука серије ловачких авиона С-49Ц, поправка авиона ЈАК-3 и израда највећег броја прототипова. За 1955. предвиђено је да се настави са израдом типова „214” и извесног броја прототипова. Нових серијских поруџбина у то време није било у складу са курсом Управе за послове војне индустрије нити је било у изгледу да предузеће добије ма какву поруџбину за серијску производњу војних авиона. За војску ће *Икарус*, до краја војног производног периода, „одрађивати” ситније послове нпр. оправку елиса, хладњака, израду резервоара, елиса и др. У *Икарусу* су претпостављали да ће у 1955. години слободан капацитет износити „минимум милион норма часова”. Очекивало се да ће *Икарус* током 1955. довршити све ваздухопловне послове и у 1956. години остати без посла те врсте.²⁵

На састанку Радничког савета, од 7. маја 1954, расправљано је о остварењу плана производње у првом кварталу 1954. године. Извештај о остварењу плана производње поднео је инж. Бора Петровић. Према његовом извештају план је остварен са следећим процентима: план конструкције извршен је са 105%; план израде прототипова са 90%; реализација са 0%. У односу на целу годину план израде испуњен је са 99%. Реализација послова серијске израде била је следеће: ЈАК-3 0%, резервни делови 173%, услуге војним предузећима 284%, инвестициони радови 158%, за цивилни сектор 643%. За први квартал 1954. остварено је укупно 395.200 радних сати (94%) од 421.000, колико је планирано са укључењем конструкције. План је остварен са 94%. План за мај износио је 159.000 норма часова због тога што је требало достићи мањак из марта и априла. Остварење платног фонда захтевало је постављање чвршћег плана за јуни. Стратегија је била да се план ослони на поједине производе који су се могли реализовати до краја јуна 1954. године. У јунски план улазиле су следеће обавезе:

²⁴ Архива *Икарбуса*.

²⁵ Музеј југословенског ваздухопловства, Извештај инж. Петровића од 14. маја 1954.

– да се доврше резервни делови из 1953. за авионе С-49Ц, Аеро-2 и С-49А;

– да се заврше одређене позиције из спискова резервних делова за 1954;

– да се заврши 20 авиона ЈАК-3 до краја јуна;

– услуге за Команду југословенског ратног ваздухопловства;

– за цивилни сектор предвиђено 60,000.000;

– прототип је требало да заврши авион „522” (2 комада), авион за везу (1 комад), СЛ-451-М (1 комад), „214” (1 комад). Фабрикацијски је требало завршити 451-ММ и *Орао-3*.²⁶

На поменутом састанку Радничког савета закључено је да у првом полугођу 1954. треба остварити 850.000 норма часова, и то: на резервне делове 230.000, прототип 140.000, израда авиона ЈАК-3 140.000, услуге 48.000 и за цивилни сектор 50.000 што је представљало повећање у односу на претходну годину. На састанку је истакнуто да *Икарус* има закључен уговор за израду 17 аутобуса.

Раднички савет *Икаруса* је, на састанку од 5. фебруара 1954, усвојио алтернативу откупа дела лиценце који се односио на израду каросерија за све врсте аутобуса и тролејбуса за чију је израду ФАП купио лиценцу. Технички директор, инж. Бора Петровић, реферисао је о стању односа између *Икаруса* и ФАП-а. Преговорима са ФАП-ом *Икарус* је приступио у време док је ФАП био у изградњи. У почетку је у Прибој ишла *Икарусова* комисија која је прегледала производну документацију због одабирања производа који би најбоље одговарали *Икарусу*. „Поред тога што смо одабрали каросерију”, како истиче Б. Петровић, „било је још 17 група послова које намеравамо радити код нас”. Ова комисија је одабрала цртеже за све те радове.

Касније је у ФАП отишла друга *Икарусова* комисија која је била овлашћена да потпише уговор о преузимању израде каросерија, под условом да се откупи лиценца за каросерију по цени од 32.000 динара или да ФАП *Икарусу* уступи цртеже а да лиценца остане *Файово* власништво. Одобрење за *Икарусов* производни избор одобрио је „друг” из Привредног савета, Словенац Франц Лескошек, који је саопштио да је израда каросерија прави избор а да у Југославији има превише фабрика за израду шасија. Функционери из Привредног савета предочили су представницима *Икаруса* да би производња каросерија могла да крене од 1. јануара 1955. године. Истакли су да би *Икарус* у прво време производио 200 а касније 500 каросерија годишње. Требало је да постану *Икарусов* производ и зато је у Привредном савету одлучено да се пошаљу „три друга” у Беч како би се упознали са производњом у фабрици *Саурер*.²⁷

Поред производње каросерија за аутобусе, у *Икарусу* су планирали да отпочну и производњу путничких аутомобила. Као нус производи предвиђена је израда хладњака и резервоара. Технички директор инж. Петровић је говорио о *Икарусовој* зависности од војске и војне произ-

²⁶ Архива *Икарбуса*, Записник са састанка Радничког савета од 7. маја 1954.

²⁷ Архива *Икарбуса*, Записник са састанка Радничког савета од 5. фебруара 1954.

водње која је могла онемогућити освајање нових производа, али је по том питању ипак био оптимиста. Истицао је да треба сузбијати гласове о расулу у *Икарусу* због одлива кадрова у новоосновани мостарски *Соко*.²⁸

У мају 1954. *Икарус* је располагао лиценцом документацијом за производњу аутобуских (градских и међуградских) и тролејбуских каросерија. Ту документацију је Фабрици аутомобила у Прибоју испоручила аустријска фирма Сауер. *Икарус* је накнадно са ФАП-ом склопио уговор о производњи каросерија према *Сауеровој* лиценци. Прво је склопљен уговор за производњу 13 каросерија, а потом за још 50 комада. У погледу овог производа, како истиче инж. Петровић, „наше припреме одмакле су довољно напред, тако да смо у читавој нашој јавности афирмисани као озбиљан произвођач овог производа”. У то време још није била почела производња каросерија, а очекивало се да у другој половини 1954. године.²⁹

Испитивањем асортимана материјала, у *Икарусу* су закључили да би за производњу у 1954. морали увести знатан део сировина, полуобрађеног материјала или опреме, док би у 1955. години највећи део тог материјала могли обезбедити на тржишту у Југославији. Испитивањем тржишта, у вези са продајом каросерија, закључено је да су потребе знатне, али да због недостатка шасија и великих увозних ограничења у Југославији, настају реални проблеми.

У погледу производње путничких аутомобила ситуација је била нејасна. Привредни одбора Савезног извршног већа дао је усмену сагласност, преко Словенца Франца Лесковшека, да се *Икарус* може укључити у производњу путничких аутомобила на бази лиценце коју би надлежни државни органи откупили у иностранству. Откуп лиценце поверен је *Црвеној засјави* из Крагујевца, али до средине 1954. тај посао није био завршен. Због проблема око набавке лиценце, у *Икарусу* се помишљало и на сопствену конструкцију путничког аутомобила, искључујући мотор и мењачку кутију. Челници *Икаруса* су ступили у контакт и са представницима немачког Фолксвагена због добијања лиценце, али ти контакти нису довели до резултата.³⁰

Од осталих производа, који су узети као споредни у будућој производњи, предвиђени су хладњаци за теретне аутомобиле и ФАП-ове аутобусе. *Икарус* је већ у пролеће 1954. имао документацију за производњу хладњака. У лето 1954. *Икарус* је потписао уговор са ФАП-ом о производњи хладњака за поменуто предузеће. Тиме је обележен почетак производње хладњака у „великим размерама” у *Икарусу*. За ту производњу био је обезбеђен материјал, осим челичних трака од 0,3 мм. Поред уговора за производњу хладњака, *Икарус* је закључио уговор за производњу и испоруку флуоресцентне опреме у „знатнијим количинама”.

²⁸ „Када неко буде требао да иде за Соко даће се потребан рок да се обезбеди замена и човек благовремено припреми. Ово се предвиђа и програмом по коме ће се убудуће давати кадрови Соколу” (Исто).

²⁹ Музеј југословенског ваздухопловства, Извештај инж. Петровића од 14. маја 1954.

³⁰ Исто.

Пре почетка израде каросерија, из *Икаруса* су слати радници у фирму *Саурер* како би на лицу места проучили „све главне околности и основе за организацију производње каросерија”. Екипа стручњака и радника је у *Сауреру* током јуна 1954, проучила израду каросерија и обучила се у појединим врстама обраде. Фабрикација каросерија у *Икарусу*, у заједници са ФАП-ом из Прибоја, отпочела је у новембру 1954. године. У плану је било да се израде каросерије за београдску општину и за Цемсове. Уочи почетка рада на каросеријама инж. Бракус је предложио да се хитно изради хидропробојница за испитивање аутобуса и тролејбуса на прокишњавање. Даље је предложио да се хитно изради хладњак за авионе С-49Ц, пројекат за нову радионицу за израду хладњака за авионске и аутобуске моторе.³¹ Бракус је образложио свој предлог захтевом Команде ваздухопловства да се хитно израде авионски хладњаци пошто у целој држави има само 105 таквих хладњака, а једино *Икарус* може да испуни тај задатак.

У почетку производне трансформације ка ауто производњи, *Икарус* је имао пословну сарадњу само са ФАП-ом из Прибоја. У предузећу су октобра 1954. оценили да је искључива оријентација на ФАП штетна за колектив пошто су у односу на остала предузећа, остали изоловани. Због неутралисања таквог положаја иницирана је потреба сарадње са *Гошом* из Смедеревске Паланке. Оцењено је да таква сарадња не може да омета предузеће у погледу проширења пословних веза и на друга предузећа.³² *Икарусову* сарадњу са *Гошом* нарочито је иницирао Народни одбор града Београда због хитног решавања проблема набавке аутобуса и тролејбуса за градски превоз. У НО града Београда дискретно су саопштили представницима *Икаруса* да „ситуација са ФАП-ом не стоји најбоље” па би било „пожељно” да се оствари „свесрдна сарадња” са *Гошом*. О почетним производним преговорима са *Гошом* Бракус је изјавио следеће: „Од њих смо тражили да ми радимо аутобусе а они тролејбусе, међутим, они због своје моменталне ситуације нису могли на то пристати већ су нам понудили да аутобусе радимо у односу 50–50%. Затим су нам понудили да за тролејбусе и аутобусе радимо све пнеуматске уређаје, све машинске делове за трамваје итд. Подвукли су и то да у колико би добили већу поруџбину израде вагона за иностранство, да би нам у том случају можда уступили читаву производњу аутобуса. Том приликом направили смо и писмени аранжман са којим је био упознат и председник НО града Београда и након кога је уследила одлука НО да се израда аутобуса и тролејбуса препусти предузећу *Гоша и Икарус*”. Бракус је истакао да је *Икарус* био у заблуди у погледу развоја ситуације са ФАП-ом јер нисмо знали могућности и предности аутобуса *Алфа Ромео* са *Ансалдом* уређајима у односу на *Саурер*, који је *Икарус* радио у кооперацији са ФАП-ом.³³

³¹ Архива *Икарбуса*, Записник са састанка Радничког савета *Икаруса* од 1. новембра 1954.

³² Записник са седнице Радничког савета *Икаруса* од 25. октобра 1954.

³³ Исто.

Инжењер Бракус је анализирао „још нејасну ситуацију” развоја догађаја са Управом војне индустрије и Командом југословенског ратног ваздухопловства. Нагласио је да ће се то питање решити 26. октобра, тј. после одласка француске војне делегације и да ће том састанку присуствовати командант Улепич који ће „том приликом тачно дефинисати што ће се нама уступити”. У погледу будуће производње Бракус је био оптимиста, јер је очекивао да се може врло лако десити да „радимо чак и у две смене с обзиром на развој наших веза на цивилном тржишту и на могућност ремонта клипних и млазних авиона”. Посебно је скренуо пажњу на то да је ремонт млазних авиона „прилично тешка ствар” и да би се *Икарус* морао постепено ширити и афирмисати на цивилном тржишту.³⁴ На крају излагања Бракус се пожалио на злу судбину *Икаруса* којем је одузета производња серијских авиона и прототипова, па се због тога фабрика морала борити за производњу млазних авиона који су у то време постајали хит ваздухопловне индустрије. Без освајања производње млазних авиона *Икарусу* би од ваздухопловних послова остали само ремонт и израда резервних делова за авионе. Ремонт млазних авиона, уколико би се остварио, осигурао би, како је предвиђао Бракус, посао за следећих 10 година, а за то време би се ширили послови цивилног сектора.

Крајем 1954. године мариборско предузеће *ТАМ* понудило је *Икарусу* сарадњу у изради 300 каросерија за камионе *Пионир*. Процењено је да су ти услови били повољни с обзиром на стабилност словеначког предузећа. *Икарусу* је стигла повољна понуда са потпуном документацијом, без накнаде за откуп лиценце, за 50 аутобуса *алфа ромео*. Склопљени су и петогодишњи уговори са *Индустријом мошора* из Раковице и *Ториедом* из Ријеке. Значајно место у преоријентацији производње имала је производња тролејбуса у кооперацији са фабриком *Раде Кончар* из Загреба. Средином педесетих година *Икарус* је, дакле, имао добру производну перспективу у области цивилног дела, док је питање његовог даљег опстанка зависило од степена заступљености ваздухопловне производње коју су одређивали државни и политички руководиоци.

У *Икарусу* су у то време истицали да фабрика нема фиксиран план производње за 1955, јер предузеће није било ослобођено зависности од војне индустрије па се нису могли самостално закључивати послови цивилног сектора. У септембру 1954. донет је само један оквирни план производње за 1955. годину са следећим производним обавезама: довршење серије авиона С-49Ц морало је да пређе у 1955. годину јер *Икарус* није имао моторе; предвиђено је да се уради ревизија 50 авиона С-49Ц и 20 авиона С-49А; ревизија 47 авиона Аеро-2; за авион Т-33 предвиђено је да се изврши преглед и израде неисправни делови; за авион Ф-84Г предвиђен је преглед 70 апарата и замена неисправних делова; израда 10 авиона 214 и ревизија већ ревидираних ЈАК-3. Тако обиман производни план изискивао је напуштање производње у цивилном сектору.³⁵

³⁴ Исто.

³⁵ Архива *Икарбуса*, Записник са седнице Радничког савета од 1. октобра 1954.

Крајем 1954. *Икарус* је за област цивилне производње направио оквирни план за следећих 10 година. Планирано је да се до 1963. године испоручи 500 аутобуса а у идућој години већ 100; затим, 20.000 хладњака за аутобусе а у идућој години 1.000 комада. У то време је постојао парафиран уговор са ФАП-ом за испоруку 70 аутобуса. Усвајањем нове производње постављало се питање технолошког процеса и циркулације делова кроз фабрику, па се због тога почело размишљати о премештају неких одељења. Са *Соколом* су се водили интензивни преговори, уз ургенцију војне индустрије, о сарадњи на појединим конструкцијама пошто је поједине *Икарусове* конструкције требало да преузме мостарска фабрика *Соко*. Неке од *Икарусових* конструктивних група морале су да се преселе у Мостар.³⁶ Све је то реметило планирање производње јер се у *Икарусу* није знало са каквим ће кадром фабрика располагати у наредним годинама. Проблем одласка кадрова у предузеће *Соко* морала је да решава Управа за послове војне индустрије.

Инжењер Петровић је често истицао да се у *Икарусу* већ називу два будућа сектора: војни и цивилни због којих ће се морати повећати број радника. Страховао је да ће због одлива стручних кадрова наступити драматичан застој у раду. Предлагао је да се у *Икарусу* уведу премије на радни стаж како би се задржали радници и стручњаци. У то време отказе су поднели начелник алатнице Жика Јоксимовић и начелник Конструктивног бироа инж. Зрнић који је ту одлуку донео у кризним тренуцима када се одлучивало да ли ће предузеће радити за војни или цивилни сектор. Инж. Б. Петровић је нарочито жалио због Зрнићевог отказа јер је он, по њему, „један од наших најбољих конструктора, нарочито за конструкцију авиона и статику”.³⁷ Поједини стручњаци и радници уцењивали су предузеће због свог останка у предузећу, захтевима за доделом стана, и повећањем плате. Поједини чланови управе *Икаруса* сматрали су да треба забранити улазак у предузеће „људима из *Сокола* који врше агитацију на штету нашег предузећа”.

Све озбиљнија оријентација ка цивилној производње исказивала се и на састанцима Радничког савета у децембру 1954. године. На седници Радничког савета, од 7. децембра, захтевано је да се допуни чл. 3 Правила предузећа формулацијом да основна делатност предузећа буде израда моторних возила, која је до тог тренутка сматрана споредном делатношћу у односу на авио- производњу.³⁸

Икарус је први аутобус произвео у другој половини 1954. и изложио га на јесењем загребачком велесајму исте године. Излагање је било у интересу *Икаруса* и аустријске фирме *Саурер* по чијој лиценци је и рађен први *Икарусов* аутобус. *Саурер* је, због излагања првог *Икарусовог* аутобуса на загребачком велесајму, послао шест својих стручњака у Југославију.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ „Да се изврши допуна чл. 3 Правила предузећа да се у основну делатност предузећа убаци и делатност израде моторних возила ради добијања девизних средстава због могућности освајања производње аутобуса”, Закључци из записника са седнице Радничког савета одржане 7. децембра 1954, Архива *Икарбуса*.

У периоду трансформације и производне преоријентације предузећа радници и управа су подносили велике напоре, жртве и одрицања. Сви чланови колектива одрицали су се повећања личних доходака да би се новчана средства употребила за реконструкцију и набавку неопходне опреме за производњу делова за тржиште. У колективу је на крају постигнута сагласност да се преоријентација предузећа заснива на специјализованој производњи из области моторне индустрије, индустрије пољопривредних машина и уређаја и индустрије апарата и уређаја за домаћинство.

Крајем педесетих година била је све израженија интенција државних фактора да се у што већој мери војна индустрија повезује са цивилном ради преображаја појединих војних предузећа у цивилна. Основни проблеми војне индустрије огледали су се у све израженијој неискоришћености капацитета и у области доделе инвестиција. Секретаријат за индустрију СИВ-а је почетком 1958. образовао комисију која је имала задатак да размотри могућност коришћења слободних капацитета у предузећима војне индустрије. Задатак комисије је накнадно проширен тиме што је требало да обради могућност подмирења потреба у производима машиноградње, металопрађивачке индустрије и електроиндустрије према перспективном развоју привреде у периоду 1957–1961. Комисија је предложила оријентациони програм за поједина војна предузећа са оценом колико би такав програм ангажовао слободне капацитете војне индустрије. Елаборат комисије од 3. јула 1958. продискутован је у Секретаријату за индустрију СИВ-а са секретарима републичких секретаријата за индустрију, представницима Управе за послове војне индустрије и представницима Савезне индустријске коморе.

Икарус је за потребе Управе за послове војне индустрије, поред авиона и авионских делова, производио каросерије за војне камионе и аутобусе. Током 1956. произвео је 113 тона каросерија а у 1957. укупно 335 тона. Очекивало се да ће у 1958. години произвести 415 тона, 1959. године 422 тоне а у 1960. години 560 тона. За потребе војне индустрије *Икарус* је производио и делове за моторна возила. У 1956. години произвео је 90 тона, а у 1957. години 250 т делова. Очекивало се да ће у 1958. произвести 385 т, у 1959. години 759 т, у 1960. години 875 и у 1961. години 975 тона.

Све израженији цивилни карактер производње морао се правно формулисати. На другој седници Радничког савета, од 25. јануара 1960, одлучено је да се допуни регистрација предузећа, односно да се у регистру привредних организација, код Окружног привредног суда у Београду, упишу следеће промене: „Мења се предмет пословања предузећа *Икарус* у Земуну, тако да у будуће гласи:

Основна делатност:

- израда и оправка авиона свих врста,
- израда и оправка авионских делова,
- израда опреме за моторна возила, а посебно хладњака, пречиштача и квачила,

- израда делова за моторе, моторна возила и тракторе, а посебно лимених гарнитура,
- израда каросерија свих врста.

Допунска делатност:

- вршење разних услужних радова у оквиру делатности ваздухопловне индустрије, моторне индустрије, машиноградње и металопрерађивачке индустрије,
- пројектовање”.³⁹

У јануару 1961. године Савезно извршно веће је донело одлуку о брисању *Икаруса* из списка војних предузећа. Ту одлуку генерал Кукоч је „усмено” предао директору *Икаруса*. Међутим, пошто одлука није била достављена у писменој форми и пошто предузеће није било спремно на прелазак на цивилно тржиште, до краја 1961. *Икарус* није брисан из списка војних предузећа. Брисање је спроведено тек званичним актом Управе за послове војне индустрије 14. новембра 1961. године. У *Икарусу* су замерали Управи војне индустрије што је занемарила своју основну дужност да предузеће прво оспособи за цивилно тржиште а потом да га предложи за брисање из списка војних предузећа. Због ове промене статуса предузећа из *Икаруса* су се морала повући војна лица, војни службеник др А. Француски и пробни пилот Бранко Чакаревић.⁴⁰

Управа *Икаруса* није била задовољна коначним финансијским билансом са војском, сматрајући да Управа војне индустрије дугује новац за испоручене авионе *Курир*. Дуговања су настала због промене цене авиона. Војсци је замерано да није на адекватан начин решила акутну стамбену кризу у предузећу. У немогућности да на задовољавајући начин реши спор с војском, директор *Икаруса* је поднео оставку и лично је однео у Управу за војне послове и Државни секретаријат за послове народне одбране. У *Икарусу* је формирана делегација од стране функционалних органа и органа радничког управљања која је отишла код генерала армије Ивана Гошњака да реши проблем дуговања од стране армије.⁴¹ Раднички савет *Икаруса* је у својим закључцима истакао да „уколико делегација не успе у погледу захтева код Команде ратног ваздухопловства за наплату дуговања, услед прекида војне производње у износу од 300 милиона”, да се напише писмо које ће иста делегација уручити Савезном извршном већу – Одељењу за привреду, ради наплате ових дуговања.⁴²

³⁹ Архива *Икарбуса*.

⁴⁰ Исто, Записник са седнице Радничког савета од 11. децембра 1961.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто, Закључци Радничког савета *Икаруса* донесени на 17 Редовној седници одржаној 11. децембра 1961.

Nikola Zutic

THE TRANSLOCATION (DESTRUCTION) OF THE
SERB AVIATION INDUSTRY 1952-1964
ILLUSTRATED BY THE CASE OF IKARUS

Summary

In the early fifties the political and military leadership made the decision to begin moving Serbia's aviation industry (Ikarus, Utva to the region of Mostar (the Soko factory. Old airplane factories, which had functioned with success for decades at commendable levels of technology and production, were forced to orient their production toward the civilian market. The main reason given for the translocation was the supposedly favorable geo-strategic position of the new site, and the need to reduce the production capacity of the military aviation industry in peacetime. Some of the experts in Ikarus expressed a subdued opposition to the translocation and destruction of companies with a long tradition in aviation. There was antagonism in the company towards the people from Soko who lobbied against the preservation of Ikarus as a military company. A decision was issued transferring leading experts of Ikarus to the Mostar Soko. Towards the end of the fifties party and government leaders demanded that the aviation industry be joined to the civil aviation industry aiming at the complete transformation of military companies into civil ones. The increasingly civil character of production in Ikarus was legally defined in 1960. Finally, in January 1960 the Federal Executive Council rendered a decision removing Ikarus from the list of military companies.

ПРИВАТНИ НОВЧАНИ ЗАВОДИ И БАНКАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

АПСТРАКТ: У раду је, на основу архивске грађе и литературе, приказано деловање новчаних завода у Лесковцу у периоду Краљевине СХС (Југославије), врсте послова којим су се заводи бавили, степен њихове економске и политичке моћи, стварање финансијско-индустријске елите, учествовање банака у изградњи југоисточног дела државе и место лесковачких новчаних завода у поређењу са значајнијим градовима у Србији.

Санкцијом Берлинског конгреса Лесковац се после више векова поново нашао у Србији, овога пута Србији модерног доба. Мала балканска земља која је од тридесетих година 19. века имала унутрашњу аутономију, тежила је вестернизацији како у политичком тако и привредном, финансијском, трговинском и грађевинском облику. Изградња државе која је тек изашла из оквира Турске и њена модернизација захтевале су велика новчана улагања, а жеља да се учврсти политичка независност отварала је и питање економске независности. Та тежња условљавала је оснивање домаћих кредитних завода, који ће моћи да конкуришу страном капиталу до тада инвестираном у Србији. Први значајан корак у том правцу представљао је формирање емисионе установе под именом Привилегована Народна банка Краљевине Србије, чије је оснивање омогућено на основу пројекта закона о оснивању српске емисионе установе који је био потврђен 6. јануара 1883. док је банка отворила шалтере и отпочела са редовним радом 2. јула 1884. године.¹ Од тог момента кренуло је оснивање новчаних завода на акционарској основи широм Краљевине Србије, тако да је до краја 1908. године број новчаних завода нарастао на 140 са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара. Само три године касније њихов број се попео на 162, док је 1911. године основано још 17, тако да их је пред Балканске ратове било 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара.² Развој земље, самим тим и банкарства, био је паралисан Првим светским ратом, чије су последице у многим гранама привреде вратиле земљу на ниво из периода формирања првих новчаних завода. Финансијска поли-

¹ Народна банка 1884–1934, Београд 1934, 5–7.

² Краљевина Срба, Хрватца и Словенаца, „Алманах 1921–1922”, Загреб 1922, свезак 1, део 3–6, 125.

тика новоформиране Краљевине СХС поспешивала је, ради бржег привредног опоравка земље, рад свих предратних банака, док је свеукупна економска ситуација оличена у акутном недостатку новца омогућавала оснивање нових, тако да су крајем 1921. године у земљи функционисале 583 самосталне банке, а током 1922. године на територији Србије и Хрватске никло је још 74 нових.³

У Лесковцу и околини до почетка Првог светског рата радило је 8 банака, 6 у Лесковцу и 2 у Власотинцу.⁴ Најстарија међу њима била је Лесковачка удеоничарска штедионица, основана 1888. године ради обављања банкарских послова и финансирања трговинских и индустријских предузећа. После рата банке су порушеној и опљачканој лесковачкој привреди и те како биле потребне, што је условило реанимацију старих и оснивање нових новчаних завода. Посао који се наметао новчаним заводима није био једноставан, јер су сви претрпели знатну материјалну штету, а било је и губитака у људству.⁵ У којој мери су банке успеле да се опораве од последица рата и колики је њихов значај био најбоље илуструје податак да је у Лесковцу 1935. године привређивало око 40 индустријских предузећа.⁶ Највећи број њих налазио се у оквиру текстилне индустрије, али је било и машинских радионица, прехранбених предузећа, фабрика грађевинског материјала. У Краљевини Југославији „србијански Манчестер“, чији је срез, према према попису из 1931. године имао 77.262 становника, представљао је јак индустријски центар посебно у Вардарској бановини, односно Јужној Србији.⁷

Услови рада у новоствореној Краљевини СХС били су знатно измењени у односу на оне у Краљевини Србији, а висока инфлација и велике потребе за изградњом порушене земље давале су широк маневарски простор заводима који су се у свеопштем метежу могли снаћи. Прво питање које се морало решити било је повећање главница банака (јер су оне биле обезвређене) које се могло остварити новим уплатама акционара, или фузионисањем два или више завода.

Путем спајања пошле су Лесковачка удеоничарска штедионица и Лесковачка прометна банка, чији су управни и надзорни одбори то одлучили на заједничкој седници 22. новембра 1920. године.⁸ Сви акционари банака били за овакво решење сматрајући да банке могу саме нас-

³ *Лесковачки гласник*, 2. август 1924, бр. 31.

⁴ Лесковачка удеоничарска штедионица, Лесковачка трговачка банка, Лесковачка задруга, Лесковачка привредна банка, Лесковачка кредитна банка, Лесковачка прометна банка. У Власотинцу су радиле Власотиначка задруга и Власотиначка трговачка банка.

⁵ Председник управног одбора Лесковачке удеоничарске штедионице Сотир Тодоровић је одмах по доласку бугарске војске интерниран и убијен, а у банчину зграду је усељена филијала бугарске Народне банке.

⁶ 13 текстилних фабрика (9 у Лесковцу и 4 у околини), 6 штофара, две фабрике сапуна, две парне стругаре, три керамичке фабрике, две уљаре, Фабрика пива, слада и леда итд. (Аристомен Ристић и Светомир Стојановић, *Лесковац јуче и данас*, Лесковац 1935, 25).

⁷ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књига II, Београд 1938, 101.

⁸ Архив Југославије, Фонд министарства трговине и индустрије, 1321–2305, у даљем тексту АЈ, 65–1321–2305, Записник са заједничке седнице оба одбора Лесковачке удеоничарске штедионице и Лесковачке прометне банке од 22. новембра 1920.

тавити са радом, или да је процењена имовина банке чији су акционари били вредела више, али је процес фузије убрзао министар трговине и индустрије одбивши право на повећање главнице Прометне банке и одобравши спајање два завода.⁹ Акционари су на одвојеним зборовима донели одлуку о спајању, али је на заједничкој седници акционара обе банке одржаној 5. јуна 1921. године дошло до извесних отпора фузији, који у коначном гласању није представљао значајнију препреку спајању два завода.¹⁰ Име завода насталог фузијом две банке било је Лесковачка централна банка. Иако је на тај начин повећан капитал банке, услови у земљи су диктирали потребу даљег увећања. Тако су током двадесетих година сви новчани заводи у Лесковцу повећали своје главнице, које су нарасле: код Лесковачке централне банке на 20 милиона динара, Лесковачке кредитне банке на 5 милиона, Лесковачке привредне банке на 5 милиона, Лесковачке трговачке банке на 3 милиона и Лесковачке за друге на 2 милиона динара.

Карактеристика првих година послератног банкарства у Краљевини СХС свакако јесте веће интересовање знатног броја банака за трговину и индустријске послове него за есконт. Могућност да се у тренуцима велике потребе државе за изградњом и прехраном становништва добро заради била је пресудна да управе банака одлуче да уложе знатна средства у подизање адекватних предузећа, тако да су основни банкарски послови дошли у други план. Тај вид банчаних пословања остао је карактеристика готово свих банака у Лесковцу током целокупног међуратног периода. Већ током 1921. године Лесковачка централна банка је, у партнерству са предузећем „Браћа А. Тасић“, индустријалцима из Скопља, подигла млин „Балкан“ у Скопљу. Млин је имао капацитет прераде од 80.000 килограма за 24 часа и ускоро је постао најважније банчино конзорционо предузеће, које је као своју филијалу подигло аутоматски млин „Морава“ у Јагодини капацитета 40.000 килограма за 24 часа. Вредност ових предузећа је до 1932. године достигла 20 милиона динара.¹¹ До почетка Другог светског рата банка је купила фабрику конзерви „Дунав“ у Београду, а поседовала је и више зграда у Лесковцу.¹² Изузев инвестиција које су припадале улагању у индустрију банка се бавила и пословима који су били потпуно нетипични за установе овог типа. Ту спада подизање моста на Расини код Крушевца, регулација тока Нишаве код Пирота, изградња санаторијума у Сурдулици, изградња пута Приштина – Преполоц, подизање школе и изградња гробљанске оgrade у Лесковцу. Укупна сума инвестиција је достигла 552.114 динара.¹³

⁹ АЈ, 65–1320–2304, Решење министра индустрије и трговине бр. 2907/20 од 7. фебруара 1921.

¹⁰ Од стране Удесничарске штедионице против су гласали Петар Спирић са 10, Благоје Тодоровић са 11, Михајило Јовић са 6, Александар Јовић са 10 и Никола Тодоровић са 34 гласа. Од стране Прометне банке против спајања су били Таса Стефановић са 14 и Милан Стаменковић са 36 гласова (Исто, Записник са заједничке седнице акционара обе банке од 5. јуна 1921).

¹¹ *Анализа биланса, додатак Народном благостању*, 9. јул 1932, бр. 28.

¹² Поседовала је зграде: у улици Војводе Путника бр. 19, Домановића бр. 1, Учитеља Јосифа бр. 10, Краљице Марије бр. 11 (Архив Србије, у даљем тексту АС, Г 233–614–597).

¹³ Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац 1983, 200.

Посебну делатност овај завод је обављао преко Лесковачког електричног друштва, удружења основаног ради увођења електричне енергије у лесковачка предузећа и приватне зграде. Изузев електрификације Лесковца важно је истаћи учешће банке у изградњи хидроелектричне централе у Тетову, подигнуте 1926. године на реци Пени, од које се надала да ће добити довољно струје за потребе Тетова, Гостивара и Скопља, будући да је узела у закуп увођење електричног осветљења и водовода у Скопљу. Ова инвестиција Централне банке у коју је ушла са Скопљанском извозном банком није испунила очекивања, будући да су инвестиције биле сувише велике, а по одбитку камата које је банка плаћала на позајмљени новац од формираног предузећа није било никаквог прихода. Управа банке је стога одлучила да своје и акције Лесковачког електричног друштва прода страном финансијској групи, те је своје учешће у Тетовском електроиндустријском АД, Лесковачком електричном АД, Скопљанском електричном АД, 1929. и 1930. продала акционарском друштву за електричну индустрију Земуна, чији је оснивач било шведско друштво СВЕНСКА АД. „Банка је повољно продала 3/4 акција номиналне вредности 500 динара, по једнима за 1050, а другима за 1100 динара”.¹⁴ У извештају за 1929. годину стоји да је завод из обављених послова, дошао до нових средстава од 20 милиона динара, од којих је део инвестиран у закуп „Државног хотела” у Врањској Бањи током 1931. године. Хотел је реновиран, додат је један спрат, уведено парно грејање. Хотел је располагао са 80 соба¹⁵.

Привредна делатност Лесковачке привредне банке огледала се у производњи грађевинског материјала и трговини пољопривредним производима. Циглана коју је банка поседовала изградила је у току 1921. године 570.000 комада цигала у које је уложила 127.712,00 динара. Чланови управног одбора завода су се показали као вешти трговци и нису журили са продајом, чекајући да порасте цена на тржишту које је вапило за грађевинским материјалом. Исте године завод је узео под закуп великопродају дуванских прерађевина за округ врањски у наредне две године, а током 1922. године подигао је магацин за трговину прехранбеном и сточном храном, као и другим пољопривредним производима у који је уложено 370.387,00 динара.¹⁶ Последња инвестиција није била успешна, па је магацин услед неродне године, инфлације и неповољних прилика за трговину током 1923. године углавном био празан. Своје интересовање да се бави пословима индустрије банка је потврдила децембра 1925. године када је од индустријалца Алексе Т. Ђ. Кукара откупила половину пиваре за суму од 750.000 динара. Још четвртина пиваре је 1. јула 1927. била купљена од Душана Т. Ђ. Кукара за 375.000 динара, да би последњих 25% власништва било откупљено крајем 1928. године. Пивара је била снабдевена модерним машинама, тако да је њен капацитет износио 15.000 хл пива, а ради побољшања квалитета пива банка је

¹⁴ *Лесковачки гласник*, 15. март 1930, бр. 11.

¹⁵ *Анализа биланса*, додатак „Народном بلاгостању”, 9. јули 1932, бр. 28.

¹⁶ АЈ, 65-1320-2304, Извештај управног одбора на 6. редовној скупштини акционара од 26. фебруара 1923, *Лесковачки гласник*, 19. мај 1923, бр. 21.

инвестирала у истраживање изворске воде. Пивара се борила да издржи трку са пиварама финансираним страним капиталом, које су дампингом покушавале да угуше њен развој. Ради придобијања тржишта и опстанка управа Привредне банке је оглашавањем у месним новинама истичала да настоји да банчина пивара „добije завидно место у венцу лесковачке индустрије”.¹⁷ Овај завод је до почетка Другог светског рата поседовао још некретнине у улици Војводе Бојовића у Лесковцу и Пивару, фабрику слада и леда у Скопљу, те један млин и стовариште. Укупна вредност земљишта и пиваре у Лесковцу је 18. априла 1941. године износила 6.628.064,42 динара.¹⁸ Пословима нетипичним за банкарство бавила се и Кредитна банка која је током 1923. године довршила нов модеран магацин започет још пре рата, уложивши 370.387,00 динара.¹⁹

Запостављање основних банкарских послова и улагање капитала лесковачких новчаних завода у послове карактеристичне за индустријска и трговачка предузећа изазвало је приличан револт трговачког и занатлијског света, нарочито код оних који су у погледу кредита били упућени на домаће заводе и којима Народна банка и београдски заводи нису били доступни. Протест „чаршије” односио се и на улагања банака у привреду ван Лесковца, јер је желела да новац добијен кредитом од Народне банке послужи за развој града. Та замерка је нарочито упућивана на адресу Централне банке због њене делатности у Јужној Србији, на коју је банка реаговала на тај начин што је нагласила да је више пута добила похвале са најнадлежнијег места за развој Лесковца и да у предузећа изван града није пласирала ни половину капитала, те кредитира градску привреду и околину са 20 милиона динара.²⁰ Однос становништва према робним пословима новчаних завода најбоље илуструје податак о томе да када је Лесковачка задруга напустила ову врсту делатности, што је одмах допринело наклоности чаршије према њој, те је утицало на пораст улога на штедњу. Како се бавила искључиво банкарским пословима, да би повећала опсег свога пословања, банка је 27. јула 1926. године отворила филијалу у Владичином Хану, која је успешно пословала и једина је лесковачка банка која је имала огранак ван града.

Оријентација новчаних завода на робне послове била је условљена тешкоћама које су се после подстицајних година за банкарство непосредно након рата, јавиле крајем 1922. године и трајале до 1924. године. Проценат зарада је остао као пре рата, док су режијски трошкови порасли за 30 – 40 пута, а проценат опорезивања 400 пута. У тим околностима новчани заводи који су радили као кредитне установе са есконтом и кредитирањем трговине и привреде по текућим рачунима са камат-

¹⁷ *Лесковачки гласник*, 15. март 1929, бр. 11.

¹⁸ Историјски архив Лесковац, фонд Окружног суда Лесковац, конфискација 1946. године, Записник о попису имовине Лесковачке парне пиваре и фабрике слада и леда – Лесковачке привредне банке од 27. маја 1946.

¹⁹ *Лесковачки гласник*, 19. мај 1923, бр. 21.

²⁰ У новинама је изашло да су градски заводи од Народне банке добили 16.620.000 динара кредита, од чега је Централна банка добила 6.000.000, које је инвестирала у Скопље и Тетово (*Лесковачки гласник*, 6. август 1927, бр. 32). Банчин одговор изашао је у *Лесковачком гласнику* од 13. августа 1927, бр. 33.

ном стопом од 12% годишње и провизијом од 8%, нису могли поделити ни 4% дивиденде акционарима, што је наводило акционаре да губе поверење у своје установе и траже ликвидацију, уколико се систем опорезивања не доведе на предратну стопу тј. да се новчани заводи ослободе самоуправних или ванредних приреза, или се бар у нечему не олакшају њихова давања. Оптерећења банака се могу видети на примерима Лесковачке кредитне банке која је 1922. године од 91.035,07 динара чисте добити платила порез од 37.808,00 динара, односно 41,5% и Лесковачке централне банке која је на добит од 200.000 динара платила порез од 116.103,00 дин., односно 58%, тако да је дивиденда акционарима износила 5%.²¹ Изузетак међу заводима у Лесковцу чини Кредитна банка која је 1923. године исплатила рекордни проценат дивиденде акционарима од чак 24,5%. На жалбе новчаних завода из Србије, Војводине, Хрватске и Далмације о висини пореских оптерећења министар трговине и индустрије је повољно одговорио и молбом од 9. септембра 1924. скренуо пажњу министру финансија да тај проблем реши. На жалбе банака поводом овог питања долазило је до неслагања и контрадикторних одлука министра трговине и индустрије и министра финансија, што може бити показатељ да глобалне финансијске политике није било, већ да су се текући проблем „у ходу решавали”.

Златан период пословања банака у Лесковцу и околини био је од 1925. до 1931. године. У том раздобљу бележи се високи пораст улога на штедњу, а есконт и реесконт меница, зајмови и стања на текућим рачунима доживљавају максимум. Почетком 1928. године лесковачки заводи су имали улога на штедњу у висини од 42.397.549,75 динара, реесконтног кредита 6.978.000 динара, фондова 2.344.000 динара, у средствима по депозитним пролазним рачунима 5.156.000.²² Највећи део средстава био је пласиран у есконт и на текуће рачуне и залоге. Исте године Централна банка је имала укупан обрт од 713.547.478 динара, а обрт благајне од 243.055.404 динара „чиме се тешко може похвалити ретко која банка из унутрашњости доратне Србије”.²³ Кредите од других банака лесковачки новчани заводи су уживали код: Народне банке (централне и филијале у Нишу), Извозне банке, Београдске трговачке банке, Врачарске задруге, Банке Андрејевићи и комп., Српско-американске банке, Босанске банке из Београда и Поштанске штедионице. Новом административном поделом државе као једном од последица завођења диктатуре краља Александра I Карађорђевића Лесковац се нашао у Вардарској бановини. Већ у првој години диктатуре Лесковачка централна банка је истакла своју кандидатуру за најмоћнији локални завод у бановини остваривши највећу добит од свих банака у износу од 2.946.897 динара.²⁴

²¹ АЈ, 65–1320–2304, Жалба министру трговине и индустрије од 22. јуна 1924.

²² АЈ, 65–1320–2304 и 65–1321–2305, Актива и пасива банака на дан 31. децембра 1927.

²³ Чед. М. Јоксимовић, *Српски Манчестер, Лесковац у 1930. г.*, Лесковац 1930, VIII.

²⁴ Једина банка која се по добити могла донекле мерити са Централном банком била је Трговачко-индустријска банка *Вардар* из Скопља која је остварила добит од 2.086.052 динара. (Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље 1931, Прилог: Табеларни преглед стања новчаних завода у Вардарској бановини за 1929).

Успешно пословање новчаних завода у Лесковцу било је повод да се у међуратном периоду оснују још три нова завода: Лесковачка штедионица АД крајем 1928. године са оснивачким капиталом од 2 милиона динара, Лесковачка задружна банка АД 1930. године, са уплаћених 2 милиона динара главнице и Генерална банка АД 1932. године, са 3 милиона динара уплаћеног капитала.²⁵ Време у којем су три завода кренула са радом било је тешко и за реномиране банке услед почетка кризе која је низ наредних година била присутна у земљи, па се оснивање нових новчаних завода сматрало храбрим кораком. Лесковачка задружна банка била је можда једина банка у Југославији основана у другој половини 1930. године на акционарској бази. Послератно инфлационо време одавно је прошло док је дефлациона криза, са тешким последицама по банке, трајала већ неколико година и постајала све тежа. Тржиште капитала одавно није било способно да апсорбује нове емисије акција, па су током 1929 – 1930. године престале све нове емисије, те су чак одложена и сва повећања главница акционарских друштава за боља времена. Једино предузећа чији су оснивачи унапред имали могућност да сами упишу потребна средства, односно чији су акционари унапред били познати и унапред изјавили да су спремни да преузму нове емисије, могли су рачунати на успех. Још почетком 1931. године новчани заводи су имали проблеме са пласирањем новца у нове зајмове, јер су се људи и поред снижених камата тешко одлучивали за нове послове, због ниских зарада. Пад хартија од вредности, криза поверења, новац којег је у оптицају било три пута мање од евентуалних улога улагача и штедиша принудили су банке на тражење отплата по постојећим зајмовима, док на давање нових нису ни мислиле. Пад цена некретнина и покретности учинио је да су банке одједном остале на несигурним подлогама. Народна банка је имала потребу да ради стабилизације динара знатно редукује кредите, што је изазвало отказе и смењивање већих завода мањим. Последица тога била је паника улагача и њихова навала на шалтере.

Банкарство је нарочито у последњем тромесечју 1931. ушло у опасну фазу кризе поверења. Током септембра и октобра дошло је до праве навале на шалтере и подизања улога, мада су заводи у Лесковцу враћали улоге без отказа. Поремећаји у пословању захтевали су низ законодавних мера и оне су донете у виду Закона о заштити земљорадника, ограничења висине каматне стопе итд. Појавом „сељачког закона” 12. априла 1932. године, којим је држава увела мораторијум на отплату дугова сељака за 90 дана и прописала да се земљорадници договоре о начину плаћања дуга са повериоцима, новчани заводи су престали да раде у банкарском духу, па су прешли у стање ликвидације послова, по чему је 1932. година постала најтежа за пословање банака. Тенденција Народне

²⁵ АЈ, 65–1321–2305, Одобрење министра трговине и индустрије од 15. децембра 1928. за оснивање Лесковачке штедионице; Одобрење министра трговине и индустрије од 9. априла 1930. за рад Лесковачке задружне банке и АЈ, 65–1320–2304, Одговор одељења за трговину и индустрију Краљевско – банске управе Вардарске бановине на молбу акционара Генералне банке од 13. маја 1932. Благоје Глигоријевић, *Лесковачка индустрија и банке за време рата, Лесковачки зборник XXII*, Лесковац 1982, 374 нетачно износи податак да је Генерална банка основана 1925.

банке и Министарства трговине и индустрије да се каматна стопа максимизира ограничавала је могућност зараде која је могла да буде остварена на основу тржишне потражње. Представници новчаних завода у Вардарској бановини су са заједничке седнице у Скопљу 27. децембра 1933. упутили резолуцију министру трговине и индустрије против доношења закона и уредби о регулисању кредитних односа. До одлуке о максимизирању камата је ипак дошло и одлучено је да каматна стопа на позајмљене суме не прелази 12 /2 % годишње, а камата за новчане улоге 6 1/2 % годишње.²⁶ Са осталим новчаним заводима у земљи лесковачке банке су са државом водиле прави мали рат око висине каматних стопа које је диктирало тржиште и жеље државе да њиховим максимизирањем обузда инфлацију. Новчани заводи су тај рат изгубили, а у каквој атмосфери за пословање су се налазили најбоље илуструје податак да је у Југославији 1938. године радило нормално само 28,3% новчаних завода.²⁷

Акционари лесковачких банака били су индустријалци, трговци, рентијери, адвокати, богате занатлије, лекари, фармацеути. Пре Првог светског рата био је присутан шири спектар занимања и акције је поседовао релативно велики број обичних људи који су филозофијом зараде „на мало” поседовали одређен број акција. Развој и потреба да капитал банке расте условили су нова, велика улагања тако да су представници ситних акционара или задржавали број акција које су поседовали не купујући нове, или су их продавали. У сваком случају остали су на маргини нових збивања без могућности да учествују у одлукама о банчином пословању. После рата било је приметно груписање великог броја акција у руке финансијски најјачег слоја индустријалаца и трговаца, који су чинили 80% акционара. Тежња дела акционара да у својим рукама сконцентришу велики број акција и преузму одлучујућу улогу у раду банака повлачила је разне спекулације око начина уписа акција и добијања већег броја гласова. Борба за већи број гласова, а тиме и утицај у банци, трајала је све до доношења новог закона који је ступио на снагу 7. фебруара 1930. године, којим је регулисано да свака акција даје право на један глас. Та борба одвијала се у готово свим заводима, али је била најизраженија у Привредној банци.²⁸ Водећи акционари су често били чланови једне породице, па се она често међу мештанима називала по породичном надимку, или је углед извесне породице одређивао степен поверења или поштовања према дотичној установи.²⁹ Временом је у Лесковцу створена финансијска елита чија је моћ била присутна како у

²⁶ АЈ, 38–575–742, Вардар, 2. јануар 1934.

²⁷ АЈ, 38–577–744, *Zagrebački Lloyd*.

²⁸ Тако је Борисав С. Бабићански са 1507 акција уписаних на своје име и име своје жене располагао правом на 20 гласова, док је Јосиф Цекић са 400 депонованих акција имао право на 110 гласова. (АЈ, 65–1320–2304, Списак депонованих акција акционара за учешће на XIII редовној седници акционара од 10. марта 1929).

²⁹ Лесковачка задружна банка се често називала по традиционалном надимку породице Димитријевић „Смејурјска банка”, док је Илић био гарант солидности пословања Лесковачке трговачке банке.

свим важнијим привредним установама у граду тако и у политици. Функционери Лесковачке централне банке су били на најважнијим функцијама осим у својој и у Кредитној банци и Лесковачком електричном друштву, а били су акционари и у другим банкама. Та ситуација је омогућила Централној банци да 30. јуна 1931. године „прогута” Кредитну банку, јер су њени акционари од 50.000 акција ове банке поседовали 47.780. Акционари Централне банке су управљали и Лесковачким електричним друштвом, чија је актива на дан 31. децембра 1928. године износила 14.107.904 динара, односно чији је капитал био 4 милиона динара, у фондовима се налазило 1.811.566 динара, међу повериоцима 7.691.808 динара, разна пасива од 4.530 динара и добит од 600.000 динара.³⁰

Међу личностима које су давале тон градским збивањима треба издвојити Василија Миленковића, рентијера; Ђоку Т. Ђорђевића Кукара, индустријалца; Ђоку и Косту Врањкића, индустријалце; Сотира К. Илића, индустријалца; Горчу Петровића, индустријалца; Димитрија А. Димитријевића, Михајла Ј. Буринчића итд. Потреба да се контролишу финансијски токови, а преко њих и политички утицала је на то да се током прве половине двадесетих година међу извесним пословним круговима у граду јави жеља за оснивањем још четири новчана завода. Министар трговине и индустрије је одобрио њихово формирање, али заводи никада нису конституисани. Разлози за одустајање нису били материјалне природе, већ окретање ка другим пословима, или усмеравање активности на преузимању постојећих банака.³¹ Требало је да неоформљени заводи носе називе: Банка Кукар и Јовић А.Д. Лесковачка банка АД, Текстилна банка и Банка Чуљковић А.Д.

У политичком погледу два највећа противника били су акционари Централне и Трговачке банке. Током двадесетих година Лесковачка централна банка подржавала је Демократску странку и њен кандидат био је Живојин Рафајловић. На изборима 1931. године банка је подржавала Николу Динића, са листе генерала Петра Живковића. На тим изборима је победио кандидат Трговачке банке и члан њене управе Тодор Тонић. На изборима 1935. године нашле су се на истој страни Централна и Трговачка банка које су на листи ЈНС подржале избор Тодора Тонића, док се у политичком вртлогу у кругу са супротне стране нашла Лесковачка привредна банка подржавајући бившег кандидата Централне банке Живојина Рафајловића.³² Сумарно гледајући, највише политичког успеха имала је Лесковачка централна банка.

³⁰ Драгољуб М. Трајковић, *Историја лесковачке индустрије до Другог светског рата*, Београд 1961, 47–48.

³¹ Из извештаја председништва владе Народне Републике Србије од 28. јануара 1947. године види се да је Василије Циле Миленковић био на путу да потпуно преузме Лесковачку централну банку, с обзиром да је 9. децембра 1946. поседовао 21.656 акција у вредности од 10.828.000,00 динара. (АС, Г 233–614–540).

³² *Наша реч*, 10. новембар 1945, бр. 45, 3.

*

„У Лесковцу се у послератним годинама развила индустрија невероватном, американском брзином. Иако лежи ова варош сред провинције (...) она је врло брзо постала најважнији индустријски центар на територији предратне Србије”.³³ Економски аналитичари савременици су овакву оцену једног града свакако заснивали на чињеници да су водеће привредне личности Лесковца располагале високом економском моћи. Своју способност за успешно вођење послова управни органи лесковачких завода су показали и користећи новине, добротворне акције, прилоге за изградњу града да се рекламирају.³⁴ Очигледно је да је у овом граду дошло и до повезивања индустријског и банкарског капитала који је у међуратном периоду одговоран за стварање „србијанског Манчестера”. Жеља за контролом финансијских установа од стране појединих породица, пословних партнера, политичких истомишљеника утицала је на то да се у складу са српском банкарском традицијом великог броја новчаних завода са мањим капиталом и у овом граду појави осам бањкарских установа. Проблем стварања великог броја завода са минималним капиталима био је карактеристичан за целокупно подручје Краљевине Југославије у којој је 1930. године било свега четири завода са уплаћеним капиталом изнад 100 милиона динара. Оснивање банака које се стављају у сврху месних политичара, недозвољавање картелисања које је од користи и за привреду и установе, онемогућило је уштеду режијских трошкова и стварања могућности за смањење каматне стопе. У Вардарској бановини је током 1931. године радило 49 новчаних завода. Са капиталом од милион динара располагало је њих 16, капиталом до 2 милиона такође 16, до 3 милиона 4 новчана завода, до 5 милиона 6 новчаних завода, капиталом до 10 милиона 1 завод, а до 20 милиона 2 новчана завода.³⁵

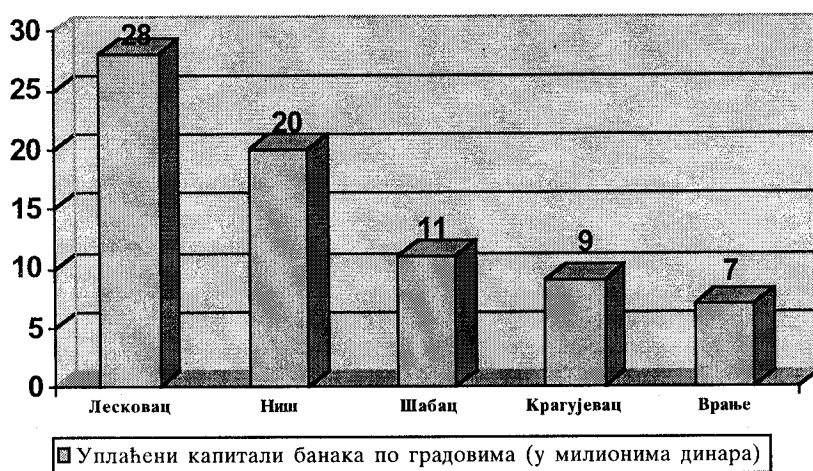
У периоду 1921–1929. године лесковачко банкарство је доживело процват. Током 1927. године 5 градских банака имало је 28 милиона динара уплаћеног капитала, док банке у другим градовима Србије ни изблиза нису имале ту финансијску моћ.³⁶

³³ *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању”, 2. јул 1932, бр. 27.

³⁴ Својеврсно рекламирање Лесковачка централна банка је вршила на тај начин што је више пута давала помоћ институцијама и друштвима у граду. Тако је 1923. године дала 3.000 динара за зидање цркве, 1925. године 500 динара помоћи Соколском друштву, а 1929. године позајмила 5.000 динара реалној гимназији без камате за оправку биоскопског апарата и у исту сврху поклонила 2.000 динара. (*Лесковачки гласник*, 26. мај 1923, бр. 22).

³⁵ *AJ*, 38–575–742, *Zagrebački Lloyd*.

³⁶ У Нишу је 9 новчаних завода имало 20 милиона динара уплаћеног капитала, у Шапцу 4 новчана завода 11 милиона, у Крагујевцу 7 новчаних завода 9 милиона, у Врању 6 новчаних завода 7 милиона динара (С. Димитријевић, *н. д.*, 203).

Ivan M. Becic

PRIVATE MONEY INSTITUTIONS AND BANKING IN LESKOVAC BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary

Between the two world wars, Leskovac was one of the few industrial centers in the prewar region of the Kingdom of Serbia. A strong industry (mainly textile) required adequate money institutions to support its activity. On the other hand, the people who stood behind the leading industrial capital used every opportunity to grasp control of the financial movements in the south of the country. Banking in Leskovac entered a period of rapid progress in the course of the twenties, while instability resulting from the economic crisis and the state's inability to fully control the banks caused a drop in the thirties. The banks did not engage solely in financial transactions but were also involved in trade, civil engineering, projects dealing with power supply, etc. On the eve of World War II the town had seven banks: the Central Bank, Commercial Bank, Trade Bank, General Bank, the Leskovac Cooperative, the Leskovac Savings Bank, and the Cooperative Bank. These banks' total capital was considerably greater than in other towns of Serbia.

БРИТАНСКА ШТАМПА О КОНКОРДАТСКОЈ КРИЗИ 1937*

АПСТРАКТ: Рад је настао на основу анализе текстова или дела текстова објављених у 17 британских листова током јула и августа 1937. године. У њему је аутор покушао да из нешто другачијег угла осветли конкордатску кризу. Написи у британској штампи, ма колико били површни, омогућавали су да се стекне увид не само у проблем конкордата, већ посредно и у став према Југославији и њеним народима.

Сређивање односа између новостворене државе и Римокатоличке цркве је готово одмах по уједињењу постало једно од горућих питања Краљевине. Дугогодишњи преговори са Ватиканом уродили су плодом тек 1935. када је конкордат био парафиран. Уместо смиривања тензија на унутрашњем и спољнополитичком плану, овај акт је изазвао само контраефекат. Тако је дошло до конкордатске кризе, несумњиво једне од најтежих у историји Краљевине Југославије. Иако су честа различита и чак потпуно опречна тумачења узрока и последица ове кризе¹, савременици и историчари се углавном слажу у оцени да се лета 1937. Југославија налазила пред верским и грађанским ратом.²

Савременици, како присталице, тако и противници конкордата, објавили су на стотине више или мање утемељених и озбиљних брошура и чланака. Прави „рат” речима вођен је преко новина и разних публикација, а збивања у Краљевини је са великом пажњом пропратила и европска штампа. Готово да није било листа који није преносио дешавања из југословенске престонице, додуше углавном површно и без суштинског разумевања правих узрока и последица кризе. Многобројни текстови нису само информисали читалачку публику о конкордатској кризи већ су и стварали својеврсну, углавном стереотипну слику о Југославији, њеним народима, унутрашњим проблемима, Православној цркви и др.

* Рад је написан у оквиру пројекта *Србија, Југославија и велике силе у 20. веку* којег је одобрило и финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије (пројекат бр. 2160).

¹ Неки су, попут Ивана Мужичевића, о њему писали крајње афирмативно, наглашавајући да ниједна одредба конкордата не задира у права осталих конфесија нити у државне прерогативе, док су други у њему често видели потпуну капитулацију државе пред црквом и инструмент за вршење прозелитске делатности.

² Б. Петрановић, *Историја Југославије*, I, Београд 1988, 276; Ј. Мужих, *Католичка црква у Краљевини Југославији* Сплит 1978; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 174–175; М. Стојадиновић, *Ни рај ни пакл*, Ријека 1970, 517; Г. Дожић, *Мемоари српског патријарха Гаврила*, Београд 1990, 92.

Натписи о кризи су се разликовали од земље до земље, од листа до листа, а на њихову објективност су утицали интереси званичне политике, конфесионална припадност, менталитет новинара и читалаца и слично. Донекле специфично је било писање британске, релативно либералне и независне, штампе. Како на писање сваких, па и оних најнезависнијих листова, каткад утиче званична политика владе, треба поменути да су Британци, у складу са политиком неутралности и споразумевања са Италијом³, подстицали југословенску владу да нађе заједнички језик са Хрватима и тако стиша нарасле тензије у земљи. У таквој унутрашњополитичкој комбинаторици конкордат би свакако послужио као „гест добре воље”. На писање британске штампе је донекле морала утицати и негативна слика створена о Србији још у мају 1903.⁴ која се тешко мењала. Све наведено се одразило и на тон којим се писало о Краљевини. У обиљу чланака који су се појавили лета 1937. било је и доста површности, стереотипа, а неретко и произвољног тумачења догађаја. Остаје ипак утисак да су Британци, у поређењу са осталом континенталном штампом, често најверније и, колико су им предрасуде и унапред заузети ставови дозвољавали, најобјективније пропратили конкордатску кризу.

Због обиља, често по југословенску владу веома неповољних натписа, дописник ЦПБ-а из Лондона⁵, Газивода, изражавао је незадовољство чињеницом да су и озбиљнији и утицајни листови попут *Дејли телеграфа* (*The Daily Telegraph*), *Обзервера* (*The Observer*) и *Манчестер гардијана* (*Manchester Guardian*), а нарочито таблоиди попут *Дејли експреса* (*Daily Express*), приказивали београдске догађаје сензационалистички у жељи да привуку што више читалаца.

Британска штампа је о догађајима који су обележили конкордатску кризу писала на специфичан начин, у жељи да што више пробуди емоције читалачке публике. Док су континентални листови доносили углавном сувопарне извештаје и, ређе, коментаре о конкордатској кризи, сви британски листови, па и они најутицајнији, настојали су да читаоцима што „верније” пренесу атмосферу са београдских улица⁶, и потпуно ангажују њихове емоције. Неки чланци⁷ су језички и стилски прелазили границу доброг укуса, али су такви примери ипак остали усањени. Начин извештавања британских дневника није био толико условљен жељом за сензацијама, већ објективно другачијим приступом догађајима који је преовладао у њиховој штампи.

До кулминације конкордатске кризе и београдске „крваве литије” енглеска гласила су штуро, у свега неколико реченица, преносила

³ После закључивања „дентлменског споразума” са Италијом у јануару 1937, Британци су дали сагласност за потписивање југословенско-италијанског споразума у марту исте године.

⁴ Опширније о овоме пишу М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд 1999, В. Голдсворти, *Измишљање Руришаније*, Београд 2000, С. Марковић, *British perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906*, Paris 2001.

⁵ Архив Југославије, фонд 38, ф. 70.

⁶ Ово се нарочито односи на догађаје од 19. јула.

⁷ Нарочито онај у „Дејли хералду” (20. јула 1937) о којем ће касније бити речи.

југословенска збивања. Изузетак представљају чланак „Глупа цензура на Балкану” објављен у лондонском недељнику *Грејп Бритиш енд Ист* („Great Britain and East”) 8. јула, и чланак у конзервативном *Дејли телеграфу*⁸ од 16. јула. Први текст, или боље рећи критички осврт на југословенска збивања написан је из пера Хјуберта Харисона, београдског дописника поменутог часописа. Аутор оштро критикује цензурање југословенских листова које сматра контрапродуктивним, а да би аргументовао своје виђење Харисон за пример узима „мистериозну” болест српског патријарха и закључује да је цела мистерија исплетена само зато што штампи није дозвољено да пише о болести патријарха Варнаве.⁹ У недостатку информација, почеле су се ширити сваковрсне гласине које је на крају „вешто успела да искористи опозиција”.¹⁰

Тако ригидну цензуру писац назива „глупом”, а то је епитет који се избегава у озбиљној и угледној штампи. Харисон избегава да се изјасни о конкордату, па се ограничава на констатацију да „православне масе верују да (конкордат – прим. прев.) необично фаворизује католичку цркву”.¹¹ Не залазећи у дубљу анализу, аутор изражава бојазан да би ратификација овог споразума са Св. столицом могла значити Пирову победу јер „влада тиме може изгубити потпору свих Срба у земљи”. На крају чланка писац констатује да конкордат није у интересу ни Стојадиновића као Србина, ни муслимана Спахе, а не захтева га ни Хрват Мачек. Из наведеног у виду питања изводи тезу да интереси клерикалца Корошца претежу.

Занимљив је и чланак *Дејли телеграфа* под насловом „Кнез Павле у црквеној свађи – може бити искључен из цркве”. Београдски дописник угледног лондонског листа се у њему осврће на одлуку Врховног савета Српске православне цркве¹² и схвата сву тежину и одговорност коју она повлачи па стога примећује да је тиме криза у односима владе и Српске православне цркве „достигла своју кулминациону тачку”.¹³ На крају текста су цитиране речи Милана Стојадиновића да би нератификовање конкордата значило да се „Хрватима и Словенцима не признаје равноправност”.¹⁴ Цитирање изјава Милана Стојадиновића је иначе било усамљено у британској штампи. Док су га француска, италијанска, румунска, немачка и остала европска штампа обасипале најласкавијим епитетима, државничким и личним, и сваковрсним хвалоспевима, енглеске новине су се постављале према њему хладно и поприлично резервисано.

⁸ Угледни и утицајни лондонски лист основан 1855. Посебну пажњу поклања међународним збивањима.

⁹ АЈ, 38–70–194.

¹⁰ Дописник ЦПБ-а је осудио извештавање Хјуберта Харисона и демантовао његову тврдњу да је нашој штампи било забрањено да пише о болести патријарха Варнаве.

¹¹ АЈ, 38–70–194

¹² Овом одлуком је врховни савет СПЦ овластио Св. синод да може, сходно чл. 210, предузети мере против чланова СПЦ-а који на било који начин допринесу ратификацији конкордата из 1935.

¹³ Интересантно је да су неки француски листови средином јула, и поред овакве одлуке, одnose између власти и Православне цркве сматрали регуларним и коректним.

¹⁴ АЈ, 38–70–194.

Можда би се смело устврдити да је фактички на снази био тихи „бојкот” Милана Стојадиновића. Његове изјаве су преношене спорадично и крајње сажето, најчешће само онда када их је било немогуће изоставити.

Резолуцији Св. синода која прети искључењем из цркве посланицима који буду гласали за конкордат, британски дневници, попут *Дејли телеграфа*¹⁵, посветили су много више простора и пажње него листови на континенту. У глобалу гледано, једино британски листови нису минимизирали значај такве одлуке¹⁶ инсистирајући на чињеници да заоштравање односа између државе и цркве може ићи само на штету владе.¹⁷

Атипично је било писање не превише утицајног *Таблетта* од 17. јула. У чланку који је потписала извесна Ана Христић се истиче да је добро познато да је краљ Александар¹⁸ најодговорнији за нацрт конкордата, а да је председник владе одлучан да конкордат буде ратификован јер би од продубљивања кризе корист имали само комунисти. Позивањем на настрадалог краља се на посредан начин жели истаћи да краљ ујединитељ, изданак српске православне династије Карађорђевића, није могао желети ништа лоше ни Србима нити Српској православној цркви као једној од најугледнијих националних институција. То фактички значи да су биле потпуно неоправдане све тврдње и инсинуације противника конкордата који су истицали неприхватљивост и неправедност споразума са Светом столицом.

Преокрет у писању енглеске штампе настао је 20. јула када су сви дневници објавили дугачке репортаже¹⁹ о „крвавој литији”, а неки објавили и фотографије немира. Заједничко за све британске листове су крајње драматични наслови који су пратили сваки извештај из Београда. Тако се 20. јула могло прочитати: „Епископ са разбијеном главом”, „Напад бајонетима на пет хиљада људи”²⁰, „Епископ ударен пендреком приликом напада полиције”²¹, „Улична битка између свештеника и полиције”²², „Полиција напада епископе”²³ и слично. Већ из самих наслова лако је уочити две карактеристике: 1) нагласак је стављен на полицијско насиље, што још више долази до изражаја у самим чланцима и 2) сви листови пишу доста уједначено о нередима у престоници.

¹⁵ Много мање аналитичан и штур осврт на резолуцију донео је и „Морнинг пост” (The Morning Post).

¹⁶ На покушај умањивања значаја такве одлуке наилазимо у неким француским новинама, али су бројни и француски листови који указују на њен значај.

¹⁷ АЈ, 38–70–194.

¹⁸ То је једини чланак у британској штампи у којем се конкордат тумачи као воља и тестамент краља Александра, док таква аргументација преовладава у осталој европској штампи.

¹⁹ О овоме пишу „Дејли хералд”, „Дејли телеграф”, „Њуз кроникл” (The News Chronicle), „Морнинг пост”, „Дејли експрес” и др.

²⁰ „Дејли мејл”, један од најтиражнијих листова у Британији. Прототип је популарне штампе, склон сензацијама, но ипак конзервативно оријентисан.

²¹ „Дејли експрес”.

²² „Морнинг пост”, најстарији лондонски лист. По опредељењу је ултраконзервативан и заступа десно крило Конзервативне странке.

²³ „Дејли хералд”, орган британске Радничке странке.

Једина разлика је у редоследу којим се излажу догађаји. Неки листови попут *Дејли телеграфа* и делимично *Њуз кроникла*, прате условно речено „логички ред” и своје извештаје започињу разлогом сукоба, па тек онда прелазе на описивање самих нереда. Они други (*Дејли хералд*, *Дејли експрес*, *Дејли мејл*) заузимају сензационалнији приступ, па прво говоре о полицијској интервенцији и њеним жртвама, па тек потом наводе због чега је до тога дошло.

Најсензационалније је било писање *Дејли хералда* који извештај започиње патетичним фразама које треба да гану читаоца. „Звона на свим православним црквама у Југославији звоне овог јутра, као што су звонила целе ноћи, док верници непрестано моле да срджба Божија падне на владу”.²⁴ Посебна пажња у овом обимном извештају је посвећена литији. Аутор описује да су епископи и свештеници предвођени „светим заставама”, „у златним одеждама”, „са великим крстовима покривеним бисерјем”, „певајући псалме”²⁵ изашли на улицу где им се супротставила полиција. „Многи посматрачи су плакали кад су видели како се пендрек диже и пада на свештенство, како крстови падају и заставе се цепају”. Детаљним описима извештач настоји да дочара достојанство, свечаност и узвишеност поворке. Описујући варварство полиције наводи да су „крстови били гажени ногама”, а „свете заставе поцепане у парчад”.²⁶ Надахнуто лирско описивање, понекад уз нагомилавање сувишних фраза, требало је да потпуно ангажује све емоције читалаца. Такав приступ извештавању, својствен углавном таблоидима, носи опасност од црно-белог приказивања догађаја и личности, без дубље анализе или сагледавања ширег оквира тих догађања. У такву замку је текстом од 20. јула упао и извештач *Дејли хералда*.

Морнинг пост је о истом догађају извештавао много трезвеније. И у овом чланку се, да би се истакла непотребна грубост полиције, говори о „византијском сјају” и „заставама које су водиле Србију против Турака”²⁷, али без сувишних фраза или апеловања на емоције читалаца. На крају извештаја београдски дописник *Морнинг пост*а оцењује да је узрок конкордатске кризе неповерење у владину спољну политику. Аутор одлази и корак даље па наводи да се свуда верује да је „конкордат, којим су Ватикану учињене значајне концесије, намењен да би ослабио везе Југославије са Француском, Енглеском и Чехословачком”.²⁸ Такво писање о конкордату није било својствено британској штампи. Ово је један од ретких чланака у коме писац заузима став о питању конкордата и разматра га у ширем спољнополитичком оквиру.

²⁴ AJ, 38–70–194.

²⁵ AJ, 38–70–194.

²⁶ Исто.

²⁷ Углавном сви енглески листови говоре о „заставама које су водиле Србију против Турака” а које је полиција овом приликом „поцепала у парчад”. Оваквом аналогijом се желело истаћи да су те заставе преживеле толике године ропства, да би их у ослобођеној Србији варварски уништиле полицијске снаге.

²⁸ AJ, 38–70–194.

Извештај *Дејли телеграфа* је, по садржини и стилу, готово идентичан са извештајем *Морнинг пост*. Дописник овог угледног британског дневника уравнотежено, коректно и крајње објективно пише о трагичним догађајима 19. јула. Чак и при описивању повреда шабачког владике Симеона²⁹ нема сувишних и помало патетичних фраза којима обилује извештај *Дејли хералда*.

Чак и британски таблоид³⁰ *Дејли експрес* о истом догађају доноси коректан и релативно концизан извештај, по много чему рафиниранији од оног у *Дејли хералду*. Београдски дописник поменутог дневника о „крвавој литији” пише слично својим колегама из *Дејли телеграфа* и *Морнинг пост*. Међутим, ово је једини чланак у којем се помиње мистериозна³¹ болест српског патријарха Варнаве. Употребом атрибута „мистериозан” (без коришћења знакова навода) чини се да аутор оставља простор могућности да је патријарх заиста био отрован.

У једном сензационалистичком листу као што је *Дејли експрес* могло се ипак прочитати понешто и о суштини конкордата. Тако аутор примећује да „овај конкордат даје католицима у Југославији један много јачи надзор над васпитањем деце”.³² Ово је једини пут да је у британској штампи било речи о просветним одредбама конкордата, на жалост без дубље анализе из које би читаоци могли да уоче колико је држава попустила РКЦ на плану просвете. Изненађујуће је, међутим, да је о тој сложеној теми било проговорено једино у једном таблоиду.

Дневни лист *Дејли мејл* је у броју од 20. јула донео опширну репортажу свог југословенског дописника, који је нагласио да је конкордатом католицизму дата неоправдана предност над Православном црквом.³³ Иза речи „претендовати” се очигледно крије клица личног става, другим речима аутор сматра да су такве критике конкордата неоправдане. Дописник поменутог дневника се на таквој констатацији зауставља, не дајући било какве аргументе за и против конкордата или било какве анализе.

Један од најутичајнијих британских листова, провладин *Тајмс*, такође је пропратио је београдске догађаје.³⁴ У дужем тексту објављеном 20. јула под насловом „Туча полиције са свештеницима”, аутор је о сукобима у престоници известио верно, информативно и суздржано, без икаквих коментара, фраза и непотребних поређења. По језику и стилу овај чланак се потпуно разликовао од натписа у другим листовима.

Пошто је већ указано на чињеницу да су сва британска гласила, изузев *Тајмса*, пласирала вести о сукобима полиције и народа 19. јула на

²⁹ Сви британски листови су опширно писали о насртају полиције на шабачког владика и повредама које је владика задобио. Док је остала европска штампа у овом жалосном догађају водела „вест за један дан”, дотле су му енглески дневници посветили пуно простора, па су неки од листова доносили праве мале здравствене билтене шабачког владике Симеона.

³⁰ Оваква карактеризација „Дејли експреса” је преузета из Енциклопедије Британике.

³¹ Реч „мистериозан” није стављена под наводнике у самом тексту, па стога наводници нису употребљени ни овде.

³² АЈ, 38–70–194.

³³ АЈ, 38–70–194.

³⁴ АЈ, 38–157–304.

готово исти начин, није на одмет истаћи процене листова о броју учесника литије. О томе податке доносе само *Дејли мејл* и *Дејли експрес* процењујући број демонстраната на 5.000. Енглески листови су и 21. јула посветили доста простора сукобима у југословенској престоници. Треба издвојити писање *Дејли шелеграфа* који поред извештаја на читавој страни објављује и увеличану фотографију³⁵ жандарма са пушкама упереним према једном свештенику. У тексту Вилијама Тилинга под насловом „Пакт који може поделити један народ” се још једном разматра проблем ратификације конкордата. Чланак је писан приметно другачијим тоном, па је и дописник Централног пресбироа, пословично незадовољан писањем британских гласила, приметио да је овај извештај „много објективнији од извештаја београдских дописника енглеских листова”.³⁶ Питање екскомуникације аутор оцењује: „То би била једна крупна мера која не би допринела миру нације”.

Интересовање за југословенска збивања није јеђавало ни 22. јула, па су тако *Дејли шелеграф*, *Морнинг пост* и *Дејли мејл* донели опширне, углавном уједначене извештаје својих београдских дописника. Поменути дневници су се углавном фокусирали на демонстрације код Саборне цркве и овај пут наглашавајући бројност и бруталност полиције.³⁷ Доста пажње је посвећено проценама развоја догађаја после смрти патријарха Варнаве, па дописник *Дејли мејла* прогнозира да би се на сахрани могло окупити и до 100.000 људи те „постоји опасност да се догађај претвори у једну гигантску демонстрацију против конкордата”.³⁸

Један од ретких аналитичких чланака објављен је 23. јула у *Манчестер гардијану*. Аутор критички преиспитује неколико одредаба конкордата оцењујући: „... тај конкордат даје привилегован положај католичкој цркви у Југославији, који би био необичан чак и за једну католичку државу као што су Аустрија и Италија”. Писац истиче да и у економском погледу конкордат пружа „римокатоличкој цркви привилегије које се одричу православној”. У наставку текста понекад само у наговештајима, дата је језгровита, али језички одмерена критика Стојадиновићеве владе. Тако је речено: „Званично описивање да су демонстранти били комунисти, не чини велику част машти званичних. Једина заједничка ствар између православног епископа и комунисте у Југославији је разбијена глава”.³⁹

О ратификацији конкордата мало је писано у британској штампи. *Дејли експрес*, *Дејли мејл* и *Њуз кроникл* ни у једној реченици нису забележили његово скупштинско изгласавање. Озбиљнији и угледнији листови попут *Тајмса*, *Дејли шелеграфа* и *Морнинг пост*а су се задовољили пуким преношењем информације о ратификацији споразума са Светом столицом у односу 167 за, према 129 гласова против. У енгле-

³⁵ Иста фотографија се могла видети и у „Тајмсу”.

³⁶ АЈ, 38–70–194.

³⁷ „Дејли телеграф” прецизира да је полиција била доведена у 6 камиона.

³⁸ АЈ, 38–70–194.

³⁹ АЈ, 38–157–304.

ским извештајима су изостали атрибути „импозантна величина”, „апсолутна већина” и сл. који су се могли прочитати у француској штампи. За нијансу опширнији извештај о овој теми донео је *Дејли хералд* чији је београдски дописник иронично приметио да су и „болесни посланици били донети у скупштину на носилима да гласају, али је владина већина од 38 гласова показала да су чак неки од њених присталица гласали против ње”.⁴⁰

И смрт патријарха Варнаве је пропраћена у енглеским новинама. *Тајмс*, *Морнинг пост* и *Манчестер гардијан* су објавили краће некрологе о патријарху, истичући поједине моменте из његовог живота. Коментар је објавио и *Дејли телеграф* истичући да је патријархова смрт олакшала ратификацију конкордата. У наставку аутор примећује да би се влада нашла у много тежој ситуацији да је патријарх умро поподне уместо у пола ноћи јер би владике уместо да седе поред умирућег Варнаве, предводиле демонстрације.

После краткотрајног смањивања обима и броја чланака о конкордату, југословенска збивања су се, почев од 25. јула, поново нашла у жижи интересовања британске штампе. Последњих дана јула се највише писало о атмосфери после патријархове смрти, екскомуникацији председника и чланова владе итд. Доста се шпекулисало и о (не) сигурности положаја Милана Стојадиновића, па тако дописник *Дејли телеграфа* истиче да се „са свих страна чине апели на Њ. Кр. Вис. намесника да доведе до оставке Стојадиновића и његове владе”⁴¹, наглашавајући да је положај владе „постао несигуран”. Треба приметити да су једино Британци, са неким француским листовима, били спремни да објективно размотре и доведу у питање Стојадиновићев положај. Фашистичка штампа је лансирала готово невероватну тезу да је конкордатска криза ојачала положај Милана Стојадиновића и читаве његове владе.

Један од ретких листова који се позабавио конкордатом у ширем спољнополитичком контексту је *Морнинг пост* од 25. јула.⁴² Београдски дописник овог дневника, у опширном чланку износи и тврђење, додуше позивајући се на престоничке гласине, да је ратификација конкордата била уговорена једном од тајних одредаба споразума са Италијом⁴³ и да је, сходно томе, скупштинско изгласавање споразума са Ватиканом „интегрални део владине непопуларне спољне политике за коју се верује да је наклоњена осовини Берлин–Рим”.⁴⁴

Веома утицајни и влади блиски *Тајмс* је у неколико наврата писао афирмативно о конкордату. У броју од 29. јула могло се прочитати и ово: „Ми у Енглеској треба радије да гледамо на перманентне пос-

⁴⁰ АЈ, 38–70–194.

⁴¹ АЈ, 38–70–194.

⁴² Питање нове спољнополитичке оријентације Краљевине је, много сажетије, било разматрано у истом листу 20. јула и о томе је раније било речи.

⁴³ Односи се на споразум о пријатељству, допуњен уговором о привредној сарадњи, који је уз прећутну сагласност Лондона потписан два месеца после италијанско–енглеског „центлменског споразума”, тј. марта 1937.

⁴⁴ АЈ, 38–70–194.

ледице једне толерантне и државничке акције, него на тренутна узбуђења која те акције могу да изазову. Толерантност је једна биљка која полако расте на Блиском истоку и њу морамо поздравити и пожелети њену појаву”.⁴⁵ У чланку „Црква и влада у Југославији” објављеном 5. августа, *Тајмсов* аналитичар истиче да националисти и фашисти генерала Живковића, Јевтића и Љотића настављају да експлоатишу сукоб у политичке сврхе. „... случај шабачког епископа показује колико је увелико опозиција из политичких разлога преувеличавала извесне инциденте”⁴⁶ који су се десили за време овог спора”.⁴⁷

Већ крајем јула 1937. опада интересовање британских гласила за конкордатску кризу. Чак је и лондонски дописник Централног пресби-роа приметио да су сви листови, осим *Дејли телеграфа* (чије је извештавање изазивало велико незадовољство у круговима блиским југословенској влади)⁴⁸, почели да пишу много умереније о збивањима у Југославији истичући да је врло вероватно да за дан-два у енглеској штампи неће бити ни речи о конкордату.

Енглеска штампа је писала опширно о конкордатској кризи, додуше више се бавећи последицама него узроцима те кризе. Озбиљније анализе чланова конкордата а чак ни њиховог простог навођења није било. Нико од новинара није покушао да проговори о положају Римокатоличке цркве у Југославији, њеном утицају на вернике и претензијама на што активније суделовање у свим видовима живота. Изјавама Милана Стојадиновића и осталих чланова владе није придаван никакав значај, али није било ни позивања на краља Александра⁴⁹ и Николу Пашића као заговорнике конкордата (као у континенталној штампи). Игнорисане су и изјаве опозиционих првака и православног епископата. Изузетак је чланак објављен 25. јула у *Сандеј диспечу* у којем је цитиран далматински владика Иринеј, велики противник конкордата.

Иако је Англиканска црква, догматски блиска Српској православ-ној цркви и непријатељски настројена према Ватикану, иступила против конкордата, о томе се готово ништа није могло прочитати у британској штампи. Једино је *Тајмс* 7. јула објавио писмо линколнског епископа упућено уреднику листа у коме се конкордат оштро критикује уз питање шта би рекао енглески народ „ако би Римокатоличка црква у Енглеској била повећана, а ипак остала у мањини, а британска влада дала њој под диктаторском управом преференције какве ће вероватно дати њој у Југославији”.⁵⁰

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Ово је, чини ми се, једини пут да се у британској штампи сукоби са полицијом називају „инцидентима”. Овај израз имплицира да је реч о мањим сукобима у којима учествује невелика група људи.

⁴⁷ АЈ, 38–70–194.

⁴⁸ Поменути дневник је оптуживан за тенденциозно и сензационалистичко извештавање, па се чак и шеф ЦПБ-а обратио Годију, главном дописнику „Дејли телеграфа” за Југославију и замолио га да пише објективније о југословенској унутрашњој и спољној политици.

⁴⁹ Изузетак је један чланак у „Таблету” о коме је било речи.

⁵⁰ АЈ, 38–157–304.

Готово сви дневници су заснивали натписе о конкордатској кризи на извештајима својих дописника из Београда. Било је и супротних примера, па су провладин *Тајмс* и конзервативни *Дејли телеграф* повремено „пратили” југословенска збивања преко својих бечких дописника. Питање је колико су заправо извештаји новинара који су били стотинама километара удаљени од Београда, могли верно дочарати атмосферу и описати догађаје у Краљевини, чак и ако су били професионално састављени.

Британска штампа је незнатну пажњу посветила спољнополитичкој димензији конкордата. Поједини аутори су имали довољно мудрости да уоче и храбрости да укажу на то да се Југославија под владом Милана Стојадиновића све више приближавала Берлину и Риму. Британски аналитичари се ипак ниједном приликом нису запитали који су то мотиви, осим неоспорних личних симпатија према тоталитарним режимима, навели југословенског председника владе да направи тако крупан спољнополитички заокрет. Изостале су и озбиљније анализе које би читалачкој публици појасниле које су то унутрашње нужности нагнале владу на ратификацију конкордата. Штавише, чини се да ни новинари нису успели да сагледају кризу у њеној ширини, нити су увиђали да је конкордат био покушај да се, давањем прекомерних, а понекад и противуставних права Римокатоличкој цркви, спаси држава која се све више и све дубље разграђивала и урушавала.

Потребно је нагласити да се у британској штампи нису могли прочитати чак ни најповршнији коментари. Ретко ко од аутора је исказао лични став⁵¹ и отворено стао на страну бранилаца или противника конкордата као што је то био случај са дневницима осталих европских земаља. Све наведено не значи да су изостали стереотипи. Свакако је најилустративнији однос према Православној цркви која је често доживљавана као институција која тежи готово средњовековној доминацији. Православље је каткад описивано као сасвим архаична религија, инсистирало је на „византијском сјају” и утицају руских калуђера.

Не треба, међутим, занемарити чињеницу да је Југославија просечном читаоцу, а вероватно и већини новинара, била земља страна и далека, земља у којој су живели народи у чији је менталитет и страсти било тешко проникнути, а готово немогуће их разумети. Мора се водити рачуна и о чињеници да је штампа намењена читаоцу просечног знања и интересовања. Таква просечна читалачка публика не тражи дубље и аналитичније извештаје и коментаре, тим пре ако је реч о међународним збивањима. Ако се писање британске штампе посматра из овог угла, постаје јасније зашто није било довољно жеље, разумевања и способности да се на дубљи, аналитичнији, и садржајнији начин да прикаже конкордатску кризу.

Већ је поменуто да је дописник Централног пресбириа из Лондона често оптуживао енглеске листове за сензационализам. Тачно је да су

⁵¹ Већина дописника енглеских листова о конкордату није имала изграђен лични став. Чини се да су они једноставно били потпуно индиферентни према том питању.

под драматичним насловима били објављивани извештаји из Краљевине, али се једино за један чланак у *Дејли хералду* може рећи да је био сензационалистички у правом смислу те речи. Разлог за толико фокусирање британске штампе на „крваву литију“ не треба тражити само у жељи да прича буде што пријемчивија за читалачку публику⁵², већ у чињеници да је насртање полиције на свештенство и народ у црквеној процесији⁵³ Британији и Британцима било незамисливо.

Енглеска штампа је о конкордатској кризи писала површно, непотпуно и селективно, изостављајући и занемарујући⁵⁴ битне аспекте, али су Британци били једини који нису прећуткивали и покушавали да умање незадовољство и немир православног становништва. Стога се са правом може тврдити да је британска штампа пропратила доста уравнотежено и коректно оне догађаје којима је придавала значај.

Ivana Dobrivojevic

THE BRITISH PRESS ON THE CONCORD CRISIS 1937

Summary

In July and August 1937 a considerable number of articles appeared in the British press dealing with the concord crisis. Despite the number of articles referring to this subject, none of them could be said to have offered a thorough and shrewd insight in the Yugoslav problem. The authors of the articles lent greater attention to the consequences of the crisis than to its causes, the participants in the concord were neither named, much less analyzed giving the impression that the journalists had no knowledge of them. The internal reasons and the requirements of foreign policy that pressed the government to ratify the concord were not considered, nor the indifference demonstrated towards this problem by Macek and the Croatian Peasant Party. Nevertheless, the fact remains that in all of Europe only the British press did not pass silently over this crisis and did not attempt to play down the dissatisfaction and unease of the Orthodox population. All considered, it seems right to say that the British press offered a balanced and correct coverage of those aspects of the concord crisis which they thought warranted interest.

⁵² Тираж новина много више повећавају домаће сензације него збивања у малим европским земљама, ма колико те земље биле у сфери британског утицаја.

⁵³ Сви британски листови, осим „Дејли хералда“, писали су о сукобима од 19. јула више-мање коректно и уравнотежено.

⁵⁴ Ништа није писано ни о ставу Мачека према конкордату.

УНИВЕРЗИТЕТСКИ ВЕСНИК (1948–1956)*
(Лист Удружења универзитетских наставника
Београдског универзитета)

АПСТРАКТ: У раду су приказани разлози покретања *Универзитетског весника*, листа Удружења универзитетских наставника Београдског универзитета, и анализиран његов садржај током целокупног периода излажења. Посебна пажња је указана идеолошко–политичким задацима и пропагандној улози листа и његовој зависности од опште политичке климе. Осим свих бројева *Универзитетског весника* коришћени су релевантни извори и литература.

Партија и Универзитет после рата и револуције

Целокупно стање у југословенској држави и друштву после Другог светског рата било је одређено идеолошким поставкама и политичким потребама и циљевима КПЈ. На догмама комунистичке идеологије и на тренутним политичким, тактичким проценама и потребама партијског врха, заснивала се свака одлука и акција у области спољне и унутрашње политике, економије, културе, просвете и науке. Партија и њен Политбиро су путем организационе и кадровске уније државних и партијских органа, путем репресије, контроле и свестране делатности партијских и масовних организација, усмеравали развој друштва ка остварењу револуционарних циљева. Сва кретања у областима културе и школства, била су под надзором агитпроп апарата, преко којег је партија вршила „глајшалтунг мозгова” и покушавала да обликује пожељну свест јавности, да васпитава, образује и идејно–политички уздиже и контролише „масе”.¹

Понашање КПЈ у овој сфери је произилазило из опште чињенице да свака политичка партија која освоји власт тежи да је задржи и да „своје идеје, идеологију и ставове учини владајућим”. Партија је, као и сваки владар желела да „постоји само једна влада (његова) и само један начин мишљења (његов)”.² Управо за те циљеве су комунистима биле

* Рад је написан у оквиру пројекта *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку* којег је одобрило и финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије (пројекат бр. 1194).

¹ Љ. Димић, *Агитпроп култура 1945–1952*, Београд 1986. 36; Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, 1, Београд 1995 166; види и: *Реорганизација агитпроп апарата*, 15. март 1945 у: Архив Србије, Фонд ЦК СКС, Комисија за агитацију и пропаганду, кутија 1 – Директиве и писма.

² Ђ. Шушњић, *Рибари људских душа*, Београд 1995, 176–177.

важне култура и просвета јер их је један од њихових класика, Лењин, упозоравао да се у рату или кризи може политички победити за неколико недеља или месеци али, „на културном плану се не може победити у тако кратком року; ту је, по самој суштини ствари потребан дужи рок, и треба се том дужем року прилагодити, планирајући свој рад, испољавајући највећу упорност, истрајност и систематичност”.³

Таквом третману и контроли се није могао отети ни Београдски универзитет (БУ). Напротив, као установа од изузетног националног, друштвеног, културног, просветно-научног значаја, а с обзиром на став комунистичке идеологије према интелигенцији и интелектуалном раду, Универзитет је од самог почетка новог режима био изузетно важан за партију и, истовремено, изазивао код ње велико неповерење.

Београдски универзитет је у рату претрпео велику штету и током 1945. радило се на отклањању последица рата, а предавања су званично почела крајем те године. Проблеми који су уочени на самом почетку пратили су рад Београдског универзитета и у наредним годинама. Посебно су били озбиљни: мањак простора, недостатак материјалних средстава, велики број студената, њихов смештај и исхрана, недостатак наставног и помоћно-наставног особља и, посебно важно, питање политичко-идеолошког усмерења наставе и људи који су радили на Универзитету, наставника и асистената.

Ово питање је произилазило из значаја Универзитета као установе у којој се стварају стручњаци, интелигенција, елите, које носе друштвени и културни развој, и намере и потребе владајуће партије да, мењајући свет, промени и стару интелигенцију која јој није одговарала и ствара нову која ће се уклапати у догме, мерила и систем вредности комунистичке идеологије. Тој идеологији и политици, која је зазирала од сваке критике и негирања сопствених поставки и која је бескрупулозно тежила да те поставке силом и пропагандом оствари, није никако одговарала „стара буржоаска интелигенција” (као и све старо) склона „критицизму, сумњи, идеализму, реакционарности, малодушности, декаденцији, колебљивости, индивидуализму”, пасивна и потпуно супротстављена револуцији, диктатури пролетеријата, монизму, насиљу, револуционарној правди итд. Такву интелигенцију је требало уклонити или пропагандним притиском „преваспитати”, а истовремено уложити сав труд да школе и Универзитет постану „фабрике нових стручњака” и „интелектуалаца верних социјализму и револуцији” тј. индоктринисаних и задојених идеологијом марксизма-лењинизма.⁴

Новембра 1945. на БУ је било 323 наставника и 11.398 студената. Крајем 1947. број наставника је порастао на 374 (за 14%) а студената на 24 364 (два пута). Све бројке говоре о недостатку наставничког кадра, међутим, оно што је у посматраном периоду било много важније и за партију болније, био је раскорак између идеолошко-политичког стања међу наставницима БУ и улоге коју им је партија намењивала у изгра-

³ В. И. Лењин, *Изabrana дела*, том 14, 416, цит. према Ђ. Шушњић, н. д., 176.

⁴ Љ. Димић, Ђ. Станковић *Историографија*, 199-211; Љ. Димић, *Агитпропом култура...*, 95-119.

дњи новог друштва. Неповећење комуниста према интелигенцији, социјалној структури наставника БУ и традицији коју су они баштинили косило се са њиховим друштвеним значајем и улогом васпитача нових нараштаја.

Партија је од почетка приступила чишћењу БУ односно отклањању неподобних наставника, али користила је и разне мере придобијања интелигенције на Универзитету путем давања разних економских и професионалних повластица.⁵ Али, приступ који је био најкоришћењенији и на којег је партија највише рачунала у односу према интелигенцији, био је стални пропагандни притисак, упорно убеђивање у исправност идеолошких поставки и политичког деловања, упознавање са теоријом марксизма–лењинизма, укључивање у рад масовних организација, мењање старог начина живота и мишљења. У ту сврху су коришћена сва средства која је партија и иначе користила у агитационо–пропагандном раду: директиве, писма, разне приредбе, конференције, манифестације, акције масовних организација, предавања и курсеви, дискусије, радио и, за нас тренутно најважније, штампа.⁶

У спровођењу тих послова су учествовале организације Народног фронта, Народне студентске омладине, Синдиката, појединци комунисти, а директиве и упутства су долазила из Универзитетског комитета који је на БУ формиран новембра 1945. и у чијем је саставу постојала и малобројна наставничка ћелија, са посебно slabим утицајем на старије угледније професоре. У њој је било 1946. године 30 а 1948. – 88 чланова. Од 85 редовних професора 1948. само су двојица били комунисти.⁷

Циљ партије је био да се наставници окупе по појединим питањима да би се лакше контролисали и усмеравали њихови ставови, да би се дубље и свеобухватније на њих пропагандно деловало и да би се они лакше покретали да „правилно” реагују у политичком животу и изграђују подобна идеолошка схватања. Тако је у једном од извештаја УК Месном комитету, маја 1946, изнето мишљење да треба обновити старо удружење наставника Универзитета које је постојало пре рата и које би се у новим условима везало за синдикат просветних радника у Београду.⁸ Образложење за постојање таквог удружења је гласило: „То би био начин како би могли скупити све наставнике по појединим питањима, јер за то треба да постоји ипак нека форма, а сада кад се поставило да би требали и они да дају изјаву за јавност по питању суђења и хватања Драже Михајловића, нијесмо знали како и преко чега да их окупимо,

⁵ О томе види: М. Митровић, *Изгубљене илузије – ѝрилози за друштвену историју Србије*, Београд 1997, 114–137; Исти, *Рад комисије за обнову Београдског Универзитета*, у „Београдски универзитет у предратном периоду, НОР-у и револуцији”, Београд 1983, 178–187; Исти, *Обнова Универзитета 1944–1947. године*, у „Универзитет у Београду 1838–1988”, Београд 1988, 263–280; Љ. Димић, Ђ. Станковић, н. д., 202–203.

⁶ Љ. Димић, Ђ. Станковић, н. д., 202–203.

⁷ *Закључци и извештаји УК КПС 1945–1948* (приредили: М. Митровић, Ђ. Станковић), Београд 1986, 86, *Закључак са ѝрејконгресне конференције Партијске ћелије наставника и администратора БУ одржане 19. јуна 1948.*

⁸ Исто, 53–54, Извештај УК Месном комитету одб. маја 1946.

тако да је врло тешко ишло, а често пута постављају се сличне ствари када је потребно да и они дају своју реч као наставници на Универзитету и научници”.

Тако је почетком јуна 1946. дошло до обнове предратног Удружења универзитетских наставника (УУН). Оснивачка скупштина удружења је одржана 9. јуна када су постављени циљеви и задаци, донета правила удружења и затражена од ректората имовина старог удружења.⁹ Делатност УУН била је од почетка врло разноврсна: сарађивало је на организацији свесловенског конгреса децембра 1946, учествовало у предлагању кандидата за САН-у, у акцији уписивања народног зајма, у политичким и другим манифестацијама, посетама позоришту, прегледу универзитетских уџбеника, организовало је курс дијалектичког и историјског материјализма.¹⁰ Све је то био рад на спровођењу партијске линије на Универзитету. Требало је само да сазру услови да се појави гласило преко кога би УУН остваривало своје задатке.

У међувремену, сви напори партије, прогони са факултета, довођење „младих прогресивних” кадрова, материјална улагања у наставни и научни рад и стандард наставника, повластице и награде, идеолошко–политички и агитационо–пропагандни рад, нису давали жељене резултате. Проблеми су редовно избијали тамо где је стање било најнеповољније и партијски руководиоци на Универзитету су стално указивали на те тешкоће, тј. на те опасности по развој „социјалистичког Универзитета и интелигенције”. Тако је непосредно по оснивању УУН оцењено да је то побољшало рад, али је већ у извештају за децембар 1946. речено да се тиме није много добило јер „Удружење скоро ништа не ради”, а (исто се понавља и у извештају за 1947. годину).¹¹ Партија је могла да уклони поједине професоре, могла је да савлада отпор факултета при довођењу свог кадра, успевала је и да утиче на млађе наставнике, посебно на асистенте, па и да их уводи у своје редове и придобија за своју политику. Али највећи проблем јој је био немогућност утицања на старије, угледне професоре, који су, као снажне личности са моралним и научним интегритетом и ауторитетом, отворено исказивали своје ставове, супротстављали се партијским акцијама у разним формама, често се односећи према њима са подсмехом и иронијом. У извештајима УК се редовно указује на „сабирање реакције на појединим факултетима”, на „отворени непријатељски рад појединих професора”, „повезивање са студентима и подривање партијских акција и директива”, тежње да се

⁹ Архив Србије, фонд Г-200 Универзитет у Београду, фасц. 139. Задаци Удружења су били (чл. 2 Правила Удружења универзитетских наставника): 1) да помаже и организује планско извођење наставе, 2) да помаже изграђивање стручног и научног кадра на Универзитету, 3) да подиже ниво наставног и научног рада на Универзитету борећи се за чистоту и напредност науке, 4) да организује учешће наставника Универзитета у раду на популаризацији науке 5) да потпомаже примењивање науке на изградњи земље, 6) да представља наставничко особље Универзитета пред јавношћу, 7) да одржава везе и сарадњу са сродним и другим удружењима и организацијама у земљи и иностранству а нарочито у словенским земљама.

¹⁰ *Годишња скупштина УУН*, „Универзитетски весник”, бр. 2, 24. децембар 1948. 7.

¹¹ *Записници и извештаји УК КПС 1945–1948*, 83, 134, 298.

Универзитет „изолује од народне власти и да аутономно решава своје ствари” итд.¹²

Због наведених испада, комунисти се стално позивају на „будност” и на „раскринкавање непријатеља”, посебно оних који су се увлачили у редове партије и НСО. Као главни покретач и окупљач непријатељског рада истицан је Драгољуб Јовановић, пре суспендовања, али током 1946. и 1947. указивано је на „неправилност” предавања и поступања многих „буржоаских професора”. Наводе се случајеви са медицинског, техничког и ветеринарског факултета али се највише истиче лоше стање на Филозофском факултету, посебно на хуманистичким наукама али и на природно–математичким. Помињу се имена професора из старих грађанских породица као што су били И. Ђаја, М. Ибровац, М. Ђурић, В. Поповић, В. Новак, Г. Острогорски, А. Билимовић, Т. Пејовић, М. Миланковић, А. Костић и др. Сматрало се да је стање најбоље на Агрономском факултету, јер је „тамо чишћење најбоље спроведено те се наставници данас добро држе и осећају везу са народом”. Чишћење је предложено и на другим факултетима али се више позивало на „опрезност и будност према непријатељу”, на рад са неподобним професорима, прилажење и дискусију са њима, решавање њиховог проблема на наставничким ћелијама. Раширено је било мишљење да наставнике који знају свој предмет али су идеалисти треба „пустити и искористити”.¹³

Напори партије на агитационо–пропагандном и идеолошко–политичком раду на Универзитету, као ни материјална улагања, нису били довољни да се придобије наставнички кадар за васпитавање омладине у жељеном смеру. Посебно су се опирали старији и угледнији професори, што је партија увиђала и спремала је ширу акцију коју су подстакли и општи политички услови.

Покрећање Универзитетског весника 1948.

Година 1948. донела је југословенским комунистима велика искушења. Сукоб са СССР-ом и оптужбе СКПБ-а уздрмале су партијску и државну зграду и тражили скупљање свих снага, збијање редова и снажно активирање идеолошко–политичког рада. Основне поставке и смернице за мишљење и понашање комуниста у свим сферама живота постављене су на „историјском” V конгресу КПЈ јула 1948. године. За говорницом овог скупа велика пажња је била указана - науци и просвети, значају идеолошко политичког рада на Универзитету, односно, постављени су темељи политике чији је део било и покретање *Универзитетског весника*.

¹² Реч аутономно је стављана под наводнике и у партијским, државним, универзитетским документима стално је истицано да старо схватање аутономије није потребно у новим социјалистичким условима, одрицана је аутономији свака вредност, потреба и могућност. (*Исто*, 60).

¹³ *Исто*, 60–61, 68–71, 83, 91, 133–134, 298.

Сви референти, са Титом на челу, помињали су значај науке и образовања у „борби комуниста за изградњу социјализма” а реферат Милована Ђиласа, посвећен агитацији и пропаганди, давао је директиве за рад у школама и на Универзитету.

Главне слабости школа су, по Ђиласу, биле идеолошког карактера. У школама и на Универзитету „ђаци се трују идеализмом, мистицизмом, ненаучним, антимарксистичким схватањима историје, књижевности, језика, права итд.”. Ђилас је узроке таквом стању налазио у „наслијеђеном, криво васпитаваном и дјелимично непријатељском наставно-научном кадру”, у „немању идеолошки чврстог и спремног кадра” и „помањкању марксистичко-лењинистичких уџбеника”. У низу мана које су пратиле развој научног живота, претежно наслеђених из претходне државе, Ђилас је истицао „немање људи за организацију научног рада и непланско употребљавање постојећих кадрова”. Будући да је држао да се „класна борба настављала и у новој држави и да је идеолошка борба чинила њен важан део”, Ђилас је позивао у немилосрдан обрачун са „изворима непријатељске идеологије, са мрачњаштвом и пропагандом империјализма, утицајем оборених капиталистичких клика и утицајем малограђанске стихије”.

Непријатеље марксизма „који покушавају да створе идеолошку збрку”, Ђилас је нарочито видео у „редовима старе буржоаске и ситнобуржоаске интелигенције”. Он је ту интелигенцију поделио у три групе по ставу и наступу према марксизму-лењинизму. Прва група је имала непријатељски став и тако је и иступала у школама – са становишта „својих старих идеолошких позиција”. Други део, тзв. споразумашки, „покушава да измири теорију марксизма-лењинизма са другим философским правцима” и тиме изопачава марксистичко учење. „Трећи, највећи део те интелигенције искрено настоји да усвоји марксизам-лењинизам, али услед оптерећености старим схватањима, не сналази се и искривљује дух и слово марксизма”. У складу с тим Ђилас је поставио задатке да се онемогући свако деловање отворених и прикривених непријатеља марксизма, да се ликвидира тзв. средња линија и да се помогне осталој интелигенцији да се „идеолошки што пре преобрази и што брже уздигне”.

Тако формулисани задаци са говорнице конгреса били су директивног карактера и усмеравали су у потпуности понашање у школству и научној делатности. Једно од средстава деловања истицао је сам Ђилас у свом реферату говорећи о значају штампе у агитационо-пропагандном раду, у протеклом периоду и будућности. Он се zaloжио за изградњавање „идејног лика” и „педагошке улоге” штампе. Најважнији задатак у тој области, по њему, јесте борба за идејност, „против безидејне информативности”, сензационализма и малограђанштине. И у штампи је идеолошка борба означена као најслабија страна, што се морало хитно променити.¹⁴ Диригована штампа, и до тада обилно коришћена као инструмент за деловање на свест маса, била је од посебне важности у наступајућој офанзиви.

¹⁴ V конгрес КПЈ, Београд 1948, 290–291, 296–299.

Дакле, на V конгресу и у Ђиласовом реферату су јасно истакнути проблеми које је партија имала у области креирања „нове социјалистичке интелигенције”, која би била генератор даље промене свести људи и примене теорије и праксе марксизма. Остаци старог и непријатељског су и овде били евидентни и посебно опасни, те се идеолошка и пропагандна офанзива наметала са политичког врха.

Ставови и одлуке конгреса су постали обавезни и усмеравајући за рад свих партијских организација. На састанцима комуниста са Универзитета ти ставови су се помно разрађивали и интерпретирали, давала се безрезервна подршка руководству, понављале се, упорно и непрекидно, оцене референата са конгреса и тражило се предузимање мера које су они препоручили. Ретки испади против руководства КПЈ, а за резолуцију Информбироа, санкционисани су моменталним етикетирањем, осудом и једногласним искључењем из партије.¹⁵

На одлуке V конгреса се позивао и Универзитетски комитет у извештају за 1948. годину говорећи о борби за идејност и научну принципијелност у настави и уџбеницима и критикујући стање на разним катедрама, посебно историји, праву, економији, биологији и др. Закључивало се да је „читав низ уџбеника, скрипта а нарочито предавања и наставника БУ оптерећен идеализмом, ненаучношћу, фалсификатима, па и отворено непријатељским тенденцијама. Неоспорно има их таквих који мало што разумеју од принципијелних питања, али се с друге стране не устручавају од грубог и дрског упуштања у та питања”. Критикована је и наставничка ћелија која није „предузела довољно оштре мере за идејно–политичку борбу против извртања науке”. Поједине мере и објављени чланци су били недовољно јасни, неефикасни и неблаговремени. У смислу постојећих смерница, наставницима је дат задатак да у својој струци проуче важније публикације, посебно уџбенике, и да дају рецензије које ће бити објављене. Важно место у наступајућој борби је припадало часописима научних друштава и стручним студентским публикацијама.¹⁶ Између осталог, у извештају се најављује и покретање листа УУН, који ће третирати наведена питања, односно, преко којег ће се утицати на правилне ставове и понашање наставника БУ, и који ће помагати интелигенцији да прихвати идеологију марксизма–лењинизма. Дакле, покретање Универзитетског весника (УВ) било је потпуно у склопу мера које је наметао V конгрес у идеолошко–пропагандном раду у школству и науци и у складу са резолуцијама овог форума.

Први број УВ је изашао 25. новембра 1948. године. Лист је отада излазио сваке друге среде (само су прва три броја излазила месечно), целе године, осим у јулу и августу због распуста на Универзитету. После почетног варирања, обим листа се усталио на 4 а потом 6 страна А₂ фор-

¹⁵ Такав се случај десио већ 1. септембра 1948. на састанку наставника чланова КПЈ, када су против закључака конгреса иступили професори Мирко Марковић и Душан Дохчевић, који су на истом састанку искључени из партије, „јер колебљивим елементима није било места” у њој. *Закључци и извештаји УК КПС 1948–1952*, приредили М. Митровић и Ђ. Станковић, Београд 1988, 45–51.

¹⁶ *Исто*, 170–173.

мата са повременим двобројевима на 8 страна, почев од априла 1950. Лист је издавало УУН, на ћирилици, уређивао уређивачки одбор који се у почетку налазио на Студентском тргу 1, а потом више пута мењао адресу, као и администрација листа и штампарија у којој је био штампан. Мењала се и цена, од почетних 3 динара до 10 динара 1956. Тираж листа је до новембра 1949. године био 10.000 примерака, а од децембра 1949, пао је на 5.000.¹⁷ Главни и одговорни уредник је од почетка па до априла 1952. био Душан Недељковић, професор филозофије на Филозофском факултету и члан КПЈ. Ту функцију су потом обављали Војислав Ђурић, до 1954, и Драгомир Стојчевић до краја излажења листа 1956, обојица професори БУ и политички поуздани кадрови.

Циљеве и задатке УВ на „новом социјалистичком Универзитету“, је изложио главни и одговорни уредник Душан Недељковић у првом броју листа, у уводном чланку „Универзитет и УВ у нашој културној револуцији“. По њему је лист требало да буде „огледало у коме ће се верно огледати сви напори наше научне радионице и огромне изградњи високих стручних кадрова, сав грандиозни лик новог нашег Универзитета и нових наших Великих школа“. Он је покренут као гласило на чијим ће странама универзитетски наставници „колегијално и другарски“ сарађивати у отклањању празнина, тешкоћа и неправилности у раду. Најефикасније средство у том раду су „критика и самокритика“, али је био предвиђен и агресивнији тон, који је све „савесне“ научне и наставне раднике окретао против „упорних, непоправљивих грешника, штеточина и непријатеља“. Посебно важна улога листа је била у подизању „производности и квалитета научног рада“ и у „социјалистичкој изградњи“, што су били задаци које је Универзитету наметао Петогодишњи план из 1947. године. УВ је имао задатак не само да подстиче „производност висококвалификованог рада“, већ и да утиче на све већу „чистоту у теорији и пракси“, тј на идеолошко–политичку усмереност формирања висококвалификованог кадра. Поред деловања на квалитет и идеолошку усмереност наставе, УВ је својим писањем и критичком анализом уџбеника, морао да утиче на њихово чишћење од недостатака и погрешака застарелости и непријатељстава и осталих мана које је уочио Ђилас на V конгресу. У ствари, циљеви листа су потпуно били подвргнути Ђиласовом позиву да се води борба против отвореног непријатељства али и компромисних ставова међу интелигенцијом, и посебно да се помогне делу интелигенције који „искрено жели да усвоји марксизам–лењинизам“, али га у томе ометају „стара схватања, застарелост, ненаучност“, да брзо и правилно усвоји овај „поглед на природу и друштво без кога се не може напред и без кога се не може васпитавати нова интелигенција ни градити социјализам“.¹⁸

¹⁷ Тираж листа није истакнут на њему а наведени подаци су из: АС, фонд Б-2, ЦК СКС – Агитпроп комисија, фасц. 24, *Стаљинистички преглед штампе НРС – Билтен уреда за информације при председништву Владе НРС*.

¹⁸ *Универзитет и УВ у нашој културној револуцији*, „Универзитетски весник“, бр. 1, 25. новембар 1948, 2.

Структура листа је произилазила из његових циљева. Према анализи која је направљена у броју 39,¹⁹ поводом две године излагања, УВ је велику пажњу поклонио говорима највиших државних и партијских руководиоца значајним за универзитетску наставу, политику партије и државе у школству и науци и друге политичке проблеме, коментарима и објашњењима таквих иступа од стране редакције или сарадника. Проценат таквих чланака је био 9,7% али су у листу заузимали 25% простора! Лист је био садржински богат и разноврстан. Сваки шести чланак (17%) бавио се проблематиком уџбеника, али су то углавном биле рецензије и дискусије. Наставом се бавило 9% чланака. Аутор анализе Душан Симеуновић истакао да се заступљеност наставе и уџбеника слаже са потребама и „борбом која се непрекидно води на Универзитету и Великим школама за идејност, бољи квалитет и високи ниво универзитетске наставе и уџбеника”. Од осталих тема УВ се бавио општим питањима науке и уметности, изградњом факултетских зграда, испитима (6%), научно–истраживачким радом (4%), изградњом кадрова и стањем универзитетског кадра, историјом БУ (3,5% – у сваком другом броју по чланак), радом катедри, администрацијом итд. Може се наћи и низ чланака, кратких белешки, званичних саопштења и вести из УУН, обавештења о научним конгресима, интерфакултетским саветовањима и конференцијама, гостовањима научника итд. (преко 70). У овом разноликом садржају су преовладала питања наставе и науке, али је аутору сметао несклад у заступљености појединих тема и неравномерно третирање проблема појединих факултета и катедри. Универзитетом се бавило 60% чланака, Техничком великом школом 14%, а Медицинском великом школом 12%.

Узрок овоме је био и у неравномерној ангажованости сарадника, односно професора са појединих факултета. У наведеном периоду у УВ је писало 192 сарадника, углавном наставника БУ и ВШ. Најактивнији су били на БУ (58%), док су наставници Великих школа врло мало сарађивали (МВШ–18%, ТВШ–10%).²⁰ Упркос сталним позивима на сарадњу свих професора до краја постојања листа су остале жалбе на неравномерно учешће у писању прилога за УВ. Међу сарадницима су стално преовлађивали професори БУ и то су углавном били чланови КПЈ и лица активна у друштвено–политичком животу. Због учесталости идеолошке пренапрегнутости, терминологије и агресивности прилога, треба истаћи следеће наставнике: Д. Недељковића, В. Ђурића – главне уреднике, С. Јаковљевића, И. Ђуричића, В. Мићовића – ректоре БУ, затим, Д. Ивановића – секретара УУН, Р. Лалића, В. Видовића, Љ. Глишића, Р. Увалића, Б. Кнежевића, Р. Главинић, Т. Бунушевца, Ј. Ђорђевића, Д. Јанковића, С. Грозданића, С. Гарзичића, М. Јосифовића, П. Черњавског и др. Скоро сви наведени су били комунисти и функционери факултетских секција УУН.

На проблем сарадње са листом и непокривеност свих сегмената рада БУ и ВШ се осврнуо и В. Ђурић, априла 1952 као нови главни уре-

¹⁹ Две године излагања УВ, „Универзитетски весник”, бр. 39, 6. децембар 1950, 4.

²⁰ Исто.

дник листа, у уводнику „Улога УВ”.²¹ Он је позивао наставнике и асистенте да пишу за УВ „чланке од 2–3 ступца, без опширности али оштро и борбено”. Ни његов апел није имао резултата, мада се, као што ћемо видети касније, појављују и нека нова имена као потписници прилога у УВ. Ђурић је овако навео рубрике по којима ће се управљати у уређивању листа: школска политика, настава, научни рад код нас и на страни, Универзитет и привреда, културни живот, друштвене организације и друштвени живот универзитетских наставника, календар најзначајнијих догађаја из науке, уметности и културе, студенти, писма уредништву, преглед рада других универзитета у земљи и иностранству, прикази уџбеника и скрипата. Задаци су и даље остали васпитавање „нове социјалистичке интелигенције”, покретање борбе за праву „социјалистичку демократију”, за „социјалистичку школу и науку”.

Идеолошки утицај на универзитетску интелигенцију је све време отворено истицан као главни циљ овог листа. Како је тај циљ испуњаван? Које су представе коришћене за формирање пожељне свести универзитетских наставника?

Идеологија и политика у Универзитетском веснику

Речено је да су говори руководиоца и коментари тих говора у прве две године заузимали 25% простора у УВ. Међутим, у том периоду и касније тешко је наићи на чланак у коме нема цитата са партијске говорнице, неке поруке са државног врха или „вечне истине” из арсенала класика марксизма–лењинизма. Сваки текст, до најмање белешке, био је носилац идеолошке поруке, обрасца мишљења или деловања. Са страница УВ се непрекидно пројектовала пожељна слика света, црно-бела и искључива, створена у оквирима марксистичке теорије и бесомучно понављана и наметана од стране „правовernih следбеника”.

Циљеви су УВ наметали да преноси и објашњава политику власти у области школства и науке. Та политика је после 1948. била одраз опште идеолошко–политичке ситуације у Југославији. То је било, како каже Љ. Димић, време радикалних ставова и решења али и време тражења нових путева, нових модела, напора да се новим приступима надокнаде изгубљени ослонци и превазиђе дотадашње строго административно–бирокуратско управљање у свим сферама живота.²² И стране УВ управо одражавају тај процес. Само покретање листа је, као што смо видели, било последица захтева за јачим притиском на школе, Универзитет и интелигенцију. Писање листа у почетку је управо одраз радикализма, идеолошког притиска, офанзиве на „спољне и унутрашње непријатеље”.

Већ после Трећег пленума ЦК КПЈ одржаног децембра 1949, пажљивим читањем УВ могу се приметити лагане промене у ставовима,

²¹ Улога УВ, „Универзитетски весник”, бр. 66, 19. април 1952, 1, О проблему сарадње пише и Ђ. Лазаревић у бр. 75, 21. јануара 1953, 6, О сарадницима и садржини Универзитетског весника.

²² Љ. Димић, *Агитпроп култура 1945–1952*, Београд 1988, 263–273.

излагањима, садржају, речнику, тенденцијама. Осећа се у писаној речи овог листа постепено омекшавање, налазе се нове формулације и смернице, и то оним темпом и редоследом како су биле прокламоване са партијских и државних говорница. Нове форме су ипак биле чврсто увијене у старе, неповредиве, свете идеолошке догме, теоријске поставке марксизма–лењинизма, које су биле неопозив темељ мишљења и деловања владајуће партије. Речник је и даље остао препун фраза и флоскула, сада нових и друкчијег звука, безброј пута поновљених цитата, дефиниција и закључака, „свезнајућих” и неоспорно истинитих.

Задржаћемо се на општим чланцима, говорима и излагањима државних функционера, без трагања по појединачној проблематици, која је такође препуна идеолошких представа и слика, а односи се на конкретна питања наставе, науке, режима студија, уџбенике и литературу, успеха на испитима, живот и рад наставника и студената итд. Задржаћемо се на осликавању школске политике КПЈ у писању УВ.

Можемо одмах истаћи два правца деловања науке „као моћног оружја радничке класе у изградњи социјализма”. Прво је било васпитно деловање које је значило утискивање идеолошких мерила, тј. индоктринацију омладине „којој је требало да се улије осећање неодољиве мржње према империјалистичким поробљивачима и осећање готовости да у јединственом фронту изађу на браник тековина НОБ”. Друга димензија улоге науке и Универзитета је његово посматрање у служби привреде и гледање на Универзитет као на фабрику кадрова који ће носити највећи терет у изградњи социјализма. Ово је нарочито истицано у вези са извршењем петогодишњег плана и представља обавезно опште место на страницама УВ. То су били задаци који су Универзитету били изричито дати у петогодишњем плану 1947, које су поновили скоро сви говорници на V конгресу и које УВ преноси са свих партијских и универзитетских седница, такође говоре о тим задацима. Сви коментари о стању наставе и научног рада на БУ наредних година.²³ Наведена двојност задатака се исказивала реченицом по којој је задатак школе и Универзитета да „формира стручне, висококвалификоване, идеолошко-политички развијене и свесне, дисциплиноване кадрове за разне области наше социјалистичке праксе”.²⁴

Овај став је у поменутом уводнику утемељио Д. Недељковић, назвавши САН „општеномодно научно радионицом” и истакавши као главни задатак Универзитета „производњу кадрова – планску, научно засновану и обавезну као производња радника у фабрици или сељака на њиви”. Међу осталим променама на Универзитету, он је посебно истакао планску наставу која више не дозвољава наставнику да предаје шта хоће а студенту да слуша или не, како је то чинио „трули либерализам”.

²³ Види: *Петогодишњи план развоја народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951*, Београд 1947, 39, 41, 44–45, 51, 59; *Петогодишњи план развоја народне привреде НР Србије у годинама 1947–1951*, Београд 1947, 52–53, 56, 62, 91, 95; *Одлуке V конгреса КПЈ*, Београд 1948, 39–40.

²⁴ *Васпитање нове генерације*, „Универзитетски весник”, бр. 1, 25. новембар 1948, 4.

Лик новог Универзитета је, по Недељковићу, био „једна од моторних сила наше културне, народне, социјалистичке револуције”.²⁵

Ово су били ставови који су убудуће понављани и разрађивани у разним приликама, али са углавном истом или сличном садржином. Велика прилика за истицање и разраду задатака „новог Универзитета” била је прослава 110 годишњице БУ у децембру 1948, коју је млади УВ пажљиво пропратио и обележио.²⁶ Лист је пренео говоре које су на свечаној академији држали Р. Чолаковић, савезни министар за науку и културу, М. Минић, председник републичког Комитета за Универзитет и научне установе, С. Јаковљевић, ректор БУ и В. Ковачевић, секретар УК КПС. Понављане су оцене о стању на Универзитету и смернице за „класање лика највише просветне установе у Србији”, стварање добрих и идеолошки изграђених стручњака, прожетих социјалистичким духом и југословенским патриотизмом”. Позивано је у борбу за „чистоту науке, нарочито против наставника који свесно пропагирају буржоаску науку и идеологију кријући се иза неутралности науке”.²⁷

Приликом прославе 110 година БУ посебно је истакнута тенденција идеолошког посматрања прошлости БУ која се отада појављује као неизбежна, како у наведеним говорима, тако и у писању УВ уопште. У чланку „Свијетле традиције БУ” В. Ковачевић је дала преглед историје БУ, строго се држећи периодизације и теза из Титовог реферата на V конгресу. За њу је историја БУ, историја социјалистичког покрета и деловања КПЈ на њему. Историја БУ је поистовећена са борбом комуниста на њему између два светска рата, против „ненародне власти”, против режима, против диктатуре, за стварање борбене интелигенције која се у рату, предвођена партијом, борила на страни народа и помогла да, победом револуције, сване и Универзитету, коме се тек у новој држави посвећује пуна пажња и пружају прави услови. Дужност тог Универзитета је да се, уз ослонац на те светле традиције, одужи партији и држави, дајући им „што прије и што бољи стручни кадар” и изграђујући им „новог социјалистичког стручњака”.²⁸ Оваква верзија историје БУ је постала званична и обавезујућа и у њу су се уклапали сви чланци о прошлости ове установе, макар сезали и до самих њених почетака.

Већ смо нагласили да је сваки нови, партијски или народни, скуп или прослава понављао и још гласније истицао пароле и задатке са ранијих састанака, пре свега са V конгреса чије су одлуке и ставови били темељ размишљања о настави и научном раду. Међутим, сваки следећи форум је узимао неки мотив из постојећег арсенала, истицао га као

²⁵ *Истио*, *Универзитет и УВ у нашој културној револуцији*.

²⁶ *Универзитетски весник*, бр. 2, 24. децембар 1948, 1–4.

²⁷ Говорници су посебно истицали залагање народних власти за побољшање материјалних услова научног и наставног рада. Р. Чолаковић је нагласио да је влада која издваја велика средства за културу и Универзитет, „за разлику од влада старе Југославије”, следеће година наменила 8,5 милијарди динара за Универзитет а 600 милиона за студентске домове. Цифре које су показивале залагање власти у просвети и култури су и убудуће скоро обавезни део говора и иступа како државних и партијских руководиоца, тако и универзитетских власти: *Истио*, 1.

²⁸ *Истио*, 3, *Свијетле традиције БУ*.

паролу дана и стављао га на браник „борбе за социјализам” тј. у наслове штампе. Тако је било и са УВ. После неколико месеци прорађивања задатака са V конгреса, Други пленум ЦК КПЈ је из тог широког идеолошко–пропагандног избора посебно истакао основне задатке КПЈ у „социјалистичком преображају села”. Убрзо је проф. Р. Увалић прихватио те задатке и применио их на рад Универзитета.²⁹

Увалић у овом чланку истиче да се Универзитет и ВШ укључују у борбу за испуњење најважнијег задатка из резолуције II пленума, а то је била борба за социјалистички преображај села кроз стварање нових СРЗ (сељачке радне задруге), повећање социјалистичког сектора на селу, побољшање културног и здравственог нивоа живота на селу. Универзитет је могао да помогне укључивањем тих проблема у наставне програме, укључивањем стручњака из технике, пољопривреде, економије у решавање проблема на терену, слањем студената на праксу у села, бављењем овим питањима у научно–истраживачком раду и др.

О овим темама УВ преноси већ почетком априла 1949. дискусију са пленарне седнице УУН на којој је изнет низ предлога за помоћ СРЗ, добровољан рад на селу, увођење нових предмета у наставу итд.³⁰ У наредним месецима УВ је доносио низ извештаја о посетама професора и студената пољопривреде, машинства, економије, ветерине и др., разним СРЗ и пружању помоћи у поправци технике, прављењу планова, вођењу евиденције. Тако је вођена борба за везу универзитетске наставе са праксом што је био „задатак произашао из петогодишњег плана”. Повезивање теорије са праксом је био стални захтев у УВ, и онда кад је кампања за социјалистички развој села јењавала – већ крајем 1949 – остала је та парола као идеја водила наставе и науке у „новом социјалистичком времену” и на „новом социјалистичком Универзитету”. Она је била једно од мерила научности и правилности рада.³¹

Постојали су и други стереотипи који су се понављали из броја у број УВ, као и обавезне периодичне кампање које можемо поделити у опште и школске. Ове друге су вођене поводом испитних рокова, биле су пуне анализа, статистика, бројки, поређења обећања, претњи, подстрека. Славиле су положене испите као приближење испуњењу петогодишњег плана, добијање нових стручњака, залагале су се за више и боље. Критиковани су факултети и професори код којих је пролазност била ниска, који су имали „превисок критеријум”. И на Универзитету је владала кампања такмичења а УВ је то подстицао, доносио резултате, тражио боље, али се повремено освртао и на квалитет постигнут на испитима, залажући се да студенти уче током целе године а не само пред испите, како је то био случај. Тражено је „дубље улажење у струку”, већа сарадња асистената и професора са студентима, анализирана поједина питања из наставе и режима студија. Овакве теме су многобројне и

²⁹ Одлуке Другог. пленума ЦК КПЈ о основним задацима у социјалистичком преображају села и универзитетска настава, „Универзитетски весник”, бр. 5, 26. март 1949, 1.

³⁰ За социјалистички преображај села, „Универзитетски весник”, бр. 6, 10. април 1949, 1.

³¹ Универзитетски весник, бр. 11, 25. јун 1949, 2; бр. 12, 1. октобар 1949, 2.

сталне на странама УВ и увек су усмерене на испуњење плана у давању стручњака за „социјалистичку привреду” и на што веће учешће Универзитета у изградњи социјализма.

Кампање општег типа су постојале и у осталој штампи и у агитационо–пропагандном притиску на јавност уопште. Тицале су се или значајних дневнополитичких збивања или прослава великих празника и датума из историје, пре свега НОБ-а и револуције. Прослављање празника је било диктирано из врхова система, пре свега из комисије за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ, која је сваке године пред одређени празник слала директиве које су до у танчине режирале прославу дотичног дана на свим јавним местима. Такве директиве су важиле и за штампу, у њима су биле наредбе о обиму и садржају обележавања празника на странама сваког листа.³² По таквим саветима је поступао и УВ. У њему су сваке године свечано обележавани 1. мај, Титов рођендан и Дан републике.³³

Као црвена линија на странама УВ може се уочити еволуција става према СССР и ИБ. Иако је настао као последица сукоба са СССР-ом, УВ у прво време не пише отворено о њему. У периоду колебања, борбе за опстанак на власти, тражења новог пута, вођство Југославије није кидало све везе са нападачима. Сукоб се продубљивао, али руководство КПЈ је, бар на речима, остављало могућност помирења и није срљало у потпуни раскид. Тако и у УВ поред констатације оптужби и напада, разочараности због издаје сабораца, нема јачих узвратних удараца. Инсистирало се на чврстом јединству народа уз Тита и партију, али је и даље за главног непријатеља сматран западни империјализам. Тако је Трећи конгрес НФЈ априла 1949. прогласио да стоји уз „демократске антиимперијалистичке снаге, на чијем је челу, и даље, Совјетски Савез”.³⁴

Већ средином 1949. појављују се оштрији чланци у којима се, поред одбране и доказа против ИБ, отворено напада „информбировштина”.³⁵ Касније, после Трећег пленума ЦК, на сцени су биле снажне критике совјетског политичког вођства и друштва уопште. Приказивано је хаотично стање у разним областима совјетске науке и културе, нападани су совјетски догматизам, бирократизам, монополизам и ревизионизам, тј. „потпуно скретање са пута марксизма–лењинизма”, на коме су чврсто остали Тито и КПЈ.

³² Види: АС, Ђ-2, ЦК СКС, Комисија за агитацију и пропаганду ЦК КПС, кут. 1.2 – Директиве и писма.

³³ Први мај је коришћен као прилика да се подсети на тешку и славну историју радничког покрета и успех револуције која је радничку класу довела на власт, а прослава Титовог рођендана је, устаљеном, бучном и апологетском сценографијом подстицала стварање култа личности Јосипа Броза. Прави тренутак за анализу рада и бележење успеха био је 29. новембар који је сваке године свечано прослављан као дан Универзитета и ВШ. (види: *Универзитетски весник* уочи наведених празника).

³⁴ *III конгрес НФЈ–конгрес градићеља социјализма*, „Универзитетски весник”, бр. 7, 23. април 1949, 1.

³⁵ *Информбировштина неће омести БУ*, „Универзитетски весник”, бр. 11, 25. јун 1949, 2.

Посебан подстицај да се крене у смеру унутрашње и спољне идеолошко–политичке и пропагандне контраофанзиве дао је Трећи пленум ЦК КПЈ. Одлуке овог пленума су обликовале нови идејно–политички правац који је мање суштински а пре свега површински и терминологички. То је био нови декларативни приступ и науци и култури који се огледао и у УВ, па у великој мери и утицао на изглед и рад листа.

Резолуција овог пленума је формулисала и задатке у школству, понављајући раније захтеве о организацији наставе и подизању идеолошко–политичког квалитета. Појавиле су се, међутим, и нове пароле. Захтевало се да се у школама васпитава „нови, слободан, одважан социјалистички човек чија су схватања широка и разноврсна и коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли”.³⁶ У складу с тим, постављани су захтеви за дебирократизацијом, децентрализацијом управљања у школству, „сузбијањем секташтва према старом наставном кадру”. Нови задатак је био: „Водити борбу противреакционарних идеологија и негативног наслеђа, али и против секташтва, бирократије и догматизма”. Тражило се развијање слободне размене мишљења али „на линији борбе за идејност у настави и науци”. Основни циљ је и даље био да се „осигура правилно спровођење партијске линије”.

И УВ се zaloжио на том послу. Чланкописци редовно анализирају успехе у спровођењу резолуције и позивају на веће залагање у томе. Доносе се цитати са пленума, стално се понављају новопостављени задаци кроз фразе и формулације. Актуелни и стално понављани постају термини: слобода, борба мишљења, демократизација итд. На задатке из резолуције се позивају и скупштине секција УУН, интерфакултетске конференције, аутори појединих анализа и коментара. По факултетима су организоване дискусије о разним питањима, најчешће о уџбеницима. УВ преноси те расправе под великим насловом: „Борба мишљења на Универзитету”.³⁷

Поједине идеолошко–политичке поставке су присутне у УВ до краја његовог излагања, али временом су се мењали тон и терминологија. Почетком педесетих, посебно после VI конгреса, идеолошки набој слаби. Као илустрација може послужити чињеница да је VI конгрес праћен у УВ једним кратким текстом, који је био испуњен познатим

³⁶ Резолуција Трећег пленума о задацима у школству, „Универзитетски весник”, бр. 20. 8. јануар 1950, 1.

³⁷ *Универзитетски весник*, бр. 23, 28. фебруар 1950; бр. 27–28, 8. мај 1950. итд. У низу седница и скупштина универзитетских наставника, на којима су се чуле речи са 3. пленума, издвојићемо пленарну седницу УУН одржану почетком фебруара 1950, на којој је реферат поднео Д. Ивановић, секретар удружења. Он је приказао резолуцију као „крупан корак у унапређивању наставе и науке на Универзитету” и детаљно разradio њену примену. Важна је његова констатација да „ни један грађанин а посебно наставник Универзитета који различито мисли од руководства школе или Партије не сме страховати од сутрашњице”. Међутим, та слобода различитог мишљења је имала већ познате границе, јер мало даље, сам Ивановић тражи „слободну измену схватања на линији марксизма–лењинизма и изградње социјализма”, а затим жустро критикује поједине случајеве „антинаучне наставе и протурања реакционарних теорија”: *Крупан корак у унапређењу наставе и научног рада на Универзитету и Великим школама*, „Универзитетски весник”, бр. 23, 28. фебруар 1950, 1.

фразама, али више као лични доживљај аутора Павла Савића, док су ранији партијски форуми заузимали по више страна и подсећање на њихове одлуке се дуго провлачило на страницама УВ.³⁸

Лист се све више бавио питањима наставе, режима студија, испита, пријемних испита, асистената, закона о Универзитету и др.³⁹ Стране су и даље испуњене познатим фразама и флоскулама, револуционарном терминологијом, апологетиком партије, али, много је мањи број наменски писаних, неумерених и догматских текстова. Током 1953. и 1954. преовлађују питања струке, организације научног рада, ревизије наставних планова и програма, економског положаја професора и асистената; пише се о научним скуповима и саветовањима, проблемима појединих факултета и катедри, о стању науке у иностранству, о култури и уметности итд.⁴⁰ Идеолошко–политичке теме су опет избиле у први план, али само на тренутак. После Трећег пленума и Ђиласовог пада, *Весник* на насловној страни кратко обавештава да су Ђиласове „теорије напшле на једнодушну осуду чланова УУН” и касније доноси један чланак у коме се критикују Ђиласови ставови.⁴¹ Међутим, овакве теме, повремено извештаји и закључци са партијских конференција, пригодни чланци поводом прослава, све се више губе у стручном садржају листа.

Временом се и политичка ситуација стабилизовала, а почеле су да дају резултата и поједине мере власти према Универзитету и наставницима. У прилог томе иде и појава нових имена међу сарадницима УВ. И даље су главни сарадници били стари активисти, партијци (Станковић, Увалић, Ђурић, Јаковљевић, Ивановић), и даље је сталан проблем био слаба сарадња са редакцијом листа, али примећује се и појава професора који су раније били окарактерисани као највећи или притајени „непријатељи” а сада су учествовали у разним расправама и „борби мишљења” на странама УВ, пре свега о настави и удбеницима. Истакнути примери су И. Баја и А. Билимовић, професори ПМФ, „стари буржоаски реакционарни научници” чији се прилози појављују почетком 1952.⁴² Ово прилагођавање наставника није било последица „примања науке марксизма и лењинизма”, нити „идеолошко–политичког уздизања” и успеха пропагандне мисије УВ и других инструмената партије и државе, већ последица стабилизације власти, смиривања унутрашњих и спољних прилика и деловања поменутих економских повластица на наставнике Универзитета.

Смиривање идеолошких, политичких и друштвених прилика је имало велики утицај не само на изглед УВ, већ, чини се, и на његово

³⁸ Уписи са VI конгреса КПЈ, „Универзитетски весник” бр. 72, 28. новембар 1952, 1.

³⁹ О нацрту Општег закона о Универзитету је вођена стална дискусија на странама *Универзитетског весника* током 1953. и 1954. године, све до доношења закона јуна 1954. Текст закона и скупштинска расправа су објављени у броју 97, 24. јун 1954, 1, 4, 5-6.

⁴⁰ Види бројеве *Универзитетског весника* из 1953. и 1954. године.

⁴¹ *Универзитетски весник*, бр. 87, 26. јануар 1954, 1; *Универзитетски весник*, бр. 89, 25. фебруар 1954, 3.

⁴² О настави биологије; „Универзитетски весник”, бр. 60-61, 31. јануар 1952, 1, Исто, 3, О методици наставе и научног раду на Универзитету.

гашење. После периода у коме је лист излазио редовно, сваке друге среде, без већих проблема, у лето 1953. дошло је до шестомесечног прекида излажења листа (од јула до децембра). Следећи прекид је трајао од јуна 1954. до априла 1955. Први број после тог прекида, бр. 98. од 13. априла 1955, донео је образложење читаоцима, по којем разлог неизлажења лежи „искључиво у тешкоћама штампања”.⁴³ По овој notiци редакције, УВ је увек тешко налазио штампарију због малог тиража у којем је излазио те је био „нерентабилан”. Несташица електричне енергије на почетку школске 1954/55. године је погоршала стање те је стара штампарија отказала а ниједна друга се није хтела прихватити, док на крају то није учинила штампарија „Борбе”, упркос преоптерећености и нерентабилности. Редакција је обећала да ће *Весник* убудуће излазити уредно сваке друге среде, али је то обећање успела да одржи само до краја 1955. године. Јануара 1956. почела је девета година излажења УВ, изашао је 109. број, да би се следећи, 110, појавио тек 10. маја 1956. Последњи, 111. број је изашао 27. јуна, без упозорења или напомене читаоцима о будућности листа. Очигледно да се више није могла наћи штампарија која би одштампала лист, али и да је нестала потреба за таквим гласилом.

⁴³ *Универзитетски весник*, бр. 98, 13. април 1956, 1.

Dragomir Bondzic

THE UNIVERSITY HERALD 1948-1956. AN ORGAN
OF THE UNIVERSITY PROFESSORS' ASSOCIATION
OF THE BELGRADE UNIVERSITY

Summary

After World War II, the Communist Party of Yugoslavia, maintaining a firm grasp on power systematically introduced its party ideology into every segment of reality, successfully penetrating every pore of society. The principles of Marxism and Leninism were persistently imposed and instilled in the educational process. A favorite means of spreading party propaganda was the press. Belgrade universities as the highest educational institutions in the country, and their professors whose duty it was to educate generations of the young in the spirit of Marxism and Leninism but who mostly felt a reluctance towards the communist ideology and political practice were constantly under the Party's wary and distrustful eye. As a result, the Party's propagandist activity was particularly intense at universities.

The Association of University Professors, founded in 1946, functioned as a part of this type of activity, while its bulletin, the University Herald was established in 1948 as a means of achieving the ideological, political, and propagandist objectives of the Yugoslav Communist Party within the University. An incentive to start the paper was given in June 1948, in the directives communicated at the Fifth Congress of the Communist Party of Yugoslavia, particularly in the speech regarding propagandist work delivered by Milovan Djilas. The founding, the operation, and every article written in the University Herald were under the full and constant control of the Party. The new course gained momentum after the Fourth Congress of the Communist Party of Yugoslavia, in November 1952, following which the University Herald became largely dedicated to academic and scientific subjects. The diminishing ideological pressure, however, led to the gradual closing of the paper, which following two lengthy pauses in publication, ceased to operate in 1956.

ИСТОРИОГРАФИЈА

КОСТА НИКОЛИЋ, научни сарадник
БОЈАН Б. ДИМИТРИЈЕВИЋ, истраживач–сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

UDC 930.1 (497.11)

РАСКРСНИЦЕ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ*

АПСТРАКТ: Развој савременог друштва неминовно отвара питање о смислу даљег проучавања прошлости и месту историографије. Многобројне теорије о крају историје и убрзани развој осталих друштвених наука, пре свега социологије, створили су основу за тумачења да је битно само оно што је тренутно и да су једино важне науке које дају одговоре на актуелне проблеме у развоју друштва.

Историографија је увек слика друштва у коме настаје, било као тумач његове прошлости или као жељена, лажна слика у огледалу. Она је истовремено и одраз духовне и научне атмосфере. У друштвима мале цивилизацијске развијености, са ниском општом културом и оскудном научном традицијом, са малим потребама за стручношћу и без искрених захтева за знањем, историографија се одвајкада доживљава као део пристрасне стварности, утоплена у своју околину. Неуко окружење, заостали слојеви и нееманциповане групе желе да у професионалном историчару виде идеолога, тј. првосвештеника нације, државе или класе. Такво друштвено окружење историчара прихвата само као трансмисију напред одређених тврдњи и политичких задатака, подстичући рад који је мешавина науке и пропаганде.¹

Није никаква новост када се напише да је савремена епоха подједнако оптерећена традицијом и модернизацијским процесима, наслеђем које успорава сазнање о прошлости и иновацијама које се, иако пружају објективнији увид у прошла збивања, споро прихватају.² Историографија се и данас налази под утицајем различитих „друштвених сила” од којих зависи њен развој. Отуда произилази и њена немоћ да одлучујуће утиче на овладавање рационалних спознаја прошлости. Свакако да у савременој српској историографији још увек важи позната синтагма енглеског историчара Едварда Кара о томе да је за познавање једног друштва најбољи путоказ упознавање са оним што његова историографија није написала.

* Текст је део пројекта: *Српска и југословенска историографија у време кризе и распада Југославије 1980–2000*, одобреног и финансираног од стране Министарства за науку, технологије и развој Републике Србије (пројекат број 2158).

¹ Андреј Митровић, *Расправљања са Клио*, Сарајево 1992, 13.

² Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором*, Београд 1996, 1, 10.

За разлику од претходних епоха социјализма у Југославији, када је комунистичка партија остваривала убедљиву и скоро потпуну контролу српске историографије која се бавила 19. и 20. веком, долазак Слободана Милошевића на историјску сцену значио је делимичан престанак стриктне идеолошке контроле која се остваривала путем једног дела историчара који су у ствари били „партијски радници”. Сам Слободан Милошевић као политички лидер није био заинтересован за остваривање контроле над историографијом. Као и многе друге ствари ова наука га није занимала. Са једне стране, то је значило слободу за отварање многих табу тема и сенчење такозваних белих мрља у прошлости. Са друге стране, такав став режима значио је одсуство бриге за финансирање научних установа, размене резултата са светским историографима, организовање истраживања у светским архивама. Ова политичка промена у српској политици довела је до таласа књига са такозваним националним темама, које су на неки начин кореспондирале са наоко успостављеним националним курсом у политици. Први талас био је са књигама које су на први поглед реafirмисале догађаје из раније српске историје. Следећи талас био је далеко радикалнији, јер се односио на догађаје из најближе (комунистичке) прошлости, који је режим невољно или ћутећи примио, и коначно, талас мањег броја историографских и знатно већег публицистичких дела која су већ улазила у ток најновијих догађаја. Овај талас нових дела био је очекиван, јер је проток времена довео до стицања многобројних података релевантних за истраживање и закључивање.

Интересантно је да је епоху афирмације режима Слободана Милошевића пратио својеврсни ревизионизам у публицистици. Национални митови поново су оживели у историјској свести српског народа у том периоду. Многе од табу тема начете су у фељтонима дневних или недељних листова. Такав популистички талас отворио је многа, од историографије, неотворена места и на тај начин био у корелацији са тренутним циљевима владајућег режима. У подржавним листовима назирао се спрегнути курс са одређеним политичким догађајима, где су збивања на политичкој или ратној сцени пратили одређени параисториографски фељтони. Међутим, у другим листовима често је фељтонистика ишла и даље: отворани су спорни моменти из историје Комунистичке партије Југославије, начета је дотад неприкосновена биографија маршала Тита са обиљем детаља раније скривених од јавности, затим спорни догађаји из Другог светског рата, дошло је до реafirмације Равногорског покрета и других проказаних актера српске ратне драме. С једне стране такав начин писања је кроз високе тираже уверио нацију да је историја која се учила у комунистичко доба била лажна. Са друге стране много сензационализма, искључивости и нетачности се на тај начин преселило у актуелну историјску свест Срба.

Што је најгоре по нову српску историографију, на тај начин је утемељено генерално неповерење у њене будуће резултате, писањем или сматрањем да и су и они „затровани” у комунистичким школама, од комунистичких професора, или обрнуто да су „прочетнички”, „профа-

шистички” опредељени. Конформизам или неспособност српске историографије довели су до тога да описивање најскорије прошлости пређе у руке аматера, сензационалиста или интелектуалаца у служби дневне политике. Тако је српска историографија остала потпуно по страни од прекретних догађаја у савременој српској историји и директно доvelа у питање смисао сопственог постојања.

Матрица око које се све вртело, био је мит о мученичкој историји српског народа, са повремено додаваним „адитивима” у виду реторике, потресних слика или симболике. Много од таквих слика, симбола или термина, који су већ представљали историју, преселило се у јавни живот: противници су звани „комуњарама”, „ушашама”, „четницима” – све по моделу историзоване прошлости. И иконографија која је преплављивала улице и део медија, следила је курс повратка у прошлост.

У овом времену савремена српска (југословенска) историографија дубоко је закорачила у проучавање периода међуратне и историје Југославије после 1945. године. Проучена је и описана политичка, социјална, економска историја. Понуђени су релевантни одговори из историје југословенског (српског) села, града, културе, индустрије, војске, међународних односа, различитих спорних догађаја, партијске и других области. Дугачка је листа домаћих историчара који су својим истраживањима и објављеним радовима закорачили у историју овог простора у назначеном временском опсегу. Највећи њихов број чине историчари средње и млађе генерације, чији резултати радова, усвојени делом и у иностраној јавности, од демократских промена крајем 2000. године постепено улазе у српске уџбенике.

Међутим, иако на тржишту књига и идеја влада zasiћеност најновијим темама, не можемо да се отлемо утиску да српској историографији недостаје научна стратегија али и научна храброст да се започне проучавање најновијег историјског периода. Историјска дистанца се брани, а сваки улазак у проучавање најновијих историјских догађаја сматра се преласком у политичке или неке друге науке. Посебну препреку чини и даља недоступност неких архивских фондова за периоде после 1945. године, као што су Архив оружаних снага, Министарства унутрашњих послова, маршала Тита.

Владавина Слободана Милошевића је била позната по његовој склоности да не дели тајне својих активности са ширим кругом владајуће олигархије. Његов секретар као да је остајао са белешкама увек при врху прве стране. Лични контакт, договор (може и на енглеском), телефонски позив, селективно информисање сарадника, спадали су у стални репертоар његове тактике власти. Много тога одрађено је тако да нема никаквих доказа. А спектар догађаја је врло велики: од кадровске комбинаторике, политичких злочина, контроле криминалних активности, вођења рата, директног командовања, стратешких одлука. Сада то представља проблем за хашке истражитеље, а сутра за историчаре ове епохе. Ипак, овај простор са свим својим наслеђима учинио је да пракса да неки кључни актери имају „своју” документацију буде један од сигурних начина да се поједина документација спаси. У протеклим месецима

чули смо о „председничким архивама”, „личним архивама начелника Генералштабова”, „дискетама” са овим или оним подацима. Много прљавих послова одрађено је уз елиминацију учесника и сведока, без сумње. Али највиши „играчи” често су сабирали документе за сопствено оправдање. Могуће је да ће, као и у неколико других случајева, овде бити кључних података за утврђивање историјске истине.

Иако је у последњој деценији 20. века историја добила обресе покретне медијске траке, која брише историјску дистанцу, свакако да ће сви делови историјског мозаика протекле деценије бити отворени за даље спекулације и подстицати страсно заступање или оспоравање. Наше теренско искуство нам говори да, као и у неким другим историјским контроверзама са овог простора, лични став појединца и емоције ће значити много више него потврђене и документоване чињенице за оно шта представља историјску свест једне нације.

Недостатак докумената из поменутих архива омета истраживање читавог периода после 1945. године, па тако и догађаја из времена распада Југославије. Истрајавање на монопољу тајности, ствара препреку да се попуне празнине знања и обраде забрањене теме. Могућност да се у истраживању најновијег рата комбинују друге науке: политикологија, социологија, статистика, антропологија и да се заобилазним путем изађе пред заинтересовану јавност, такође не наилази на своје поборнике. Конзервативизам се храни указивањем на недоступност извора, незавршеност историјског циклуса, техничке и друге околности које спречавају академски приступ најновијој контроверзи. У такав историографски процеп сасвим су очекивано ушли публицистика, мемоаристика, преводи страних дела, али и друге друштвене науке.

Општа публицистика доминира домаћом сценом о најскоријим догађајима југословенске (српске) историје. Најчешћи мотив који се провлачи у овој литератури су српска страдања у најновијем рату. Али, тај рат је довео до специфичног окретања историји злочина, геноцида из Другог светског рата, највише из троугла српско-хрватско-муслиманске историје. Одређени научни и публицистички кругови изнедрили су десетине наслова, неколико зборника или посебних издања одређених историјских часописа. И на овај начин је отворено питање једне од ранијих табу тема, али се један специјалистички део историографије кроз ове теме приближио ревизионизму у публицистици и штампи, где су још крајем осамдесетих година овакве теме биле отворене. Историчари су тумачили геноцид других према Србима (али и Јеврејима) у Првом и Другом светском рату на овом простору. Затим политику геноцида, духовни геноцид, „скривену стварност”, али и злочине Срба против Срба, у току и после Другог светског рата. Многи радови су методама статистике сведочили о броју мртвих на одређеним регијама, све до микро територија, и претварали се у праве „жртвослове”. Речи као што су: „злочин” и „геноцид” прелазиле су из публицистике у медије и из њих су стизале до историографије. Много од таквог некрофилског приступа било је и код појединих публициста који су се бавили најновијим догађајима из рата 1991–1995. Уместо објашњења догађаја по-

ново су прављене листе жртава, избеглица, несталих људи, спаљених и уништених места...

Заступљен је публицистички, али и делом историографски правац у којем аутори покушавају да дају своје виђење ширег контекста догађаја на овом простору, светских оквира политичких догађаја, понегде и такозване светске завере и њених ефеката на овај простор. Многи од појмова као што су „трилатерала”, „масонерија”, „завера”, „католичка црква”, „међународно Јеврејство”, „ислам”, постали су угаоници оваквих дела. Бројност наслова овог правца, њена испреплетеност са неким делима која одишу траговима научности, ствара латентну претњу да неисторично мишљење (п)остане доминантно у свести јавности. У таквој ситуацији, историографија упада у процеп проблематичних тумачења, митологије, општих места и стереотипа.

Србији суседне државе, а бивше републике СФРЈ, развиле су богатiju књижевну продукцију у доносу на овдашњу, кад је реч о најновијој историји. Проблематичност веза на овом простору, непостојање нормалних токова размене, а онда и финансијски моменат, утичу на опште слабо познавање такве литературе у овдашњој средини (СРЈ). Оно што представља посебну опасност у смислу заостајања српске историографије, јесте чињеница да се и у Хрватској, БиХ и Словенији појављују дела која користе најновије архивске податке, како органа тих држава, тако и документацију бивше СФРЈ, посебно заробљену грађу њене армије. На тај начин, и у неким сегментима, историчари из ових држава у сегментима проучавања најновије историје иду и по неколико корака испред историчара са овог простора. И поред показаних тенденциозности.

Научна стратегија модерне српске историографије још увек је под знаком питања. Полицентричност „школа” („мондијалистичка”, „национална”, „провинцијска”) дели историчаре на групе, превише загладане у сопствене школе и катедре као главне арбитре сазнања. Често све има особине статичног села у којем се сви знају и не мичу се из својих бусија. Некакав неочекивани иступ може значити и критику осталих из табора, знак одвајања и сукобе по више линија: генерацијским, политичким, занатским. Како је резултат сваког историчара личан, односно представља дело потписано именом, успех се често посматра са завишћу, а неуспех са неискреним жаљењем.

Различите „школе” приступају различито истраживању и „читању” извора и литературе. Толико колико и говоре поједини наслови: од егзотичних тема до мегаломанских радова. Приступ школским радовима којима се стичу научна звања такође. Понегде се очекује школски рад, а негде животно дело. Светски стандарди теже више научној верификацији знања кроз интензиван школски рад и тезе које нису велике обимом, нити захватом у архивске фондове, јер се сматра да су они само верификација будућег бављења темом. Оно што је императив то је да успешна научна дела буду компатибилна и што шире доступна. Напротив, у нас неки историчари или ходе дугогодишњим исцрпљујућим стазама архивског рада, или гледају да понуде радове који имају врло мало новог. У оба случаја, за резултат се добија сазнање тешко разумљиво и

схватљиво за људе ван круга историчара и пасионираних читалаца. Колеге које су боравиле на Западу сведоче о томе да модерне српске историографије нема по заступљености на великим катедрама. Тако долазимо у ситуацију да нека светска имена која поседују знање нашег језика, сабирајући плодове овдашње историографије, излазе у јавност са синтезама, легитимишући се као стручњаци за овај простор, а у ствари су пажљиви читаоци туђих истраживања.

Српски историографи, част изузецима, своде се у раван „региона”, иако неки од њих истрајавају својом свеprisутношћу на међународним пројектима, конференцијама, семинарима. Толики наступи често су довели до тога да се праве радови методом „cut – paste” и да осим научног туризма и путујућег интелектуализма, често омеђених строгим захтевима организатора и ментора оваквих дружења, не остаје прави научни приступ. Недостатак професора – Срба који би на некој светској катедри били промотери „српске верзије” модерне историје, организовали „своју” школу, стварали своје ученике шаљући их даље по свету, више је него евидентан. Као експерти за овај простор и модерну историју појављују се ученици утицајног Иве Банца, „имагинарне” Марије Тодорове, или подацима „одлично” поткованог Ноела Малколма.

Читав српски историографски удес допуњује се нејасним одређењем надлежних министарстава и захтевима за комерцијални и маркетиншки приступ научних установа. Последња искуства са пројектима око којих ће се ангажовати сарадници у институтима или на факултетима, довела су историчаре у институтима до егзистенцијалних питања: да ли уопште остати у историјској науци? Како издржати оштру утакмицу у којој треба изнедрити резултате са минималним притоком средстава? Какви су могући резултати, ако се истражује само у домаћим архивима (и то оним отвореним)? Да ли је реално очекивати напредак историјске науке, ако српска држава не шаље своје историчаре у иностранство? Било да иду у архиве, било да се школују. Једно од акутних питања је и објављивање радова. У временима стабилне државе историчари су предавали своје рукописе и штампали их без много муке. Разрађен систем, веће тржиште, стабилнија куповна моћ, обавезан откуп књига, чинили су да историјска продукција прати истраживања. Сада историчар мора да буде навалентан на могуће спонзоре, да прати свој рукопис у припреми, штампи, не би ли он био завршен без грешака. И коначно да се претвара у наметљивог аквизитера сопствених књига, уколико је успео да од издавача искамчи одређену количину примерка. Тако, у време када је техника штампе дошла до врхунца, српски историчар личи на своје колеге из 19. века по методима. На другој страни, пад вредности научног рада утицао је и на чињеницу да историографска периодика (часописи, зборници) такође не врви од нових радова. Што због незаинтересованости, што због неадекватног приступа оваквој форми објављивања.

Однос историчара и политике је такође актуелна тема. Из раније превелике везаности за политику, данас се декларативно одбија свако везивање за било коју од политичких опција. Страх од етикете „пар-

тијских историчара” учинио је да су везе неких историчара са политиком скривене и на нивоу кокетирања за сопствене потребе. Јавно се одбија свака политичност и инсистира на струци, а тајно се сарађује са појединим политичким опцијама, понекад у очекивању различите добити. Они који се отвореније упусте у политику, или нестају као историчари у вртлозима дневних политичких обавеза, тежећи да остану на две столице, трпе критику због своје партијности од других колега. На другој страни, поставља се питање да ли је реална потреба актуелној политици за историчарима и историографијом или је то само питање декора? Шта могу историчари, заточеници својих сазнања, да понуде политици? Да ли су њихови резултати и евентуалне процене догађаја на бази прошлости релевантни? Да ли су сазнајне моћи овдашњих историчара такве да надилазе деценију изолације, личне предрасуде и схвате данашњи политички тренутак? Овакве недоумице само појачавају искушења за модерну српску историографију.

Коначно, ту је и читалачка публика. У Србији, она је осамдесетих година гутала све иоле контроверзније радове, скупљала се на промоцијама које су одисале политиком и националним набојем, тамо где историографија није смела да крочи – из поезије и књижевности тражила одговоре, да би се искуством претходне деценије све урушило. Пораз српског лажно – националног курса кроз ратове, политичке ломове и економски крах довео је до својеврсног умора од историје код традиционално историчних Срба. Нове историјске контроверзе нагомилале су се преко старих, нерешених. Лаж и неповерење у власти, као и откриће да је ранија историја углавном била селективно исписана, довели су до доста великог степена неповерења у историчаре, као и могућности да обичан човек са њима идентификује све: публицисте, мемоаристе, скрибмане, књижевнике, паланачке хроничаре. Наше искуство са више од 50 трибина о историји Србије и Равногорског покрета у Другом светском рату, помогло нам је да идентификујемо како просечан (старији) посетилац научне трибине има изграђено мишљење на основу личног искуства, „приче људи”, фрагментарне слике допрле из медија, и тек на крају из историјских штива. Све појачано традиционалном склоношћу ка митоманији, епици, несхватању сопствених грешака. Млади слушалац махом све узима као нешто потпуно ново, непознато, у много случајева оптерећено догађајима. Тако се сложена проблематика историје Равногорског покрета сводила само на питања: где је сахрањен ђенерал Дража и да ли га је Калабић издао. У широј релацији, стандардни негативац, крив за светске догађаје, углавном је Черчил.

У таквом амбијенту историчари који имају снаге да се запуте по провинцији, делују или као просвећене свезналице одговора на најразличитија питања или као утописти који покушавају да исправе „криву Дрину”. Једно је сигурно: резултати историографије тешко продиру у нацију, и пре њих стижу сви други: публицисти, фелџонисти који на, исподпросечног нивоу, дају такође селективно и фантастично тумачење историје. Читалачка публика је у таквој ситуацији толика да држава од десет милиона становника упије тираже тек од неколико стотина

примерка појединог дела. Народ се навикао на ваннаучни, епски доживљај своје историје који често и накнадно одмерава сопствено ангажовање у прошлости.

*

Многи од ових разлога учинили су да можемо да констатујемо да је српска историографија уморна, највише од себе саме, од сопствених дилема и ограничења, наметнутих али и прихваћених. Једна од карактеристика српског научног живота јесте да се више пише него што се чита. Чак се и профилисала посебна врста историчара који су више књига написали него што је прочитали.³ Слом вишедеценијског владајућег идеолошког система отворио је многе дилеме на које српска историографија није реаговала. Класичан је већ одговор многих посленика струке да је неопходна дужа временска дистанца како би се „објективно” оценила минута епоха. Иза тога се неретко крије жал за протеклим временом када је историографија била у директној служби комунистичког режима, што је често повлачило материјалну лагодност и изневеравање основних принципа научности.

Сазнајна улога историографије већини људи не значи ништа, па се историјска наука све више повлачи, потискивана од других друштвених наука које пажњу обраћају искључиво на савремени тренутак. Владајућа елита данас оставља науци много већу слободу у трагању за истином. Али, као да се и у Србији, слично модерним, технолошки високо развијеним друштвима, јавља феномен врло раширене незаинтересованости према историји. Специфично историјско мишљење сужава друштвене процесе на технолошки напредак – рационално мишљење концентрише се само на одређени тренутак.

Поједини српски историчари прихватају социолошки приступ који развија специфично схватање да је суштина људске прошлости у сфери социјалног, у друштвеном јавном животу. Објашњење свих појава и процеса изводи се из социјалних категорија и све се потчињава друштвеном. Из таквог приступа неминовно се јавља површност, јер се не испитују дубље основе а приметан је висок ниво апстрактног. На тај начин је „социологизам” одвојио модерну историјску науку од конкретног историзма.

Таква „друштвена одора” живота заменила је онтолошку, суштинску основу живота. Социолошки „манир” у историографији одбацује човекову духовну слободу и претвара га у пасиван рефлекс својеврсног социјалног кружног тока. Тако се цела прошлост одбацује као раздобље заосталости, предрасуда, насиља, застрашујућих успомена које могу да успоре укупан развој. У таквом концепту развоја друштва, постаје знатно теже помоћу историјског сећања пронаћи сопствено индивидуално и колективно место и из сазнања о прошлости стећи практичну оријентацију. Губи се из вида да се забором и потискивањем историје друштво не може ослободити терета тешке прошлости, јер она живи у свим људима независно од владајуће пројекције и изазива опасне трауме ако је потиснута.

³ Латинка Перовић, *Два значајна историографска дела*, „Историја 20. века”, 1, Београд 1998, 163.

Један од основних узрока таквом понашању треба тражити у чиници да непосредна прошлост није престала да живи као реални чинилац научних, а пре свега политичких односа у савременом српском друштву. Као да се чини се да ће се проблеми садашњости решити њиховим обликовањем и „решавањем” у прошлости. Садашњост и прошлост замениле су места. Идеолошки и политички ставови из претходног периода неретко се, под видом научност, преносе у историографска дела. Једни на тај начин бране поражени политички концепт, а други оно што се дешавало пре доласка С. Милошевића на власт, дајући том идеолошком, изворно комунистичком садржају, ново значење. Покушавајући да тим путем негирају његову суштину и правећи од тога нови мит, истовремено негирају да постоји било каква идеолошка веза између Милошевићеве епохе и времена пре њега. Порицањем било какве везе између два периода о којима је реч, често се жели оправдати сопствени политички ангажман и стављање науке у службе једне друге политике.

Иако ће за себе рећи да су присталице строге научности, поједини истраживачи са великом дозом старог идеолошког набоја реагују на свако ново тумачење блиске прошлости, поново оживљавајући стари револуционарни мит. Они говоре о „ревизионистичкој историографији” која „растеређује домаће квислиншке струје из прошлости и представља их као патриотске и антиоталитарне”.

Свако преиспитивање прошлости тумачи се као „прерада историје за дневно-политичку употребу”, као „рехабилитација национализма”. Каже се чак и да Србија треба да се суочи са „истином” о Другом светском рату, да је потребно писати о „геноциду и фашизму властите нације” као да је дуги низ деценија после 1945. године негативно писано, рецимо, о комунистима, о Народноослободилачком покрету, као да је писано да су „четници” победили у рату, као да је стварна истина у томе да су Срби починили геноцид над Хрватима у НДХ па да сада то треба исправити и суочити нацију са „болним истинама” које су, ваљда, комунисти све од краја Другог светског рата вешто скривали јер су желели да заштите српске националисте! Каже се и да они историчари који о томе ћуте и „баве се својим послом” сnose одговорност јер „показују равнодушност према манипулацији”! Заговорници таквих тумачења, осим оскудног знања, имају још оскудније научне референце, али одговарајуће „идеолошко ухлебљење”, које је, гле чуда, искључиво и нетрпељиво према другачијем мишљењу и према онима који, вођени жељом да дају свој генерацијски допринос развоју српске историографије, путем архивских истраживања настоје да одгонетну тамне стране из блиске прошлости.

Тако је у новим условима поново оживљен специфичан револуционарни мит, ирационалан и догматски у својој суштини који се, да парадокс буде већи, добро уклапа у митски миље националне романтичарске историографије. Он нуди унапред изграђене идеолошке представе са циљем политичког усмеравања, што значи да за њега истраживање нема сврху, сем у обиму који је погодан за проналажење пробраних доказа. Револуционарни мит заснован је на претпоставци о

класном насупрот националном. Служи се историјом и користи оно што буди осећања привржености идеологији. Представља се као израз имагинарних истинских интереса и правих вредности, тако да се овај мит на посебан начин преплиће са старијим, националним.

Такав приступ ограничава истраживања на оно што је за мит корисно, уништавајући научну радозналост и сужавајући простор за тачне историјске садржаје. Револуционарни мит разликује се од националног утолико што се врло вешто приклања дневнополитичким потребама и дозвољава потпуне промене некадашњих историјских представа и оцена. Заснива се на потпуном парадоксу: подразумева прилагођавање свести политичким потребама, често и веома променљивим, али се ипак ослања на сплет чврстих догми којима одређује виђења и тумачења историјских садржаја. Настоји да створи систем идеолошких објашњења целине човечанства – историје у прошлости, садашњости и будућности.

Потискивање или покушај уништавања свести о историји, увек је ризикантна и по последицама поражавајућа акција. Зато је увек и неуспешна. И када се уложе велики напори и употреби права сила ради потискивања прошлости у заборав, постиже се краткорочан успех. У таквим друштвима, као што је било српско у другој половини 20. века, превладавају осакаћене историјске представе. Зато посленици српске историјске науке не треба да дозволе да тај процес настави да живи и да проблеми прошлости склизну у друштвену подсвест, одакле ће деловати трауматично, стварајући политичке напетости. Скривање, заборављање или потискивање чињеница, као производ подешавања историјске прошлости потребама владајућих идеолошких кругова, неминовно изазивају нове идеологизације, поделе, конфликте и сукобе.

Такав приступ, кроз залагање за „пожељне” историографске моделе, који, наводно, једино могу да кореспондирају са модерним токовима у европској историографији, ствара нову „партијност” историјске науке. Тим начином постиже се једино поједностављивање садржаја прошлости и форме саопштавања резултата. Са идеологијом престаје тражење јер за њу постоји само једна истина коју треба наметнути. Уместо рационалног спознавања прошлости, успостављају се нове „тековине” иза којих стоје старе догме и нови интереси. Осим тога, реалност прошлости, која се ипак не може мењати, претвара се у низ стереотипа, што води искључиво у даљу подвојеност српске историографије. Наравно да се на овај начин не доприноси протоку и размени идеја, већ се наша наука води у својеврсну самоизолацију, претећи да створи нови дисконтинуитет у обликовању историјске свести.

У савременом друштву се у истраживањима историје ранијих времена види важна могућност за грађење опште културе која користи потпунијем сагледавању и тачнијем разумевању све сложенијег света. Зато треба упознати услове живота у прошлости, открити начине настајања многобројних питања и проблема и наћи одговоре на њих ради поправљања праксе уношења промена у друштво. Модерна историографија се разумом супротставља емоцијама. Она шири поуздано поз-

навање прошлости ради изградње одговарајуће културе као предуслова за побољшање живота, насупротив подстицању мржње наспрам другог (других). У крајњој линији, таква историографија значајно проширује човекове слободе, али само ако историчар остаје строго у оквирима струке.⁴

Историјско сазнање је итекако потребно за разумевање, објашњење и тачно третирање појединих феномена у садашњости, на тај начин што открива њихове историјске узроке и развој. На пример, како истиче Ј. Кока, модерни антисемитизам не може се објаснити без познавања његових веома давних, делом средњовековних, услова и узрока настанка, па се у том случају тешко и може борити против њега у практичном просвећивању.⁵

И у савременој епохи историјско сећање има изразиту улогу при легитимисању и стабилизовању друштвених и политичких односа власти и посебно при оправдавању политичких одлука. У том смислу, у светлу историјских алтернатива садашња стварност доспева под принуду легитимисања и у расправу која тежи ка променама. Увођењем у давно прошле и другачије облике постојања, историјска наука доприноси саморазумевању садашњости на начин на који друге друштвене науке то не могу.

Рационална историјска свест важна је допуна услова за хуманистичку еманципацију. Историјске чињенице само изузетно користе дневној политици, а у случајевима прављења политике на основу њих, у питању је готово редовно злоупотреба. Последице злоупотреба представа о прошлости које се се одвијале у протеклом веку, више су него очигледне. Помоћу митских представа нације су фанатизоване и гуране у сукобе једне против других, често из уверења да су управо оне носиоци „прогреса, коначног добра, истинске вере” или предодређене расом, друштвеним односима или провиђењем. Сугерисана је представа да су читави народи, на пример, „вечни паћеници”, да су фатално опкољени „злим непријатељима”, да против њих делују дуговечна и неискорењива историјска средишта и да су стална мета завереничких центара.⁶

Историчар није судија. Његов научни задатак јесте да открије садржај, форму и носиоце одређених процеса и посебно интензитет њихових испољавања.⁷ Историчар мора да одговори на духовно насиље владајуће елите над историјском науком и њеном инструментализацијом зарад тренутних циљева. Он мора да се избори против злоупотребе науке и манипулација прошлошћу сопственог народа. Насупрот митским представама које производе нарцистичку љубав за своју нацију а мржњу према другој, наука мора да понуди оно што је толико једноставно, а тешко остварљиво у народу који је опседнут националним романтизмом – истину.

Лажна слика у огледалу, толико карактеристична у целокупној српској историји, просто је експлодирала на крају 20. века. Као да су

⁴ А. Митровић, *Расправљања са Клио*, 15–16.

⁵ Јирген Кока, *О историјској науци*, „Огледи”, Београд 1994, 13.

⁶ А. Митровић, *Расправљања са Клио*, 85–86.

⁷ Борђе Станковић, *Изазов нове историје*, 2, Београд 1994, 195.

вековна лутања у српском бићу, расколи и поделе по верским и националним шавовима, доживели своје велико финале. У преломним догађајима снажно су се сукобила два мита, две ирационалне представе. На супрот националном, стајао је мит о српској кривици за распад заједничке државе и за све последице које су из тога проистекле. Као и све мржње, ова два мита су се међусобно потхрањивала и надахњивала. Средине није било – ни за једне, ни за друге.

*

Пошто резултате научних истраживања познаје и прихвата мало људи, научна историографија може да обави друштвену функцију највише уношењем својих резултата у наставу. У школама се у принципу и води најважнија борба науке против стварања митолошке историјске свести. Основни смисао наставе историје јесте формирање историјске свести код грађана једне земље, посебно код будућих интелектуалаца. Стицањем историјске свести у највећој мери развија се емотиван однос према држави и народу који је ту државу створио. Здрав однос према сопственој прошлости и рационална историјска свест, ослобођена митова, предрасуда, ксенофобије и лажног сјаја, предуслов је и за правилно расуђивање у садашњости, у тренуцима кризе и искушења, као и за процењивање места сопственог народа у ширим, европским оквирима, посебно према суседима. Тај проблем добија посебну важност у периоду распада некадашње заједничке државе и националних антагонизама, како у окружењу, тако и у самој Србији, када је један део историјске свести преломљен.⁸

Суштина наставе историје треба да буде у стварању иманентног и трансцендентног знања, са дочаравањем атмосфере и духовне климе која обавија догађаје и помаже да се они лакше разумеју. Прошлост не сме да се сведе на ружну и небитну слику из које се не могу извући поуке. Треба нагласити правилну везу између објективног историјског времена које је протекло и времена у којем ученици живе. Историја се не понавља, то је процес који траје и трајаће док постоји људско друштво. Поуке се извлаче из појединачних или колективних потеза, мудрих, промишљених или храбрих одлука наших предака.

За савремене српске просветне власти уџбеници из историје својеврсна су конкретизација свих планова и циљева намењених „новој” српској школи. Уџбеници имају посебно значење у обликовању пожељне историјске свести, па се сада тражи да њихови садржаји буду испуњени паралелама, симетријама, аналогијама, некритичким приказивањем континуитета, модернизацијом прошлости, романтичним садржајима

⁸ Сасвим изненађујуће доскорашњи школски уџбеници за историју долазе са својим лекцијама буквално до јучерашњих догађаја. Њихови писци ношени политичким импулсом укинули су дистанцу и уџбенике за најстарије разреде довели до дневнополитичке актуелности. Писац српског уџбеника за 3. и 4. разред гимназије, за кога никако не можемо рећи да је представник модерне српске историографије, појавио се у Заводу за издавање уџбеника одмах после рата 1999. године, са написаном новом лекцијом у рукама, која је одмах уврштена у постојећи уџбеник. Многи од писаца оваквих уџбеника заговарали су поштовање историјске дистанце, када је била реч о потреби изучавања белих мрља или празнина у српској историји из претходних епоха, а за то време сами су вршили насиље над историјом претварајући уџбенике у пропагандне памфлете владајућег режима.

који одступају од рационалног историјског мишљења. Намера је очигледна: да се ђачка популација усмерава у „пожељном” правцу, па се, слично као некада, у време владавине КПЈ/СКЈ, уџбеници третирају као „преносници слике о прошлости” како би допринели стереотипном понашању школске популације.

Нове српске просветне власти настоје да се и преко уџбеника изрази политички курс добрих односа са окружењем, пре свега са Хрватском, па је непожељно писати о, на пример, геноциду над Србима у НДХ, о томе да је Јасеновац био „најстравичнији логор у коме су страдали Срби”, да је у њему „храна била очајна”, да је за време рата вршено насилно покрштавање православног становништва и да за то одговорност сносе католички клер у Хрватској и Ватикан. Такође, непожељно је и да се пише како је краља Александра убила усташка емиграција!

*

Тумачење прошлости треба да буде утемељено у основним условима људске егзистенције, тј. на изучавању људи у околностима њиховог живота. Излагања треба да у центру пажње има временску узастопност догађаја који се могу описати и поступке који се могу разумети, како би се лакше објаснили сложене структуре и процеси. Нема историографије без емпирије, али историографија је и фикција. Историчар мора да овладавањем знања о прошлости изгради такво критичко мишљење које ће успоставити нови идентитет науке. Пре свега се то односи на одбацивање традиционалног мишљења и очување историјске науке од продора ирационалног. Наука о прошлости не сме више никада да се доживљава као тоталитарна пропаганда која служи одређеној идеолошкој матрици. То, ипак, највише зависи од њених посленика.

Сазнајни процес у науци је дуготрајан. Подразумева коришћење нових и другачије читање старих извора, сазревање идеја и превазилажење ранијих схватања како би се створиле научне категорије које се не могу прилагођавати тренутним политичким потребама, да се не би заустављао ток знања и увек неопходно критичко преиспитивање прошлости. Научност у историографији је неминовност, знања се морају стално усавршавати, а подручја истраживања проширивати. Знање се не може функционализовати, али историографија се не сме задовољити само реконструкцијом догађаја. Као што ни прошлост није једноставно протицање времена, тако ни писање о њој не може да буде само прост збир чињеница.

Прошлост се не сме истраживати и проучавати са предубеђењима сопственог времена. То значи да историографија не може да буде посредник у правцу прагматичних циљева јер се тада исказује само као идеологија. Пошто многе ране прошлости нису залечене, историчар мора да се суочи са њиховим последицама, али не са становишта оправдавања процеса који могу бити актуелни и у савремености. Модерна историјска наука, насупрот популистичким тумачењима историје, нема претензију да коначно објасни прошлост и тиме учини непотребним свако даље истраживање и, што је још важније, проверавање. Објашњењем савремених феномена на основу њиховог историјског узрока,

историјска наука може на веома индиректан начин да допринесе оријентисању појединаца и група у садашњости и да, боље од осталих друштвених наука, васпитава за конкретно мишљење, засновано на необоривим чињеницама. Тиме историографија доприноси успостављању идентитета како појединца, тако и групе (нације или друштва), наравно на принципима критичности и научности.

Историчар мора да овладавањем знања о прошлости изгради критичко мишљење које ће успоставити нови идентитет науке. Тако се наука о прошлости више никада неће доживљавати као тоталитарна пропаганда која служи одређеној идеолошкој матрици. Критичност у историографији не може се досегнути једном заувек, већ се она стално искушава и усавршава на новим питањима и проблемима.⁹ Не постоје „виши циљеви” због којих се та критичност може ограничавати, посебно не политички. Само тако историографија ће остати наука а не идеологија.

Kosta Nikolic – Bojan B. Dimitrijevic

THE CHALLENGES OF CONTEMPORARY SERB HISTORIOGRAPHY

Summary

The first part of the text presents a complex picture of the current situation in contemporary Serb historiography. The author points to the specific character of the period of Slobodan Milosevic's rule and of its effect, combined with the disintegration of socialist Yugoslavia, on Serb historiography. The latter's place in the public eye is determined, and an assessment made of the major problems hampering its work. The author shows how the pressure of direct Party control has been replaced by other problems, such as the need to confront amateur publications, the role of historiography in the national reawakening from the illusions of the past, financial difficulties, and insufficient professional progress.

A certain lack of interest among the readers is pointed out, which comes after decades of hardships and a period of active interest of contents thought to reflect current politics. In the second part of the work the author casts a critical glance on a specific sociological trend in contemporary Serb historiography, especially when it makes actual events less clear. The results of new research should find their place in history textbooks and in them the past should not be reduced to something ugly and irrelevant from which nothing can be learnt. A historian must use his acquired knowledge of the past to build a critical perception that will establish a new identity for this science. The author underlines the view that the science dealing with the study of the past must never again be perceived as a means of totalitarian propaganda in the service of a specific ideological pattern.

⁹ Б. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, 1, 159.

Роберт Вилијам Фогел, Џ. Р. Елтон, КО-
ЛИМ ПУТЕМ ДО ПРОШЛОСТИ? ДВА
ПОГЛЕДА НА ИСТОРИЈУ, Прометеј,
Нови Сад 2002, стр. 142.

Како сазнати прошлост, на који начин досегнути знања о њој, које су методе боље, уопште проблем приступа историјском сазнању, нека су од питања која су од установљивања историје као науке на сличан или нешто друкчији начин постављана од њених посленика. Она се у свакој генерацији историчара изнова постављају. Делом су подстицана проблемима времена у којем историчари живе, историјским питањима која их интересују, али и општим научним напретком који се одражава и на историјску струку. Тако је под утицајем друштвених наука историографија обогатила свој тематски и методолошки оквир. Посебно место међу њима заузимала је социологија како у европској тако и у америчкој историографији.

У америчкој историографији, где је постојао један од најјачих центара социологије после Другог светског рата, од средине седамдесетих 20. века, „развијала се „историјска социологија“ окренута квантификацији и поређењу, али и генерализацијама којима је требало објаснити историјске процесе. У њеном оквиру развило се више усмерења, али је врло занимљиво било стварање „квантитативно друштвено-научне историје“ или „клиометрије“ као америчког феномена. Она се темељи на примени квантитативних метода као једино „научних“ и одбацује „квалитативне“ као импресионистичке. Тај правац је посебно истакнут у економској историји економиста или „клиометричара“, који су апсолутизовали квантификацију као научни приступ и одбацивали „квалитативну“ економску историју где је употреба тог метода, како сматрају служила као илустрација.

Захваљујући преводиоцу Данилу Егелу и новосадској издавачкој кући *Прометеј*, пред нашу јавност, пре свега стручну, излази књига под горњим насловом, која нас упознаје са том фазом у развоју америчке историографије а на примеру супротстављања представника клиометрије и традиционалне политичке историје.

Књига представља расправу о два различита методолошка опредељења у проучавању историје. Као основ за настајак послужила је интересантна дискусија коју су аутори, Р. В. Фогел и Џ. Р. Елтон, одржали на Њунхем колеџу на Кембриџу. Протагонисти расправе су се образовали на различитим научним традицијама: Фогел је амерички историчар, универзитетски професор (Харвард, Чикаго) и економиста, стасао у доба економетрике и математичких модела, а Елтон је британски политички историчар, такође професор на Кембриџу, формирао се у време превласти медијевистике на Лондонском универзитету. Први је окренут проучавању економске историје Америке, а други енглеској политичкој историји под Тјудорима и Стјуартима. Фогел се сматра представником „научне“ историје, а Елтон „традиционалне“ историје. То су термини којима је Фогел означио две групе историчара, њихове приступе и погледе на прошлост, као и историјске резултате. Наравно, појмови „научни“ и „традиционални“ (ненаучни) који су употребљени за њихово разликовање су проблематични и на то је покушао да у свом делу расправе укаже Елтон, иако признаје да те две групе постоје и да између њих постоје знатне разлике. Терминолошка дистинкција направљена је да би се раздвојили они који су окренути употреби статистике и у свом историјском истраживању користе моделе из квантификованих података, од оних који их не користе или то чине у веома ограниченом облику и окренути су употреби углавном традиционалне историјске методологије и „правног модела“ (Фогелов израз) којим су добијени резултати унакрсним поређењем података односно извора. Под „научним“ историчарима, Фогел подразумева још „друштвено-научне“ или „клиометричке“ историчаре. Занимљиво је да у групу традиционалних убраја О. Хендлина, Ф. Бродела и групу око Анала јер они, користе наводно, само књижевне изворе. Код њих квантитативна метода јесте присутна, али је они, не употребљавају као клиометричари да би доказивали како функционисање теоријски модел. На крају ипак додаје да су аналити „били радикалнији у методологији“ и да су знатно допринели да се „поплоча“ пут но-

вој врсти „научне историје”. Заправо, у „традиционалну” историју је убројао ону која је писана 1930-их, 1940-их и 1950-их година. Иако их је најпре доста оштро одвојио, ипак је током Фогеловог дела расправе постајало све израженије мишљење да њих две треба да постоје напоре.

Пажња обојице историчара била је усмерена на неколико основних проблема око којих су се испреплетла размимоилажења. Предмет истраживања према Фогелу окренут је код „научних” историчара више структурама у оквиру историјских процеса или „колективитетима људи и свакодневним догађајима” у којима су учествовале велике групе људи, док Елтон инсистира на томе да се општи обрасци утврђени у једном случају не могу применити и на друге. Елтон одбацује и Фогелово схватање да је „традиционална” историја литерарна, а да је само клиометрија „научна” историја. У складу са предметом постоји и разлика у томе који је доказ важнији за једну или другу групу: квантитативни или литерарни (неквантификовани).

Стандарди доказивања и верификације као трећи критеријум разликовања истакли су неколико питања у току историјског истраживања, питања попут историјских извора, њихове анализе, историјске аналогije, историјског разумевања и објашњења, питање „ауторитета” научника, али и питање историјске истине и знања. По Фогелу клиометричари су у предности пошто користе квантитативне методе у историјском истраживању које су „научније” те су и према томе „објективнији” и прецизнији, а онемогућен је и утицај политичке идеологије на истраживање. У том смислу Фогел сматра да традиционална дела носе лични печат аутора, трагове идеолошког уплива, мање су прецизна и објективна. Улога сарадње посматрана је кроз постојање тимског рада у клиометрији и његовог непостојања у „традиционалној” историји, како је истакао Фогел. Елтон признаје постојање индивидуализма историчара, али сматра да су у тимовима сарадници препуштени себи и остају, како каже „индивидуални историчари са својим мислима и одговорностима”. Дискусија је покренула и питање комуникације са читалачком јавношћу. Клиометричари нису своју пажњу окренули

широј читалачкој публици како је то код „традиционалних” историчара, већ маленом кругу из струке који могу да прате и користе њихов рад. Насупрот Фогелом ставу, Елтон сматра да та комуникација треба да постоји и да историјска дела треба да буду прихваћена и читљива, а не блиска само у кругу „ин-група”. Кад је реч о односу између те две групе историчара заступника различитих метода истраживања историјских проблема, Фогел и Елтон сматрају да је неопходно да постоје методски плурализам, као и оба истраживачка модела.

Сусрет са делом методолошког карактера, понекад тешко разумљивим, сигурно је био изазов за преводиоца. На неким местима ипак се чини да он није уложио довољан труд да би текст учинио сасвим јасним и читљивим. У сваком случају, добро је да се књига, коначно, појавила на српском језику. Она нам пружа сазнања о ставовима два различите школе у проучавању прошлости, њиховим могућностима и ограничењима, али и о водећим представницима: Р. В. Фогелу, једном од најпознатијих „клиометричара” и Џ. Р. Елтону, заговорнику традиционалне „политичке историје”.

Наташа Милићевих

Коста Николић, НЕМАЧКИ РАТНИ ПЛАКАТ У СРБИЈИ 1941–1944. Бонарт, Београд 2001, стр. 256.

Ходећи на историографском путу откривања нових детаља српске суморне збиље из доба Другог светског рата, др Коста Николић је широку читалачку публику обрадовао новим делом. То је студија о окупацијском ратном плакату у Србији, уобличена у изузетно атрактивно издање са низом илустрација, које чине ову књигу и тематски и визуелним догађајем на прелазу 2001. у 2002. годину.

Књига је тематски подељена у два дела: први који се бави пропагандним плакатом и други који представља анализу окупацијских саопштења и објави. Ова тема

је раније била запостављена од историографије, јер је било врло проблематично приступити порукама са плаката, подацима из саопштења, једној реалности која је била искривљена накнадним сенчењима историје. Плакате смо налазили само као илустрације изложби, књига са другом тематиком и заробљене у својој укупности по архивама.

Николић се позабавио историјатом, организацијом и порукама немачке пропаганде генерално и посебно апострофирајући место Србије у тадашњем „новом европском покрету“, чији је господар био Трећи рајх. Посебно су дочарани антикомунизам и анти-англо-американизам, који су према језику и слици плаката углавном биле само варијације на тему шире јеврејске опасности. У добром делу плаката антијеврејство је изражено или директно или апострофирајући неку од противничких страна. У ликовном и визуелном смислу, највећи број плаката је једноставног израза и упечатљиве поруке.

Плакати често имају врло типизирани традиционални лик позитивне стране (Немци, национални Срби) и типизирано ружне негативне стране (Јевреји, Совјети, Запад, комунисти, партизани, равногорци). Тоталитаризам нацистичке стране огледа се и у многим искривљеним сликама и пројекцијама тадашње европске јавности, које је историја већ сврстала на одређено место у слици Другог светског рата. Рекло би се лажне слике са делом истине, међутим реакције многих читалаца које смо сретали су такве да изгледа да су многи плакати остали актуелни, како својим порукама, тако прогнозираним исходима. Није ни чудо онда што је и поред релативно ограничене продајне мреже, ова књига наишла на симпатије и у делу публике, критички настројене према садашњој овдашњој и светској стварности.

Немачка пропаганда се у Европи служила у одређеној мери истим плакатима само са поруком исписаном на другим језицима (нпр. у Мађарској видети плакате у књизи: Старк Тамас, *Хадак Ушјан*), али многи од објављених пропагандних плаката су искључиво настали за „српско тржиште“ и они представљају посебну занимљивост. Карактеристични српски сељак се налази у више сцена као невољни

актер својих заблуда или лоших намера својих ранијих вођа. Понекад је сврстан у фронт Нове Европе, више пута окружен разноликим непријатељима који нападају на његов традиционализам и мир, нудећи му опције које су дочаране најмрачнијим сликама.

У другим ситуацијама Србија је представљена као измучена жена-мајка, са различитим драматичним сценама, које симболизују таласе зла који су се на њу устремили. Посебно су драматични плакати објављени после савезничких бомбардовања српских градова 1944. године од којих читаоцу са најновијим ратним искуством мора да застане дах.

Други део књиге говори о саопштењима и објавама које су немачки окупатори и њихове власти у Србији користили да обавесте народ о окупацијским мерама, одмаздама и другим суморним чиновима. Тај део је можда мање атрактиван, али је сазнајно права ризница података. Они и визуелно стварају комплексну слику о рату у Србији, као сасвим другачијем од деценијске црно-беле схеме наметнуте пропартизанском историографијом. Читаоци претходних Николићевих дела потврдиће многе од ранијих његових навода листајући овај део књиге, препознајући многобројне одмазде окупатора, заборављене равногорске жртве, сурови ратни језик казнене експедиције, низове антиокупаторских акција и жртве које су им биле после уграђене у темеље.

Није зато чудо што је овај рукопис стајао дуго у поседу аутора. Свако од данашњих заступника различитих српских страна у Другом светском рату могао је бити заинтересован само за део ове књиге који се тичао њихове стране, а условљавао објављивање избацавањем оних „других“. Када се дода и околност да је сликовитост материјала управо њен највећи мамац за многе читаоце, а у ствари и најскупљи сегмент штампе књиге, долазимо до закључка да је издавач књиге „Бонарт“, од радио лавовски посао објављујући ову монографију на начин на који је објављена. Тако се дуго развлачење овог рукописа код разних издавача исплатило, јер је и после вишегодишњег чекања књига објављена на начин који је аутор желео: без скраћења и у луксузној опреми. Ми додајемо и

после низа других ауторових монографија, после којих читалац нема сумњу да је реч о књизи са овом или оном скривеном намером, већ да је реч о документованој студији, која је логичан продужетак историјских интересовања др Косте Николића. Могуће је да се у локалним архивама или приватним збиркама појави још по који плакат који није уврштен у ову спектакуларну збрку, али као и у неким својим ранијим делима (*Бољшевизација КПЈ, Историја равногорског покрета...*) Николић је „исцрпео тему”. Понудио је књигу која ће бити незаобилазна и дометом достижна тешко.

Пажња публике на београдском сајму књига 2001. године и непрекидно интересовање читалачке публике показује да је Коста Николић поново објавио књигу вредну сваке пажње, актуелну тематиком и допадљиву визуелним прилозима. Књигу за коју се може рећи да, без сумње, стоји на истакнутом месту сваког њеног поседника.

Бојан Б. Димић-Јевић

Велко Ђурић, ЛЕТОПИС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ 1946–1958, Српско културно друштво Зора, Книн–Београд, 2000–2002, 1–3, стр. 1734.

У модерној српској историографији није чест случај да се објављују књиге обима попут *Летописа СПЦ* који овог пута приказујемо широј научној јавности. Велко Ђурић није непознат у нашој науци. Осим стваралачког прегнућа, познат је и по упорности која понекад нема граница. Само тако се и може објаснити његов напор да, упркос свим ограничењима, објави ово импозантно дело и тако понуди свој допринос изучавању модерне српске историје. Још од своје прве књиге (*Усташи и православље. Хрватска православна црква*, Београд 1989, 284), Ђурић је наговестио да ће стваралачки напор усмерити ка изучавању историје Српске православне цркве у 20. веку, посебно њеном страдању под усташама и комунистима. Та оријен-

тација одвела га је и ка избору теме за докторски рад (*Голгофа Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997, 549) у којем је обрадио живот Српске цркве под окупацијом.

Сасвим је природно било да Ђурић настави истраживање живота и страдања Српске православне цркве у новој Југославији, до 1958. године, када су се на челу СПЦ налазили патријарх Гаврило (до 1950) и патријарх Викентије (до 1958). Српска историографија (осим књиге Радмиле Радих, *Вером прошив вере*, Београд 1995) оскудева у радовима о тзв. верској компоненти. Разлози томе су бројни: од идеолошке природе југословенског комунистичког режима, до недовољне заинтересованости више јерархије саме Цркве за проучавање и вредновање сопствене прошлости, као и затвореност институција у којима се налази релевантна грађа. Осим наноса идеологије, у питању је била и својеврсна опседнутост историографије политичким, дипломатским и војним феноменима. Ако се томе дода и непостојање методолошког узора, напор В. Ђурића заиста добија на значају.

Истраживања за ову тротомну књигу обављена су у Архиву Светог архијерејског синода СПЦ, Архиву Србије и Архиву Југославије. Аутор се определио да сакупљену грађу презентира у специфичној форми историјског летописа – набрајање догађаја без ширих тумачења, уз презентовање релевантне грађе која се сада први пут појављује пред научном јавношћу. Избором докумената аутор је настојао да исприча веродостојну и аутентичну причу о људима и догађајима, да покаже слику времена које представља незаобилазни део савремене историје српског народа, као што и сама СПЦ јесте битан цивилизацијски чинилац овог народа.

У првој књизи, избором грађе дочарава се оно што је и било најважније за комунистички режим нове југословенске државе – фронтални напад на Српску православну цркву како би се минимизирали њен значај и улога у животу народа. Ђурић прати појединачне судбине патријарха Гаврила, епископа Николаја Велимировића, Иринеја Ђорђевића, Варнаве Настића; митрополита Арсенија Брадаревића, Јосифа Цвијовића, као и многих дру-

гих архијереја. Затим се даје слика стања богословских школа и богословског факултета, као и злехуде судбине свештенослужитеља који су и највише били на удару нове власти.

Друга књига је посвећена имовини Српске православне цркве: од одузимања земље, парохијских храмова и домова, до скрнављења цркава и манастира. У трећој књизи прати се црквени живот у новим условима, однос државе и Комунистичке партије према цркви, као и однос СПЦ према другим верским и црквеним заједницама. На крају је додирнуто и питање дијаспоре – од суседних земаља и западне Европе до северноамеричког континента.

Збирка Вељка Ђурића је импозантна како по обиму, тако и по избору докумената. Она ће, свакако, постати незаобилазан приручник не само за историчаре цркве, вере и религије уопште, већ и за истраживаче друштвене историје српског народа у прве две деценије после Другог светског рата. Подухват заиста вредан пажње и сваке похвале.

Косџа Николић

МИНИСТАРСТВО И МИНИСТРИ ПОЛИЦИЈЕ У СРБИЈИ 1811–2001. Уредник Мирослав Перишић, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд 2002, стр. 366.

Монографије и историје различитих институција постоје дуже време као жанр. У случају овдашње продукције, такве књиге најчешће су писали одабрани појединци из самих установа, новинари или публицисти. Редак је био случај да историју институције напише посебно одабран историчар. У случају историје државних институција стање је неупоредиво слабије: писати непристрасну историју једне државне институције било је поготово незахвално у епохама идеолошке, династичке, националне или партијске искључивости. Дисконтинуитети у српској модерној историји посебно су отежавали посао већ у самом сагледавању историје једне инсти-

туције. Проблем је углавном био у томе што се та институција у претходном политичком режиму углавном посматрала кроз тамне наочаре. Унутрашњи послови (полиција, жандармерија, милиција, службе безбедности) најдрастичнији су вид таквог посматрања.

Из перспективе социјалистичке Југославије, полиција у Краљевини је била потпуно негативна институција. Из перспективе постбрионског пленума Служба државне безбедности до 1966. године, такође је биле мрачна служба. Из визуре Милошевићеве Србије, унутрашњи послови у посттитовској Србији били су потпуно на маргини. Коначно, из перспективе пост 5- октобарске Србије, унутрашњи послови Милошевићеве епохе су виђени као репресивни, корумпирани, политиковани и надасве брутални. Ово је слика дисконтинуитета и заокрета у полицијској историји друге половине 20. века.

У таквој реалности, а још више ношено жељом за реафирмацијом улоге и места полиције у Србији, ново Министарство унутрашњих послова наступило је са потпуном изменом визуелног и идеолошког наслеђа полиције. Својеврстан повратак у историју огледа се у изменама датума празновања у служби, увођењу славе, нове симболике и других елемената, који су успоставили нит континуитета унутрашњих послова од првих почетака модерне српске државе у доба Првог српског устанка. Тежећи да партијност и политичност не остану особина полиције на овом простору, створена је основа за сагледавање историје унутрашњих послова (полиције) у двовековном континуитету. Тако је после више деценија нестала и ограниченост историје садашње полиције на време после Другог светског рата.

У позитивној намери да своју идеју верификује и стручно, министарство је ангажовало нашег колегу мр Мирослава Перишића за уредника издања које обухвата историјат министарства унутрашњих послова у двовековној модерној српској историји. Око њега окупио се тим професионалних историчара (Љубодраг Димић, Момчило Митровић, Радош Љушић...) односно специјалиста за одређене теме из овог домена (Бранко Богдановић, Предраг Лажетић, Милан Милошевић...) који

су обрадили двовековну историју министарства (попечитељства) унутрашњих послова (дела) у Србији.

Наравно, далеко од тога да је било лако и за кратко време понудити сажету историју ове институције, поготово када се узме у обзир да углавном није било систематског проучавања историје полиције у Србији (не доводимо у сумњу радове који су описивали наоружање, униформе кроз епохе). Такође и у ситуацији када архиве ове установе (за период после 1945) нису отворене за истраживање.

Основна вредност књиге је што је прва која даје историјат полиције у Србији у континуитету, са оценама и тумачењима углавном уједначеним и углавном без идеолошких оцена до данашњег времена. Заинтересовани читалац (идеално би било и онај крајњи полицајац у хијерархији) стећи ће целовиту слику о овој служби, што раније никада није био случај. Идеално би било да после ове књиге уследе друге које би на архивској грађи обрађивале поједине периоде са довољно проблемских питања, оцена и прегледа ефикасности, удела у репресији државе, политичности и другим питањима. Ова књига је сигуран водич за све такве будуће радове и добар коректор за успостављање баланса у стварању целокупне перспективе унутрашњих послова. Посебно ће заслуживати историјску оцену период српске полиције у времену пост-1944. године, који је у књизи заступљен упадљиво мањим делом (109–133) у односу на претходне епохе развоја.

Вредан допринос књиге је и списак са детаљним биографијама свих министара унутрашњих послова, почевши од Јакова Ненадовића 1811. до актуелног министра Душана Михаиловића. Свако ко је икада покушавао да направи сличне прегледе зна да је то изузетно тежак посао у којем могу недостајати најосновнији подаци о неком историјском актеру, а о фотографијама или сликама да не говоримо. Ипак, уредник је уз помоћ неколико аутора понудио фасцинантан преглед историјских личности које су руководиле унутрашњим пословима у Србији до данас. Списак показује низ врло угледних личности које су биле на челу ове институције, али и сведочи да је политика често била узрок брзим изменама на челном месту полиције. Низ

министара нам говори и када је владар био јак и када је држава била централизована, односно када је то изостајало, јер поједини министри својим биографијама или дужином министровања сведоче о томе.

Посебну вредност књиге представљају фотографије и други истраживачки доприноси афирмисаног познаваоца оружја, униформи и милитарија са овог простора Бранка Богдановића. Читалац на тај начин стиче додатну слику о полицији на овом простору која сведочи о комплексности изгледа, наоружања и времена.

И како је уредник издања Перишић истакао на свечаној промоцији књиге: данас можемо њоме бити задовољни а већ сутра морамо очекивати нове наслове са сличном тематиком. У том смислу ова допадљива књига-приручник је само првенац и претходница у истраживачком захвату у историју унутрашњих послова ове државе. Очекујемо да она представља и потврду да историја има своју функцију у данашњици и да политичари (и професионални полицајци) морају да се осврну и на прошло време. У ту сврху било би захвално веровати да ће она навестити почетак процеса отварања полицијских архива. Односно, да ће и друге институције ове државе од професионалаца тражити реч за своју прошлост.

Бојан Б. Димићријевић

Ендру Барух Вахтел, **СТВАРАЊЕ НАЦИЈЕ, РАЗАРАЊЕ НАЦИЈЕ**. Књижевност и културна политика у Југославији, Београд 2001, стр. 318.

У октобру 2001. године у издању Стубова културе је објављена књига *Сиварање нације, разарање нације* (у оригиналу се први пут појавила 1998) из пера угледног америчког историчара словенске књижевности Е. Б. Вахтела, професора на Нортвестерн универзитету у Илиноису.

У уводном делу (7–28) аутор нас упознаје са циљем свог истраживања, истичући да студија покушава да одгонетне које видове културних традиција елите

користе за стварање националних идентитета и када у томе успевају, а када не. За ово је Вахтел изабрао изузетно сложен модел – југословенски простор од 30-тих година 19. века (будући да је мишљења да је југословенска идеја први пут јасно изражена баш тада, додуше у малим интелектуалним круговима), па све до 80-их година 20. века. Аутор полази од хипотезе да до крвавог распада Југославије не би дошло сломом политичких елита и пропашћу комунизма, да је идеја о југословенској нацији била живља, јер би њено постојање довело до обнављања Југославије, „као што се догодило после Другог светског рата”. Следствено томе, ауторов избор је проучавање стварања југословенске нације и неуспех у томе, а не изградња саме државе. Вахтелова студија је конципирана хронолошки, а сам писац истиче да се посебно фокусирао на: 1) језичку политику, 2) наметање југословенског књижевног и уметничког канона, 3) политику образовања са тежиштем на анализи школских програма, пре свега из историје и књижевности и 4) стварање нових уметничких дела која су одисала југословенском идеологијом.

У првом поглављу „Успон југословенске националне идеје” (29–82) читаоци бивају упознати са приликама у Хабзбуршкој монархији у 19. веку и рађањем националних покрета код немачких народа овог царства. Говорећи о разликама међу Србима, Хрватима и Словенцима, поданицима куће Хабзбурга, Вахтел истиче да су интелектуалци, под отицајем немачке романтичарске идеологије, покушали да „убеде људе да почну да се идентификују као Југословени, а не као Срби, Хрвати и Словенци” (33). Аутор у наставку говори о Вуковој и Гајевој реформи, као и о споровима југословенски оријентисаних лингвиста око основе на којој би био створен јединствени српскохрватски језик. Посебна пажња је посвећена делима насталим средином 19. века која покушавају да створе национални еп модернизујући традиционални стих из епских народних песама. Два најистакнутија примера ове врсте су Његошев „Горски вијенац” и Мажуранићев „Смрт Смаил-аге Ченгића”, са чијим садржајем нас писац детаљно упознаје. Вахтела посебно фас-

цинира то што је Мажуранић опевао једну српску тему користећи и традиционални српски десетерац, што га наводи да закључи, да је највећи део припадника илирског покрета, иако није желео да хрватска култура нестане, ишао у правцу њеног посрбљавања.

Слабење југословенске идеје од 60-их до 90-их година 19. века аутор објашњава појавом реализма као доминантног књижевног правца који је истицао културне посебности, а потискивао и занемаривао културне сличности којима су се предано, и са великим жаром, приклањали романтичари. Вахтел у овом делу неоправдано пропушта да проговори о политичким чињоцима који су утицали на хлађење односа између Хрвата и Срба, како у самој монархији, тако и ван ње, и на замирање југословенске идеје.

Двадесети век је донео ново буђење идеје југословенства за коју писац истиче да је после 1903. „оживела дивовском снагом”. И док је постојала нека врста консензуса међу српским, хрватским и словеначким заговорницима југословенства да се Србији додели улога југословенског политичког Пијемонта, међу уметницима су се заподенуле расправе око метода стварања јединствене националне културе. Потанко описујући све иоле заступљеније струје, Вахтел се посебно задржава на опису личности и дела Ивана Мештровића који је позајмљивао теме и ликове из народне поезије, отелотворујући их у модерним европским скулпторским формама.

Друго поглавље „Стварање синтетичке југословенске културе”, (83–156) посвећено је покушајима стварања заједничке културе у Краљевини Југославији. Вахтел се посебно задржава на опису српске политичке елите којој одриче интересовање за стварање наднационалне југословенске културе, будући да су њени припадници веровали да је за стварање нације било нужно, али и довољно, да профункционишу државне институције. Српске политичке вође, нарочито из Радикалне странке, карактерише као „тврде унитаристе” који су тежили „српској доминацији”. У деловима овог поглавља је ипак превише потенцирана, или барем сувише поједностављена, жеља српског грађан-

ства за политичком превлашћу у Краљевини.

Политичкој елити аутор супротставља интелектуалну, којој је готово у потпуности било препуштено поље културе, истичући да је 20-их година 20. века било изузетно тешко наћи утицајнијег српског интелектуалца који је пристајао уз идеју унитарне културе, будући да су готово сви подржавали концепт сарадње са Хрватима и Словенцима. Језичко питање Вахтел подробно осветљава, разматрајући пре свега однос српскохрватског и словеначког језика као и схватање неких заговорника југословенства, које никада није прихватила званична политика, о томе да је немогуће створити националну културу без заједничког књижевног језика, који нужно не би морао бити српскохрватски такав какав је, али би морао бити један језик. Писац примећује да се највише пажње посвећивало стварању јединствене националне књижевности, али да нису занемариване ни друге области интеграције. Овакво схватање илуструје бројним примерима, попут свесног преувеличавања значаја добровољачког покрета у рату.

Сумирајући културне прилике у међуратној Југославији Вахтел каже: „Упркос политичкој нестабилности и националистичким ставовима који су обележили прву југословенску државу, културни критичари, ликовни уметници и писци веома су се трудили да осмисле и у пракси примене једну културу која би могла да задовољи потребу за изградњом нације” (155).

Треће поглавље „Национална југословенска култура: братство и јединство” (156–213) посвећено је периоду комунистичке власти у којем је идеологија била присутна свуда, па и у култури и образовању. Објашњавајући ставове партије, аутор истиче да је „стварање нове, наднационалне, универзалне културе”, по схватању нове власти било у пуном сагласју са напредовањем „посебних националних култура”. Посебну пажњу Вахтел посвећује анализи наставних програма, пре свега из историје и књижевности, показујући, навођењем наставних јединица, да су се разлике у републичким програмима, посебно у настави историје, испојиле већ у првим школским програмима објављеним 1947.

Описујући програме књижевности, писац разматра и „чишћење” школских читанки од „неподобних” и „декадентних” аутора попут Дучића, Ујевића, Црњанског, Винавера и многих других. Највећи део овог поглавља, уз обиље цитата незаобилазног културног идеолога Р. Зоговића, посвећен је стварању нових дела која су пропагирала југословенство. У том циљу су масовно рабљени мотиви из рата и социјалистичке изградње, али су сва дела, са изузетком једва неколико њих, тешко досезала ниво осредњости. Посебно детаљно аутор се позабавио једним од најквалитетнијих романа ове врсте, Ђосифевићем „Далеко је сунце”, упознајући читаоце не само са сижеом, већ и са основним мотивима главних јунака. На читавих 20 страна описано је и дело Иве Андрића, за кога аутор примећује да је постао најутичајнији књижевник свога времена иако се није, попут свих осталих писаца, клонио националних тема, нити је икада изражавао симпатије према комунизму.

Четврто поглавље „Вртоглави успон и суноврат мултинационалне Југославије” (214–280) обухвата период урушавања југословенске државне заједнице. Аутор објашњава да се после 1963. културна политика променила да би се прилагодила политичкој децентрализацији која је наступила. Тада се по први пут Југославија одрекла настојања да створи неки облик јединствене културе, прихватајући представу о себи као о мултинационалној држави. Тако је напуштено схватање да националне културне особености треба превазићи. Разлике у школским програмима по републикама су биле све веће, па је 60-их потпуно преовладао манир да у историјским уџбеницима и читанкама примат стекну националне теме и национални аутори.

Вахтел изводи закључак да је „постепена победа културног партикуларизма обавила суштински важну припрему земљишта за каснији политички распад Југославије” (222). Декларација хрватских интелектуалаца из 1967. и едиција Матице хрватске „Пет столећа хрватске књижевности” утрле су пут хрватским сепаратистичким тенденцијама. Аутор истиче да су „хрватски препород предводиле личности културе, а не хрватски политичка-

ри, који све до раних седамдесетих нису били јединствени у тој ствари" (230). Иако је маспок био сломљен, ништа није урађено да се промени националистичко усмерење хрватских школа.

Осамдесетих година се у Србији појављује неколико романа који се баве изразито националним темама у чему Вахтел види „српску културну реакцију”. Писац се посебно задржава на опису романа „Време смрти”, „Књига о Милутину” и „Нож”. Сва три дела, по ауторовим речима, постављају питање хрватске ратне кривице и лансирају тезу да су патње Срба при стварању Југославије биле непропорционално велике. Ови романи би се условно могли назвати првом генерацијом оваквог жанра, што аутор експлицитно не говори, да би 1989. били објављени „Тимор мортис” и „Вазнесење” који, по Вахтелу, покушавају да докажу да су Хрвати и муслимани одувек мрзели Србе. Циљна група ових дела је, по аутору, била маса необразованих и средњообразованих читалаца, а она су трасирала пут уздизању српског национализма. Писац детаљно анализира сиже и ликове поменутих романа и, чини нам се, преувеличава утицај који су могли имати на широке масе, вероватно губећи из вида да се Србија никада није могла подичити посебно бројном и шареноликом читалачком публиком у коју би ушли и они који би се могли окарактерисати као необразовани и средњообразовани.

Пред нама се несумњиво налази занимљиво и вредно пажње штиво, писано лаким и разумљивим језиком, па тиме доступно не само историчарима, већ и широј јавности, које са културолошког аспекта, а не негирајући политички и економски, покушава да одгонетне како је живела и зашто се распала југословенска државна заједница. Вахтел понекад идеализује поновно окупљање зараћених народа у јединственој држави, вероватно занемарујући чињеницу да је социјалистичка Југославија пре свега била држава помирења и компромиса и заборављајући да је у име тог помирења, између осталог, стављен знак једнакости између усташког и четничког покрета, при чему су злочини првих гурани у заборав. Све ово се морало осликати и у избору књижевних тема јед-

ном када су старе политичке елите сломљене, а сви табуи уништени. Зашто су ове теме рабљене на начин на који су рабљене, зашто су поново развијани црнобели стереотипи и ствари свођене на махихејску борбу добра и зла, тема је засебне студије. Све ово не умањује вредност Вахтеловог дела, па га стога не треба заобићи.

Ивана Добривојевић

ВОЈСКА ЈУГОСЛАВИЈЕ И КОСОВО И МЕТОХИЈА 1998–1999. ПРИМЕНА МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА ОРУЖАНИХ СУКОБА, приредио Иван Марковић, (друго допуњено издање), НИЦ Војска, Београд 2002, стр. 244.

Активности власти СРЈ и Републике Србије на формалном успостављању сарадње са Хашким трибуналом, с пролећа 2002. године, пропраћене су великим медијским спекулацијама о отварању архивске грађе ове државе која би била у функцији утврђивања тачних чињеница о томе шта се десило у ратном вихору који је протутњао овим простором деведесетих година 20. века. Много је различитих мишљења о овом проблему. Она се крећу од оштрих захтева трибунала, преко олако обећане кооперативности неких званичника, до мистификација те архивске грађе настале из зле намере или непознавања ситуације.

Војни и полицијски архиви привлаче највише пажње. У њима би требало да се налази много тога што би служило и тужби и одбрани Хашког трибунала. Војна грађа је у надлежности Војноисторијског института, али је још увек недоступна не само за захтеве Хашког трибунала, већ и за обичне грађане ове државе. Војници објашњавају да су вољни да грађу пруже на увид јавности, само да чекају да их политичари ослободе административних стега тајновитости. Уобичајене норме историјске дистанце за отварање грађе од 30 (па чак и од 50) година, у војсци се нису дотицали, јер је оправдање обезбеђено по-

стојањем ознаке *војна тајна* у разним степенима поверљивости на документима. У ЈНА (ВЈ) није створена институција годишњег ослобађања грађе од степеновања војне тајне у складу са историјском дистанцом.

Иако војска истражува на разноликим баријерама и оправдањима своје тајновитости књига коју приказујемо је позитиван пример, где је сазнајна граница што се тиче теме и архивске грађе померена до најновијих догађаја. Збирка докумената *Војска Југославије у Косово и Метохија 1998–1999...*, у којој су објављени документи ВЈ који говоре о сукобима на Косову и Метохији, свакако је потврда да уколико постоји интерес чак и најскорија војна грађа може бити доступна и поред ознака војна тајна. У овом случају свакако био је то интерес актуелног начелника Генералштаба ВЈ генерала Небојше Павковића, да (међународној) јавности пружи доказе да се под његовом командом на Космету 1998–99. године веома пазило на избегавање евентуалних злочина или прекомерне употребе силе. То је учињено тако што је оперативна архива која му је била доступна (Генералштаб, 3. армија, Приштински корпус ВЈ и ниже јединице) у знатној мери стављена јавности на располагање објављивањем ове збирке. Ипак, иако је то вероватно био пресудни мотив за овај подухват, не можемо се отети утиску да после две године од сукоба са шиптарском гериллом и снагама НАТО, имамо испред себе прегршти докумената која сама по себи сведоче о много аспеката тог необичног и надасве последицама по Србе, трагичног рата.

Како нас је упознао приређивач Иван Марковић, дугогодишњи новинар листа Војска, њему је за ово издање била доступна сва расположива грађа начелника Генералштаба генерала Павковића (у току сукоба команданта Приштинског корпуса, па 3. армије ВЈ), која је према његовим речима бројала око 1000 различитих наређења. На тај начин је настало ово друго и то врло проширено издање истоименог дела из 2001. године. Из тог волумена, Марковић је направио одличну селекцију којом је документовао насловљену тему. Заинтересовани читалац стиче слику о томе на који је начин Војска Југославије

поштовала одредбе ратних права у току сукоба, колико је и каквих било догађаја који су повлачили пажњу војно-правних органа, са табелама и сумарним прегледима кривичних дела које су починили припадници ВЈ, табелама са потпуним подацима о страдалим војницима и полицајцима што као да на неки начин представља кулминацију и саме збирке и рата којим се она бави. Свако ко је заинтересован имаће из овог издања могућност да сазна и више и детаљније о ратном сукобу и проблематичним местима која сада привлаче пажњу било медија, било истражитеља Хашког трибунала. У светлости таласа различитих изјава, исказа или публикација посебно актуелним у тренутку док траје процес Слободану Милошевићу и његовим блиским сарадницима, ова збирка докумената уноси мирно и детаљно сведочење из прве руке, често необориво због своје актуелности и савремености.

Оно што превазилази наслов књиге јесте свакако обиље података које објављени документи садрже неvezано за насловљену тему. Највећа вредност Марковићеве збирке чини нам се управо лежи у овом сегменту. За цео ток шиптарске побуне добијамо прегршт нових података: стање на граници, инциденти, начин дејстава снага ВЈ и МУП-а, раст сукоба 1998. године, описи борби са шиптарском гериллом. Прецизна бројна и формацијска стања у Приштинском корпусу и 3. армији такође се могу установити праћењем докумената. И обрнуто, поједини документи из 1998. дају прегледе снага шиптарске гериле на терену, као и зоне које њихове снаге контролишу. За оне које детаљно прате начин употребе војних снага, занимљива ће бити чињеница да је ВЈ формирала више борбених група и кроз њих деловала на терену Космета 1998. године.

Готово да неће бити историчара који неће приметити два записника са седница Врховног савета одбране одржаних 9. јуна и 4. октобра, као и врло драматично упозорење генерала Павковића као команданта Приштинског корпуса из јула 1998. о стању на његовој територији. Ови документи чине се најважнијима за разумевање односа војног и политичког врха према ратној опасности која се надвијала над Србијом у другој половини 1998. године. Њи-

ховим објављивањем Иван Марковић је померио границу сазнања о овом проблематичном питању (са каквом смо проценом ушли у рат 1999. године), које је од тог времена било предмет спекулација и дискусија. Сличну тежину, дакле мимо војне или правне проблематике имају и документа која сведоче о крају рата, доласку снага КФОР-а и одласку снага ВЈ са Космета, закључно са наређењем о преласку на мирнодопски начин живота и рада.

Неки од докумената говоре и о пропустима у понашању припадника ВЈ, која су свакако карактеристична због борбених и ратних дејстава и крећу се од неуредних униформи, преко страха, дефетизма и панике до дезертирања. Један од докумената говори и које су муниције „критичне” у ВЈ биле у то време, а други о стању материјалних резерви ВЈ пред рат са Северноатлантским пактом. Посебан значај има документација о добровољцима. Наводи се њихов број, за стране националност и распоред. Интересантно је да ВЈ није допустила себи грешку из рата 1991-92. године да образује посебне добровољачке јединице, већ их је у току рата са НАТО-м уврстила у своје јединице.

По први пут овдашња јавност је документовано у могућности да сазна више о активностима снага МУП-а Србије – овде индиректно кроз делове докумената ВЈ. То нам се чини значајним, јер у домаћој јавности тај сегмент ратних операција потпуно изостао. Сада, према неким од објављених докумената може се донекле документовати начин, обим и проблематика дејстава снага МУП-а. Интересантно је да се у неким од објављених докумената одговорност за различите пропусте на терену у току борбених дејстава пребацује на снаге МУП-а Србије. Уочљиво је објављивање докумената који потенцирају дистанцирање од појединих поступка снага МУП-а на терену, затим тешкоће око координације и каснијег препотчињавања. Нека документа јетко говоре и о „привилегованом положају припадника МУП-а у односу на припаднике ВЈ”. За неке од откривених и ексхумираних стратишта одговорност се неупадљиво пребацује на снаге МУП-а Србије. Све се ово може сагледати у светлу латентног сукоба на релацији МУП-ВЈ који је у неколико наврата 2001.

године резултовао разменом тешких речи и оптужби у медијима за одговорност за неке злочине или понашања током борби 1998-1999. године. Објављеним документима за многе од последица је индиректно окривљен МУП Србије, на чије снаге је стављен терет неуспешног обрачуна са шиптарском герилом у почетку сукоба, неадекватност појединих снага у операцијама, отпор, неприхватање препотчињавања и одвојеност од командног ланца ВЈ у рату, и, на крају, одговорност за неке од пронађених масовних гробница после борби, за које се упадљиво наводи да „ВЈ није учествовала”.

Мада противници отварања најновијих војних архива често говоре о нарушавању тајновитости и штети за интерес државе, управо ова збирка потврђује, да ако постоји политичка или лична одлука, сва документација може бити објављена, без обзира на легенде о државном интересу. Овом збирком заиста смо сазнали много више, па и оно што би се могло узети као војна тајна, али зато је пред нама комплексна слика догађаја, која превазилази ратну пропаганду, узавреле речи из медија и незнање.

Ова успешно приређена и укусно дизајнирана збирка је показатељ чињенице да (војну и полицијску) архивску грађу не треба мистификовати, и да све може бити доступно и поред проблематичности садржаја, незавршености процеса и тајновитости података. Зато је и истичемо за пример у времену када историја готово трчи поред нас и када све што је било јуче постаје историјско, захваљујући океану информација којима је обичан човек заплуснут. Уколико постоји политичка одлука она ће бити јача од оквира који се формално намећу жељи за сазнањем. Тако може бити и сада, у дилеми око доступности грађе истражитељима Хашког трибунала: уколико буде потребе и одлучне наредбе, историјска дистанца за војну грађу ће нестати. Вероватно преко ноћи.

Бојан Б. Димићријевић

Момчило Митровић, ДОМОВИ И МЕНЗЕ СТУДЕНАТА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА 1838–1998, Центар за савремену историју југоисточне Европе, Београд 2002, стр. 265.

Почетком 2002. године, Центар за савремену историју је објавио шесту књигу из библиотеке *Монографије*. То је рад Момчила Митровића о домовима и мензама студената Београдског универзитета, у ствари, о стандарду београдских студената од самих почетака високошколске наставе у Србији до данашњих дана. Тако широк захват резултат је покушаја да се проблем обради целовито, као проблем дугог трајања и великог значаја за друштво, а сам избор теме лежи у њеној необрађености у историографској литератури о Београдском универзитету.

Момчило Митровић се и до сада бавио истраживањем историје Београдског универзитета и објавио о тој теми неколико радова и збирки докумената. Део истраживања који открива развој установа студентског стандарда и државне бриге о београдским студентима, уобличен је у ову књигу, чији је хронолошки опсег захтевао да писац посегне дубље у историју и пређе оквире 20. века, којим се иначе бави. Аутор је изворе пронашао у Архиву Југославије, Архиву Србије, Историјском архиву Београда и Архиву Студентског центра, а користио је и релевантну литературу.

У првој глави – *Од ђоучијака организовања студената до идеје о изградњи студеншког дома* (7–16), аутор баца поглед на почетак високог школства у Србији и прати његов развој, који је био паралелан са развојем саме државе. Он истиче да се већ у том периоду јавља брига за стандард „најбољих а најсиромашнијих” ђака, која се тада изражавала у давању стипендија и побољшања њиховог тешког материјалног стања. И сами студенти су улагали напоре у том смислу те су 1867. основали Побратимство, друштво које је поред економских задатака имало и снажну политичку и друштвену активност, а које је упркос многим политичким, друштвеним

и економским променама опстало у разним облицима као установа дугог трајања. Друштво је 1874. основало *Фонд за ђомагање сиромашних великошколаца*, који је знатно побољшавао животне услове студената. У том периоду није било ни назнаке решавања највећих проблема – становања и исхране. Међутим, 1891. године се по први пут појављује идеја о подизању дома у којем би студенти имали стан и храну, здравствену заштиту и разне васпитне и образовне активности. Такав предлог, постављен у Правилнику великошколског друштва за ђачки дом и потпор, али и од стране Академског савета, значио је сазревање свести београдских академица о потреби подизања студентског дома и мензе.

Последицама ратова 1912–1918. на Београд и сам Универзитет аутор се бави у другој глави – *Први ђећ година у Краљевини СХС* (17–30). Тешки животни услови, оскудица у храни и стамбеном простору, били су праћени повратком из иностранства и војске старих студената Београдског универзитета и сливањем у Београд студената са свих страна нове државе. Пораст броја студената (у зимски семестар 1912. било је уписано 1.166 а приликом отварања Универзитета 1. маја 1919. око 3.300 студената), поштрио је питање њиховог смештаја и исхране. Аутор описује напоре државе и Универзитета на решавању тих проблема (закуп и реквизирање зграда, изградња барака, предвиђање сума у буџету, оснивање одбора, прикупљање прилога) али и покушаје студената и њихових удружења да својим акцијама допринесу изградњи дома и мензе за сиромашне студенте. Међутим, упркос потребама, уложеном труду и притисцима студената, почетком двадесетих година није могло да буде решено питање смештаја београдских студената.

Развој стандарда студената Београдског универзитета тридесетих година описан је у трећој глави – *Студентски дом Њ. В. краља Александра* (31–92) што сведочи о значају ове установе, прве те врсте у Београду. Поред детаљног приказа оснивања, изградње и рада *Студентског дома краља Александра* (отворен 1928), аутор говори и о оснивању и раду *Дома студенџија* (1936) и студентским мензама које

су у Београду постојале у међуратном периоду (1934. год. – 4, а 1941. године – 7). Анализирајући правила и статуте домова и мензи, аутор говори о управи над њима, одржавању, надзору Министарства просвете, условима за пријем студената, кућном реду, ценама, инвентару, да би се потом дотакао броја и структуре студената у њима, њиховог живота, здравља, хигијене, исхране и, посебно, њихове политичке активности која је временом постајала све присутнија и све повезанија са комунистичком делатношћу. Демонстрације, протести, сумњичавост државних власти и илегална делатност КПЈ и СКОЈ-а, доводили су до честих упада полиције у домове и мензе, малтретирања и хапшења студената и нарушавања универзитетске аутономије.

Из погледа на студентски стандард за време Краљевине Југославије видљива је брига државних и универзитетских власти о становању и исхрани студената Београдског универзитета, чији су резултати били отварање домова и мензи, старање о исхрани и ценама смештаја, хигијени и здрављу студената. Међутим, ти резултати су били ограничени материјалним могућностима и далеко испод све већих потреба Београдског универзитета. Али, и такав напредак је био прекинут светским ратом у којем су домови и мензе, као и сам Универзитет, претрпели велика разарања, престали са радом и били коришћени за потребе окупатора, о чему аутор говори на крају треће главе.

Највећи део књиге је посвећен развиту студентског стандарда после Другог светског рата. Обнова разореног и оштећеног у послератним годинама, тешке материјалне прилике и стални недостатак средстава, били су праћени сталним напорима и улагањима државе и Универзитета, изградњом нових домова и мензи, и, на крају, и бригом о квалитету смештаја и исхране, о хигијени у установама и здрављу студената, да би се до краја 20. века постигли знатни успеси.

Напредак је био постепен и стално је отежаван многим тешкоћама. У четвртој глави – *Првих пет година после Другог светског рата* (93–117) описан је најтежи период, испуњен обновом порушеног и опљачканог, отварањем домова и мензи,

сталном оскудицом и сиромаштвом, великим недостатком стручњака, радикалним порастом броја студената, недовољним капацитетима за њихов смештај и исхрану итд. Рад на побољшању материјалног стања студената био је део опште партијске политике према Универзитету и изградњи високообразованог кадра, преамбициозан и неминовно идеолошко–пропагандно обојен, а допуњавала га је сарадња студената и њихових организација. Та политика се изражавала у улагањима у обнову и изградњу домова и мензи, повећању буџета универзитета, обезбеђивању што већег броја стипендија (сваки други студент је 1948. године био стипендиста), институционализацији бриге о студентском стандарду (оснивањем Централне управе студентских домова и мензи 1947. године), планском упису и контроли учења и дипломирања итд. Садржај ове главе сведочи о успесима у обнови студентских установа и бризи новог режима о студентима, али о дубљем значењу ситуације у којој се 1945. године нашао Београдски универзитет говори следећи цитат: „Кретати готово из почетка у домену високог школства више пута у 20. веку, веку убрзаног научног и технолошког развоја, огroman је хендикеп за генерације којима је образовање и његова примена животном опредељење” (100).

Следећа фаза у развоју југословенског друштва дала је печат установама студентског стандарда. Реч је о самоуправљању чија се примена већ 1951. године одразила на састав и надлежност управних одбора домова и мензи.

Одредбе једног од правилника који су били основа самоуправљања, аутор наводи у петој глави *Самоуправљање* (119–147). Међутим, основу ове главе чини текст о Студентском граду (126–147), установи која је никла крајем четрдесетих и почетком педесетих година као резултат амбициозних планова нове власти о „светлој будућности” и великог ентузијазма и пожртвованог рада студентских радних бригада, установи чија изградња је започета 1948. године а поправке, доградња и сређивање трају и данас. После описа изградње, социјалистичког колорита и тешкоћа које су је пратиле, аутор нам представља *Студењак* као град са 1.800 соба и преко

6.000 станара, „непоновљиво и специфично” насеље, испуњено другарством и солидарношћу али и свакодневним проблемима као што су „илегалци”, нехигијена, недисциплина, коцкање, пијанчење, крађе и др. На крају, поменут је и друштвени и културни живот града, активности многих клубова и друштава, организовање приредби и прослава.

Крајем 50-их и почетком 60-их година, студентски стандард је био у кризи коју нам аутор приказује у шестој глави – *Застаја у улагањима у студентски стандард* (149–173). Тај застој се одражавао у смањењу броја стипендија, недовољним капацитетима за смештај студената, лошим условима за живот и учење у домовима, лошом храном у мензама, slabим условима за културно–уметнички живот итд. У оваквим условима су смештани и страни студенти који крајем педесетих долазе у све већем броју из афро–азијских земаља. Улагања током 60-их су довела до напретка и изградње те је овај период у књизи обрађен под насловом *Деценија градње* (175–191). Тада је у Београду изграђено највише домова и ресторана још од времена Лицеја и Велике школе. На основу документације техничког бироа Студентског центра изнети су пројекти о изградњи ових објеката, са детаљним техничким подацима, описом инсталација, инвентара и капацитета, и на крају, наведене су неке одредбе статута и правилника домова које се односе на управе и учешће студената у њој.

Јунске демонстрације 1968. у Студентском граду и део студентских захтева који се односио на побољшање услова студирања, предмет су осме главе – „1968.” (193–205).

Девета глава *Студентски центар Београдског универзитета* (207–243), бави се процесом интеграције установа студентског стандарда Београдског универзитета који је започео још средином 60-их и одвијао се кроз низ реорганизација, законских аката и установа (Заједница студентских домова и ресторана – 1966, Општа студентска установа – 1968 и Студентски центар – 1975). Циљ интеграције је био повећање ефикасности у управљању домовима и ресторанима, координација рада на побољшању квалитета исхране и сме-

штаја, решавање економских проблема, санација постојећих и изградња нових капацитета. Адаптацијом, реконструкцијом и модернизацијом објеката 80-их година, услови живота београдских студената су се кретали ка европским стандардима, како по условима смештаја и исхране тако и по условима за учење, културно–уметнички и спортски живот, што аутор показује низом података, бројки и сведочанстава.

У последњој глави, *Студентски центар 1998* (245–261), аутор доноси препис Статута Студентског центра из 1993. године, услове конкурса за пријем студената у установе центра за 1998/99. године и наводи имена директора Студентског центра од оснивања до 2001. године.

Ово дело је пре свега историја институција, али истовремено и историја услова формирања интелектуалне елите, односа државе према друштвеном и културном развоју, услова и начина живота једне друштвене групе. Аутор се политичком делатношћу студената бави само када је она у непосредној вези са домовима и мензама, а као посебну и значајну тему која заслужује засебну обраду помиње друштвени живот студената у домовима и мензама. Приметан је труд да се главна тема уклопи у оквире општих збивања и стања у држави и друштву, а главна особина књиге је мноштво бројки и података који поткрепљују анализу развоја студентског стандарда, мада на моменте изгледају сувишни. Честе цитате из нормативних аката је, можда, требало више анализирати и коментарисати а мање директно, суопарно преносити.

Упркос недостатку средстава и многим другим проблемима, Београдски универзитет је успео, како показује књига коју смо приказали, да стандард својих студената на крају 20. века приближи европским мерилима.

Драгомир Бонцић

Будимир Алексић, ЦРНА ГОРА – ЦРВЕНА ХРВАТСКА? ЦРВЕНО-ЦРНА ГОРА, О УНИЈАЋЕЊУ И КРОАТИЗАЦИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ НЕКАД И САД, Омладински интелектуални центар, Никшић, 2002.

Пред читаоцима је дугоочекивана књига есеја у којој је аутор под критичку лупу ставио актуелну политику (пре свега Мила Ђукановића) да би показао (јавности) куда она води. С обзиром на теме које обрађује, књига је дошла у право време.

Аутор је есеје који чине књигу објављивао у разним новинама, а сада их је сакупио на једно место и тематски разврстао на три дела.

У Првом делу „Бајке хрватске историографије”, анализира и објашњава повампирење усташко-ватиканске политике према Црној Гори и Црногорцима, а то је питање Дукље, „рехабилитације” црногорског усташтва и националне припадности Црногораца које ова политика смакта Црвеним Хрватима.

Друго поглавље „Истина о лажној цркви”, чине сабрани текстови аутора о „црногорској” тзв. православној цркви.

Трећи део су документи (прилози).

Доласком „бољеживеће” коалиције на власт у Црној Гори (1998) – пише Будимир Алексић – Штедимлија и Дрљевића визија Црне Горе као Црвене Хрватске разрађена је у цјеловиту државну политику. Кључне тачке тога програма су: утемељење „дукљанства” као политичке и националне идеологије, стварање „црногорског језика” и потискивање ћириличног писма; конституисање „црногорске цркве” и прихватање уније (јединства) са Римском куријом; постепено покатоличавање Црногораца (о чему отворено говоре водећи идеолози црногорског сепаратизма); подршка великохрватској и великошиптарској идеји и пројекту стварања Велике Хрватске и Велике Албаније.

У разрази својих теза аутор долази до извора ових идеја, тј. до Римокатоличке цркве и њеног фратра др Доминика Мандића, црногорских усташа С. М. Штедимлије и Секуле Дрљевића, али и савремених

идеолога ових идеја из Црне Горе: Јеврема Брковића, Сретена Зековића, др Данила Радојевића, те Мила Ђукановића. На страни 20 Алексић пише: „Дакле, више је него очигледно да Јеврем Брковић и Сретен Зековић у својим интервјуима датим хрватским часописима и новинама, и у својим честим наступима на хрватској телевизији, директно и на најотворенији начин доказују и потврђују да се њихов политички програм темељи на учењу фра Доминика Мандића, С. М. Штедимлије и Секуле Дрљевића, по коме су „Црногорци по вери католици а по националности Црвени Хрвати илирског поријекла”. Тако Брковић каже: „У коријенима је Дукља врло утемељена хрватска компонента. Моји су саплеменици Пипери били католици до краја 12. стољећа и ја вјерујем да се хрватско име на овим просторима никада неће изгубити”.

Идеологија „дукљана” за „прелазак” Црногораца на православље оптужује неког другог до Светог Саву (Немањића) тврдећи да је он то чинио „геноцидним методом”. Из такве логике следи и став да је наш велики светитељ „геноцидни човјек”. Ову лаж је Јеврем Брковић поновио, ни мање ни више, него у „екуменском” *Гласу концила* који издаје званична „сестринска” „Црква Хрвата”. У овом листу Римокатоличке цркве Брковић каже: „Ми смо првобитно били католици. Онда нас је Сава Немањић, тај геноцидни Сава Немањић, једноставно поправославио. Најстравичнијим методама које су икада у том периоду могле бити замишљене”. У том спектру лажи „дукљани” или ватикански послушници покушали су да слажу јавност како ниједна породица у Црној Гори не слави Св. Саву (Немањића), него Св. Саву Освећеног, али и да Његош никада није споменуо Св. Саву (Немањића). Наравно, аутор показује колика је то лаж дајући списак породица у Црној Гори које славе Св. Саву (Немањића).

Лажи које пласирају службени делови Римокатоличке цркве у сарадњи са својим послушницима „дукљанима” нису ту ради себе, него ради тачно дефинисаних политичких циљева. Циљ је, дакле, стварање уније између Албаније, Хрватске и Црне Горе. О томе Јеврем Брковић, председник Дукљанске тзв. академије наука и умјет-

ности, каже: „Ја сјутра на том нашем дивном Јадранском мору, доморју и изморју, видим једну будућу, јадранску, медитеранску унију коју ће чинити Албанија, Црна Гора и Хрватска”.

Па зар је чудо што иста та Дукљанска тзв. академија наука и умјетности и њен председник Ј. Брковић штампају летак пред изборе у Црној Гори 22. априла 2001. године којим позивају грађане да на парламентарним изборима гласају за Ђукановићеву коалицију следећим текстом: „Грађанине, Дукљанска академија наука и уметности (ДАНУ) позива Те да гласаш за „Побједа је Црне Горе – Демократска коалиција Мило Ђукановић” која ће остварити повијесни сан о Црној Гори као саставном дијелу Црвене Хрватске”. Испод текста је карта Црвене Хрватске у чијем се саставу, сем Црне Горе, Албаније, данашње Велике Хрватске, налази и сва Босна и Херцеговина и делови Србије.

У другом делу књиге аутор говори о лажној цркви, тј. Црногорској православној цркви чије је формирање осмишљено у Ватикану и Загребу, а финансијски помогли и помажу личности исламске вероисповести (Фадил Рецовић), али и Шиптари. Осим финансијске подршке верници исламске вероисповести чине и вернике тзв. Црногорске православне цркве. У то се читалац може уверити јер аутор књиге даје списак људи који воде „вернике” на обреде лажне цркве који су 99% муслимани и Шиптари. Међутим, ко то зна у Немачкој, Америци или Србији када на ТВ екрану види некакву масу људи! Њихову верску и националну припадност нико не спомиње, него се претпоставља да су то православни Црногорци.

У овом делу Алексић на више места доказује да пројекат унијаћења и хрватизације Црне Горе и Црногораца подржавају римокатолички званичници и великодостојници. Као аргумент аутор је приложио, између осталог, ватикански документ, тј. папино писмо од 28. децембра 1969. упућено блаженопочившем митрополиту црногорско-приморском Данилу Дајковићу, из којег се види да је из рушења Његошеве капеле и стварања македонске православне цркве стајао Ватикан, као и да иза („комунистичког,“) пројекта стварања „црногорске” нације стоји Ватикан. Читалац би рекао да је то у функцији застрашивања митрополита да прихвати понуду папе, а то је примање уније, тј. покатоличавања Црногораца.

Папа у том писму предлаже: „Свима је јасно да садашњи народ нема више ништа заједничко са некадашњим народом оријентисаним великокрспском идеологијом која је злоупотребила овај народ, који ето може се рећи потпуно изумире. Нови народ са новим навикама и новим животом је народ будућности и нових прегнућа, па је вољан С. Отац папа да овај народ свесрдно помогне и да га поврати у праву Христову вјеру зашто је вољан да уложи и велика средства”.

Књига Б. Алексића представља прворазредно политичко штиво без којег је тешко разумети збивања у Црној Гори. Можемо само да жалимо што се није појавила много раније.

Зоран Милошевић

АКТИВНОСТИ САРАДНИКА ИНСТИТУТА ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ (јануар – јун 2002)

Трибина

У оквиру научне трибине Института за савремену историју, у периоду јануар – јун 2002. одржана су следећа предавања:

– проф. др Никола Б. Поповић, 30. јануар 2002.
СЛОМ СССР-а 1991. ГОДИНЕ

– др Борислава Лилић, 27. фебруар 2002.
ЗНАМЕНИТА ЛИЧНОСТ СРБИЈЕ, НАЦИОНАЛНИ РАДНИК
И НАРОДНИ ПОСЛАНИК, ТОДОР СТАНКОВИЋ

– др Предраг Марковић, 27. март 2002.
ШЕЗДЕСЕТЕ ГОДИНЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ И СВЕТУ

– др Славољуб Цветковић, 24. април 2002.
ЈУГОСЛАВИЈА КАО ОБЛИК БАЛКАНСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

– Небојша Савићевић, 29. мај 2002.
ДОКУМЕНТАРИСТИЧКО-ПРОПАГАНДНИ ПРИСТУП ИСКРЦАВАЊУ У НОРМАНДИЈИ У ФИЛМСКИМ МАТЕРИЈАЛИМА

– мр Небојша Поповић, 26. јун 2002.
ЈУГОСЛОВЕНСКА ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА У БРИТАНИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Промоције

Никола Б. Поповић поднео је саопштење *Србија и Солунски фронт 1917.* на научној конференцији *Побуна народа у Пустој Реци, Јабланици и Тојлици 1917.* која је одржана 1. марта 2002. у Блацу.

Никола Б. Поповић учествовао је на промоцији књиге *Српска рајна драма*, аутора Ђока Трипковића. Промоција је одржана 20. марта 2002. у Београду.

Коста Николић и Бојан Димитријевић учествовали су на трибини *Персијективе исцртавања историје Равногорског покрета после 5. октобра 2000.* која је одржана 2. априла 2002. у Београду.

Коста Николић и Бојан Димитријевић учествовали су на трибини *Српски народ у Другом светском рату између Осовине и Савезника* која је одржана 5. априла 2002. у Старом Селу (Велика Плана).

На промоцији књиге *Равногорска историјска чијанка*, коју је приредио Угљеша Крстић, 13. априла 2002. у Дому културе у Инђији, заједно са аутором говорио је и мр Бојан Димитријевић.

Књигу *Равногорска историјска чијанка* и истоимену телевизијску серију промовисао је мр Бојан Димитријевић 19. априла 2002. у Дому културе у Бујановцу.

Никола Б. Поповић поднео је саопштење *Кочићева национална идеја* на трибини *Кочић – наш савременик* која је одржана 7. маја 2002. у Београду.

Коста Николић учествовао је на трибини *Истине и заблуде о Равногорском покрету и Генералу Михаиловићу* која је одржана 30. маја 2002. у Богатићу.

Скупови

Бојан Б. Димитријевић

У раду међународне конференције „Setting Up Mechanisms For Democratic Oversight”, у организацији Института за европске студије и ОСЦЕ, која је одржана 15–16. фебруара 2002. у Сава центру, учествовао у дискусији.

У организацији Института за извештавања о рату и миру (IWPR) из Лондона одржана је 17. маја 2002. у хотелу Палас у Београду дебата „Цивилна контрола над оружаним снагама СРЈ и улазак Југославије у програм Партнерство за мир”. Један је од четири уводничара-учесника дебате.

У раду међународног скупа „Безбедносни изазови на југоистоку Европе” организованог од стране Атлантског клуба Југославије, Фондације Конрад Аденауер и Института за ратну вештину, 2. маја 2002. био је учесник.

На међународној конференцији „Неконвенционална безбедност и улога програма Партнерство за мир”, која је одржана 10. јуна 2002. у организацији београдског Института за међународну политику и привреду, учествовао је и са дискусијом „Реорганизација ВЈ и Партнерство за мир”.

Учествовао је у раду семинара „Opinion Formers from the Federal Republic of Yugoslavia” одржаног у седишту НАТО у Бриселу и седишту Врховне команде савезничких снага за Европу у Монсу 17. и 18. јуна 2002. године.

Боко Трипковић

„Македонија у 20. веку” – Скопље, 25–26. април 2002 (реферат: *Македонија у балканским односима 1914 – 1949*)

„Србија и Бугарска, добри европски суседи” – Софија, 17. мај 2002. (излагање: *Уставне реформе савезне и српске државе као услов бржег укључивања у европске интеграционе процесе*)

„Топлички устанак” – Блаци, 1–2. март 2002. (реферат: *Морално стање у српској војсци у време повлачења 1915 – 1916*)

Горан Милорадовић

Организовао и водио семинар за наставнике историје у Истраживачкој станици Петница од 8. до 10. марта 2002. под називом *Политичка историја и активна настава*.

Организовао и водио семинар историје за средњошколце у Истраживачкој станици Петница од 10. до 16. марта 2002. под називом *Ка изворима прошлости*.

Учествовао на семинару за наставнике историје у Фемолеру (Femøller) у Данској 20. марта 2002. године.

Организовао и водио семинар историје за средњошколце у Истраживачкој станици Петница од 7. до 10. маја 2002. под називом *На маргинама историје*.

Организовао и водио семинар за наставнике историје у Истраживачкој станици Петница од 10. до 12. маја 2002. под називом *Локална историја у настави*.

Предраг Марковић и Момчило Павловић

– На научном скупу у Софији одржаном од 1. до 3. фебруара 2002. посвећеном историографији у југоисточној Европи од 1989. године учествовали су Предраг Марковић и Момчило Павловић, са рефератима о српској историографији и историографији на Косову.

– На скупу одржаном од 12. до 14. априла 2002. у Минхену посвећеном теми „Пад у социјализму” учествовао је Предраг Марковић

– На скупу о западном виђењу Балкана и балканском виђењу Запада одржаном од 24. до 26. априла 2002. на Браун универзитету (Провиденс, САД) учествовао је Предраг Марковић.

– На књижевно-филозофској школи у Крушевцу одржаној од 7. до 9. јуна 2002. учествовао Предраг Марковић са прилогом: *О традицији и модернизацији у историјској перспективи*.

Драган Богетић

Учествовао на међународном научном скупу „Македонија у XX веку” у Скопљу 25–26. априла 2002 (са темом: *Спољне и унутрашње детерминанте борбе македонског народа за националну и социјалну еманципацију почетком XX века*).

На међународном научном скупу „Југославија и Бугарска – добри европски суседи” одржаном у Софији 17. маја 2002 учествовао са темом *Историјске одреднице шачака спајања и раздвајања у српско-бугарским односима*.

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА, 2002, 1

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11

За издавача
Никола Б. Појовић, директор

Коректор
Младен Ацковић

Тираж: 300
Прво издање

Припрема за штампу
ФОТО ФУТУРА – Београд

У трошковима издавања овог часописа учествовало је
Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије

На основу мишљења Министарства за науку и технологију Републике Србије број:
451-03-941/94-02 од 30. 06. 1994. године, не плаћа се порез на промет

Штампа: „Фото Футура”, Београд